De crumen diet volc niet eten en mochte. Nederlandse beschouwingen over vertalen tot 1550

Vertaalhistorie. Deel 6

samenstelling Bart Besamusca en Gerard Sonnemans

bron

Bart Besamusca en Gerard Sonnemans (ed.), *De crumen diet volc niet eten en mochte. Nederlandse beschouwingen over vertalen tot 1550*. Stichting Bibliographia Neerlandica, Den Haag 1999

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/besa001crum01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

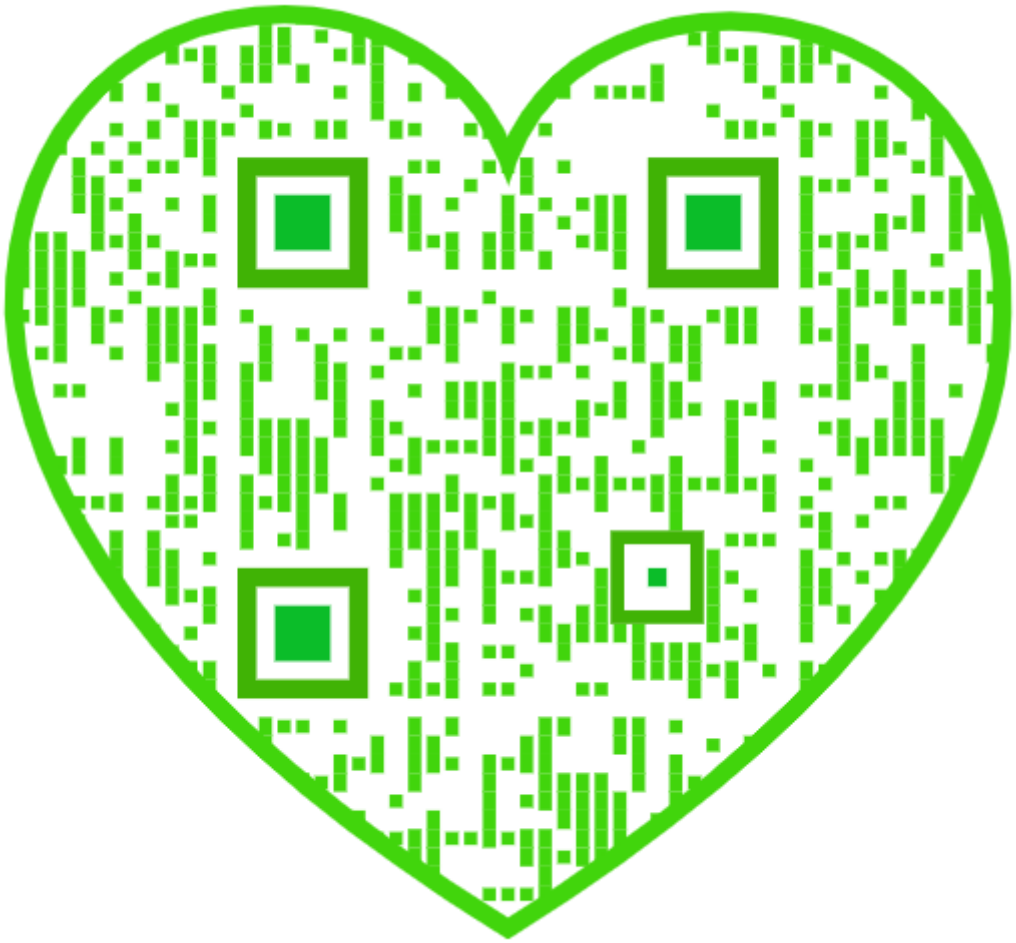

Inleiding

Deed het verschijnsel vertalen pas met de Renaissance zijn intreden in de westerse cultuur? Naar het schijnt, zijn er hedendaagse vertaalwetenschappers die deze vraag bevestigend beantwoorden. Althans, dat stelt Jeanette Beer in haar inleiding op een bundel lezingen over vertalen en vertalingen in de Middeleeuwen (Beer 1989). De misvatting zou onder meer veroorzaakt worden door het onbegrip van de betreffende onderzoekers voor wat vertalen in de Middeleeuwen kon inhouden. Zo was overeenkomst in vorm tussen brontekst en vertaling voor middeleeuwse auteurs van ondergeschikt belang. Als gevolg daarvan kon bijvoorbeeld een prozatraktaat in verzen worden overgezet en een preek in een toneeltekst. Deze ingrijpende vormverschillen 'serve as irritants to those modern theorists who, for the sake of anachronistic criteria, categorize a millennium of translative vitality as one thousand years of non-translation' (Beer 1989, p. 2).

Beers verzet tegen de onjuiste visie van een aantal vertaalwetenschappers op het vertalen in de Middeleeuwen gaf haar de volgende ferme openingswoorden in de pen: 'At no time in the history of the West has translation played a more vital role than in the Middle Ages' (p. 1). Het zou ons niet verbazen als deze uitspraak wat al te stellig zou blijken te zijn, maar Beer heeft zeker gelijk als zij meent dat het belang van vertalingen voor de middeleeuwse cultuur moeilijk te overschatten valt. Ter illustratie hiervan had zij eenvoudigweg kunnen wijzen op de bijeenkomst waar de door haar verzamelde lezingen ten gehore gebracht werden: het congres voor mediëvisten te Kalamazoo, dat jaarlijks door het Medieval Institute van de Western Michigan University georganiseerd wordt. Al meer dan dertig jaar komt daar een groot aantal mediëvisten - tegenwoordig gaat het om meer dan 1500 deelnemers - bijeen om van gedachten te wisselen over de middeleeuwse geschiedenis, cultuur en literatuur. Tijdens deze bijeenkomsten zijn honderden lezingen direct of indirect gewijd aan vertaalde teksten: kronieken, literaire werken, artesteksten, religieuze literatuur, etc. Daarnaast vinden er ieder jaar druk bezochte sessies plaats waarin het verschijnsel vertalen besproken wordt. Dit zijn duidelijke aanwijzingen dat vertalingen als middel tot cultuuroverdracht een van de pijlers van de middeleeuwse beschaving vormden.

Hiëronymus en Boethius

Voor zover bekend, is er in de Middeleeuwen geen uitgebreide theorie over het vertalen geformuleerd. Blijkens de overlevering vond een middeleeuwse vertaler het zelden nodig zijn wijze van vertalen meer dan terloops te verantwoorden. Maar het ontbreken van theoretische uiteenzettingen dient men niet te verwarren met de afwezigheid van theoretische principes. Middeleeuwse vertalers waren zich er wel

degelijk van bewust dat zij voor vertaaltechnische keuzes stonden. Hun afwegingen werden echter niet verwoord met de bedoeling een bijdrage te leveren aan een debat met collega's over het vertalen. Zo'n discussie is in de Middeleeuwen niet gevoerd. Als vertalers meedeelden hoe hun werk tot stand gekomen was, wilden zij daarmee hun beoogde publiek van tekstinhoudelijke informatie voorzien (in de vorm van glossen, prologen en interpolaties). Zoals deze bloemlezing laat zien, hadden zij er geen behoefte aan omstandige theoretische beginselverklaringen af te leggen.

Voor de theoretische principes van het vertalen konden middeleeuwse vertalers steunen op een gezaghebbende traditie, die gebaseerd was op de kanttekeningen van twee auteurs: de kerkvader Hiëronymus (ca. 350-420) en de Romeinse filosoof Boethius (ca. 480-524). Hun opmerkingen zijn de gehele Middeleeuwen door hoogst invloedrijk gebleven. Voor Hiëronymus geldt dat zijn opvattingen een reactie vormden op de traditie van de klassieke retorica. In zijn traktaat *De optimo genere oratorum* verklaarde Cicero (106-43 v. Chr.) dat hij bij het vertalen van beroemde toespraken van Demosthenes en Aeschines niet als tolk (*interpres*), maar als redenaar (*orator*) te werk was gegaan. Om die reden wilde hij de Griekse teksten niet woord-voor-woord (*verbum pro verbo*) vertalen, maar zo overzetten dat de stijl en de kracht van de taal behouden zouden blijven (5.14-15). In zijn *Ars poetica* verzette Horatius (65-8 v. Chr.) zich eveneens tegen woordelijk vertalen. Zijn advies luidde (133-134): geef geen woord-voor-woord-vertaling als trouwe tolk (*nec verbo verbum curabis reddere fidus interpres*). Hiëronymus citeerde deze twee Romeinen in zijn beroemde brief 57, gericht aan Pammachius, beter bekend als *De optimo genere interpretandi*. Hij schrijft er het volgende:

> Ego enim non solum fateor, sed libera voce profiteor me in interpretatione Graecorum absque scripturis sanctis, ubi et verborum ordo mysterium est, non verbum e verbo, sed sensum exprimere de sensu. Habeoque huius rei magistrum Tullium, qui Protagoram Platonis et Oeconomicum Xenofontis et Aeschini et Demosthenis duas contra se orationes pulcherrimas transtulit. Quanta in illis praetermiserit, quanta addiderit, quanta mutaverit, ut proprietates alterius linguae suis proprietatibus explicaret, non est huius temporis dicere. Sufficit mihi ipsa translatoris auctoritas, qui ita in prologo earundem orationum locutus est: *Putavi mihi suscipiendum laborem utilem studiosis, mihi quidem ipsi non necessarium. Converti enim ex Atticis duorum eloquentissimorum nobilissimas orationes inter seque contrarias, Aeschini et Demosthenis, nec converti ut interpres, sed ut orator, sententiis isdem et earum formis tam quam figuris, verbis ad nostram consuetudinem aptis. In*

quibus non pro verbo verbum necesse habui reddere, sed genus omne verborum vimque servavi. Non enim me ea adnumerare lectori putavi oportere, sed tamquam adpendere. Rursumque in calce sermonis: *Quorum ego*, ait, *orationes si, ut spero, ita expressero virtutibus utens illorum omnibus, id est sententiis et earum figuris et rerum ordine, verba persequens eatenus, ut ea non abhorreant a more nostro, quae si e Graecis omnia conversa non erunt, tamen, ut generis eiusdem sint, elaboravimus* (et cetera). Sed et Horatius, vir acutus et doctus, hoc idem in Arte poetica erudito interpreti praecipit: *nec verbum verbo curabis reddere fidus interpres*. (Bartelink 1980, p. 13)

(Ik geef namelijk niet alleen toe, maar verklaar openlijk dat ik bij het vertalen van Griekse teksten (behalve bij de Heilige Schrift, waar de woordvolgorde een geheimenis is) niet woord voor woord maar betekenis van betekenis uitdruk. En ik houd Cicero, die Plato's *Protagoras* en Xenofons *Oeconomicus* en de twee mooiste, tegen elkaar gerichte redevoeringen van Aeschinus en Demosthenes vertaald heeft, voor mijn leermeester in deze. Het is niet het moment om te zeggen hoeveel dingen hij daarin weggelaten heeft, hoeveel hij heeft toegevoegd en hoeveel hij veranderd heeft, zodat hij de specifieke betekenissen van de andere taal met die van zijn eigen taal uitlegde. De autoriteit zelf van de vertaler is voor mij genoeg, die in de proloog van deze redevoeringen aldus gesproken heeft: *Ik heb gemeend een werk op mij te moeten nemen dat nuttig is voor studerenden, maar voor mijzelf niet noodzakelijk is. Ik heb namelijk de beroemdste toespraken (die zij tegen elkaar hielden) van twee zeer welsprekende personen, Aeschinus en Demosthenes, uit het Attisch vertaald. Doch ik heb niet vertaald als een tolk maar als een redenaar, met behoud van de zin, vormen en figuren ervan, maar met woorden die aan onze gewoonte aangepast zijn. Ik heb het daarbij niet nodig geacht woord voor woord weer te geven, maar ik heb de gehele stijl en de kracht van de woorden bewaard. Ik heb namelijk niet gemeend deze aan de lezer te moeten uitbetalen, maar als het ware toe te delen*. En wederom aan het einde van de uiteenzetting zegt hij: *Naar ik hoop, zal ik hun redevoeringen zo uitdrukken, gebruik makend van alle goede eigenschappen ervan, dat wil zeggen van de zinnen en de figuren ervan en de ordening van zaken, waarbij ik de woorden, die wij uitgewerkt hebben alsof zij van dezelfde soort zijn al zijn zij niet alle uit het Grieks vertaald, in zoverre volg als deze niet strijdig zijn met onze gewoonte*. (etc.) Bovendien schrijft ook Ho-

> ratius, een scherpzinnig en geleerd man, in zijn *Ars poetica* ditzelfde voor aan een geschoolde vertaler: *zorg ervoor dat je niet woord voor woord vertaalt als een trouwe tolk*.)

Omdat in het geval van de Heilige Schrift het goddelijke mysterie zich ook in de woordvolgorde zou openbaren, stond Hiëronymus slechts een volstrekt woordelijke vertaling van de bijbel toe. Maar bij alle andere bronnen wees hij een letterlijke vertaling van de hand. Hij pleitte voor overzettingen die recht zouden doen aan de betekenis die de vertalers in hun origineel vonden. Tot voor kort was de gangbare mening dat Hiëronymus met deze opvatting in de voetsporen van met name Cicero trad. Enkele jaren geleden heeft Rita Copeland in haar belangrijke boek *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages* er echter op gewezen dat Hiëronymus de visie van Cicero wel degelijk aan zijn eigen ideeën aangepast heeft. Cicero zag een Latijnse vertaling als een retorische concurrent van de Griekse bron. De vertaling moest het origineel overtreffen en vervangen. Voor Hiëronymus betekende een vrije vertaling echter iets anders. Een vertaling die de betekenis van de brontekst trachtte te volgen, had een exegetisch doel. Zo'n interpreterende vertaling moest volgens Hiëronymus een geschikte toegang bieden tot de inhoud van het origineel. Hiëronymus ‘reverses Cicero's priorities and makes translation according to “sense” an ideal of access and conservation rather than a model of rhetorical displacement’ (Copeland 1991, p. 222).

Zoals Hiëronymus de opvatting van Cicero herinterpreteerde, gaf Boethius een andere draai aan de gedachten van de kerkvader. Aan het begin van zijn tweede commentaar op de *Isagoge* van Porphyry schrijft hij:

> Secundus hic arreptae expositionis labor nostrae seriem translationis expediet, in qua quidem uereor ne subierim fidi interpretis culpam, cum uerbum uerbo expressum comparatumque reddiderim. cuius incepti ratio est quod in his scriptis in quibus rerum cognitio quaeritur, non loculentae orationis lepos, sed incorrupta ueritas exprimenda est. quo-circa multum profecisse uideor, si philosophiae libris Latina oratione compositis per integerrimae translationis sinceritatem nihil in Graecorum litteris amplius desideretur. (Brandt 1906, p. 135)
>
> (Dit tweede werk, een makkelijk toegankelijke uiteenzetting, zal de tekst van onze vertaling uitleggen, waarin ik echter naar ik vrees de schuld van een trouwe tolk op mij geladen heb, omdat ik domweg en gelijkelijk woord voor woord vertaald heb. De reden van deze onderneming is dat in die geschriften waarin kennis van zaken gezocht wordt, niet de bekoorlijkheid van een schitterende rede(voering), maar de on-

> vergankelijke waarheid moet worden uitgedrukt. Daarom komt het mij voor dat ik er veel mee gewonnen heb, als na het schrijven van filosofische werken in het Latijn door een oprechte en vlekkeloze vertaling geen Griekse teksten meer verlangd worden.)

Wat de Romeinse filosoof hier presenteert, is een herdefinitie van Hiëronymus' concept van de letterlijke vertaling. Terwijl de kerkvader het domein van de woord-voor-woord-vertalingen beperkte tot bijbelse teksten, vond Boethius dat ook filosofische teksten letterlijk vertaald moesten worden. Zijn visie vormt in feite een rehabilitatie van Horatius' negatief bedoelde aanduiding *fidus interpres*, trouwe tolk (vgl. Copeland 1991).

Boethius' pleidooi voor woordelijke overzettingen en Hiëronymus' advies vrij te vertalen bepaalden de middeleeuwse vertaalpraktijk. Zoals uit de bloemlezing zal blijken, klinken hun opvattingen veelal impliciet door in de kanttekeningen die Middelnederlandse vertalers bij hun werk plaatsten. Slechts in een enkel geval wordt er expliciet naar hun uitspraken verwezen. Bij wijze van voorbeeld kan de *Sidrac* aangevoerd worden. De auteur stelt dat degene ‘Die de materie sal leggen wale Van ere tale in een ander tale, Die sal den text leggen dan Soe hi alre gelijcxt can’ (tekst 11, vs. 67-70). Deze eis tot strikt woordelijk vertalen wordt gesteund met een verwijzing naar het werk van Hiëronymus, die immers, op grond van zijn opvatting dat in de Heilige Schrift de woordvolgorde een geheimenis is, de bijbel vanuit het Grieks en het Hebreeuws letterlijk vertaalde. ‘Hy en deder toe noch af Anders dant dauctor ute gaf’ (vs. 77-78), aldus de schrijver van de *Sidrac*. Hier toont hij zich in feite een aanhanger van Boethius, door te pleiten voor woordelijk vertalen buiten het domein van de bijbel.

Men zoekt echter in de Middelnederlandse letterkunde vergeefs naar een theorie over het vertalen. Zo op het eerste gezicht is het zelfs de vraag of in Middelnederlandse teksten vertaalreflectie wel meer dan incidenteel voorkwam. Om die reden was in de oorspronkelijke opzet van de reeks *Vertaalhistorie* niet op voorhand in een deel Middeleeuwen voorzien. Niet in de laatste plaats tot verbazing - en vreugde - van de samenstellers van deze bloemlezing bleek een grondige, doch niet systematische speurtocht veel, divers en waardevol materiaal op te leveren. Sommige kanttekeningen over het vertalen, zoals de uitspraken van Diederic van Assenede (tekst 2) en Jacob van Maerlant (teksten 3-7) zijn zeker bij medio-neerlandici algemeen bekend, maar of dat ook geldt voor de beschouwingen van bijvoorbeeld Jan Gymnick (tekst 37) en Nicolaus van Winghe (teksten 38, 39 en 40) valt te betwijfelen. Zo bezien wordt het uitbrengen van deze bloemlezing alleen al gerechtvaardigd door het materiaal dat bijeengebracht is. Maar daarbij hoeft het niet te blijven. Overziet men het corpus, dan blijken er interessante lijnen te trekken.

Aanduidingen voor het vertalen

Om te beginnen valt op dat Middelnederlandse auteurs over vele termen beschikten om het vertalen aan te duiden. Maar liefst 14 verschillende termen worden gehanteerd:

- keren - o.a. in Hendrik van Veldeke (tekst 1, vs. 17), Broeder Geraerts *Leven van Sinte Christina* (tekst 9, vs. 27) en het *Luikse diatessaron* (tekst 10, r. 34)
- (uut)trecken - o.a. in *Bouc van seden* (tekst 8, vs. 4), *Sidrac* (tekst 11, vs. 95) en de *Bijbelvertaling van 1360* (tekst 12, r. 2)
- (over)setten - o.a. in Geert Grote's *Getijden van Maria* (tekst 16, r. 2), de *Noordnederlandse historiebijbel* (tekst 27, r. 15) en Jan van Brederodes *Des coninx summe* (tekst 24, r. 1-2)
- translateren - o.a. in Gielijs van Molhems *Rinclus* (tekst 22, vs. 20), *Olyvier van Castillen* (tekst 35, r. 6) en Petrus Antonianus' *Fasciculus medicine* (tekst 36, r. 33)
- volgen - in Maerlants *Sinte Franciscus leven* (tekst 6, vs. 4) en Vilts Boethiusvertaling (tekst 32, vs. 53)
- bedieden - in de *Theophilus* (tekst 20, vs. 13) en de *Cyromanchie* van de pastoor uit Hamme (tekst 33, vs. 48)
- ontbinden - in *Der vrouwen heimelijcheit* (tekst 21, vs. 46) en de *Bijbelvertaling van 1360* (tekst 12, r. 15 en 60)
- (ge)dietschen - ook in *Der vrouwen heimelijcheit* (tekst 21, vs. 36) en de *Bijbelvertaling van 1360* (tekst 12, r. 20)
- verduytschen - in verschillende teksten van Nicolaus van Winghe (tekst 38, r. 128; tekst 39, r. 10-11; tekst 40, r. 241 en 256)
- overstellen - ook uitsluitend bij Van Winghe (tekst 39, r. 4 en 39; tekst 40, r. 177)
- stellen - in Jacob Vilts *Troost van philosophien* (tekst 32, vs. 20)
- vertieren - in de *Rinclus* van Gielijs van Molhem (tekst 22, vs. 3)
- leggen - in de *Sidrac* (tekst 11, vs. 67; vgl. ook vs. 165)

- exponeren - in de *Cyromanchie* van de pastoor uit Hamme (tekst 33, vs. 51)

Ondanks deze diversiteit aan termen voor de vertaalarbeid, zijn er geen significante verschillen in betekenis te bespeuren. Ook lijkt er geen sprake van een veranderende voorkeur voor een of meer van de begrippen door de eeuwen heen.

De reikwijdte van het vertalen

Meer diversiteit is er te vinden in de opvattingen over de taak van de vertaler. Voor sommige auteurs hield vertalen in dat een bron zo letterlijk mogelijk in het Middelnederlands omgezet werd. In overeenstemming met Boethius' pleidooi voor woordelijke overzettingen trachtte Jacob Vilt *De consolatione philosophiae* zo letterlijk mogelijk te vertalen (tekst 32, vs. 26). Als bron gebruikte hij een Franse vertaling van Boethius' werk, waarin de auteur, Pseudo-De Meung, verklaart dat als het Latijnse origineel ‘Van woorde te woorde alte male’ (vs. 48) vertaald wordt, geleerden er niets aan zullen kunnen verbeteren (vs. 45-50). Om die reden heeft de Franse auteur Boethius vertaald ‘sonder haesten, Ten besten verstane, ende ten naesten’ (vs. 51-52). Op zijn beurt spreekt Vilt de intentie uit dat hij pseudo-De Meung wil ‘volghen mede Ten naesten, na mijn mueghenthede’ (vs. 53-54).

Verwant met Vilts vertaalopvatting is de mening van Nicolaus van Winghe. In de voorrede bij zijn bijbelvertaling betoont Van Winghe zich streng in de leer. In bewoordingen die doen denken aan de formuleringen van Hiëronymus, stelt hij dat hij zijn Latijnse bron ‘seer scerpelijck’ zal vertalen, ‘niet alleen inden sin der redenen, maer ooc in die maniere van spreken der heyligher scriftueren ende int vervolch der woerden’ (tekst 38, r. 108-110). Uiteraard moet Van Winghe daarbij rekening houden met de beperkingen die de Nederlandse taal hem oplegt (r. 111), maar met instemming haalt hij de mening aan van geleerden die liever ‘hadden een ghetrouwe ende warachtighe translatie, al waer die niet seer constich van talen, dan contrarie’ (r. 112-113).

Hoe rechtlijnig Van Winghe ook redeneert, hij moet erkennen dat de kenmerken van het Middelnederlands een strikt woordelijke vertaling in de weg staan. Die mening was ook Jan van Brederode, auteur van *Des coninx summe*, toegedaan. Volgens hem zijn de verschillen tussen het Oudfrans en het Middelnederlands zo groot, dat letterlijk vertalen niet mogelijk is. Het Frans heeft ‘een ander maniere van spreken’ dan het Nederlands, zo schrijft de auteur, waardoor hij zich gedwongen zag ‘onderwilen mere woerde’ en ‘onderwilen min’ te gebruiken (tekst 24, r. 2-4).

In veel sterkere mate geldt de beperkende voorwaarde van de taal in het geval van een Middelnederlandse vertaling in verzen. Is het mogelijk een bron letterlijk te vertalen als de overzetting moet voldoen aan versificatorische eisen? Verschillende

auteurs hebben zich uitgesproken over de invloed van de versvorm op de inhoud van de vertaling. De dichter van *Der vrouwen heimelijcheit* verklaart dat het veel inspanning kost om zijn bron om te zetten in verzen die geen onzin verkondigen (tekst 21, vs. 35-37). De pastoor uit Hamme kondigt aan dat hij zijn Latijnse bron getrouw zal vertalen. Hij wil 'niewer hoec toeslaen een wort Anders dan ten rime behoert' (tekst 33, vs. 49-50). Zijn uitspraak brengt bekende woorden van Jacob van Maerlant in *Der naturen bloeme* in herinnering. In de proloog van dit werk verzekert de Vlaamse dichter zijn publiek: 'Niemen en hebbe dies waen, Dat ic die materie vensede, Els dan ic die ryme pensede' (*Gysseling 1981*, vs. 10-12). In zijn *Sinte Franciscus leven* licht Maerlant het berijmen nader toe. De versvorm dwingt de dichter nogal eens om in diverse dialecten en talen, zoals het Brabants, het Vlaams, het Frans en het Latijn, op zoek te gaan naar geschikte rijmwoorden (tekst 6, vs. 14-17).

Een andere uitspraak over het vertalen die vele neerlandici bekend in de oren klinkt, is afkomstig van Diederic van Assenede. In de proloog van *Floris ende Blancefloer* schrijft hij dat men 'moet corten ende linghen Die tale, sal men se te rime bringhen' (tekst 2, vs. 1-2). Versificatorische eisen maken volgens Diederic een letterlijke vertaling onmogelijk. Die mening verkondigt ook de auteur van de *Sidrac*. Zijn bron was een Franse prozatekst, die hij omwille van de letterlijkheid in Middelnederlands proza wilde omzetten (tekst 11, vs. 52-62). Had hij zijn vertaling in verzen gegoten, dan had dat onontkoombaar tot veranderingen geleid: 'Want rime, alsoe wijt vinden, Doet dicke die materie winden Anders danse die makere seide Ende ierstwerven int schrift leide' (vs. 63-66). Opmerkelijk is dat de auteur dit schrijft in een proloog die in verzen vervat is.

Die wijzigingen onder invloed van de versvorm kunnen in de ogen van Jacob Vilt tot fouten leiden: 'esser yet dat niet juuste en gaet, Dats om dat tVlaemsche in dichte staet' (tekst 32, vs. 92-93). Om die reden wijst de auteur van *Tondalus visioen* in de redactie G een vertaling in verzen af (tekst 28, redactie G., r. 10-14). Geestelijke teksten behoort men niet te berijmen, aldus de auteur, omdat het rijm enkel en alleen het voordeel geeft van een 'soeten luut' voor de oren (r. 13). Het nadeel dat aan de versvorm kleeft, is dat de inhoud verdraaid wordt: 'metten rimene so wert alle helighe scriftuere gheconfondeert' (r. 13-14).

De Gentse Boethius-vertaler zag zich voor het probleem gesteld dat hij hij naast proza Latijnse metra in het Middelnederlands moest vertalen. Hij had geen behoefte iets te zeggen over zijn vertaling van de prozagedeelten, maar over de vertaling van de verzen moest hij wel het een en ander kwijt. Hij geeft aan dat het onmogelijk was 'haren stilen' (tekst 31, r. 2) - de verschillende stijlen en versvormen - over te nemen. Om die reden en om zijn tekst leesbaarder en beter onthoudbaar te maken,

is hij bekortend te werk gegaan. Die bekorting houdt volgens de auteur ook verband met het gegeven dat de Latijnse verzen meer lettergrepen tellen dan het Middelnederlands. Om het aantal versvoeten gelijk te kunnen houden, heeft hij her en der lettergrepen of woorden samengetrokken (r. 2-11).

Een afwijkende opinie over de versvorm brengt de auteur van *Ons Heren passie* onder woorden (tekst 29). Hij keert zich tegen de dichter van *Vanden levene Ons Heren*, die omwille van het rijm allerlei overbodige mededelingen en zelfs onwaarheden toegevoegd heeft (vs. 23-52). Die uitbreidingen hebben echter meer met de onkunde van de bekritiseerde dichter te maken dan met de versvorm op zich. De dichter van *Ons Heren passie* is zich ervan bewust dat er mensen zijn ‘die rimen laken End segghen dat si niet en raken Te recht den synne cort end fijn’ (vs. 77-79). Maar hij deelt hun mening niet. Uit zijn uitnodiging de Latijnse evangeliën met zijn berijming te vergelijken (vs. 80-82) spreekt vertrouwen in de mogelijkheid om een bron adequaat in verzen te vertalen.

Er waren ook Middelnederlandse auteurs die er de voorkeur aan gaven om vrijer te vertalen. Zij achtten zich in voorkomende gevallen meer gebonden aan de inhoud van hun origineel dan aan de precieze bewoordingen die zij in hun bron aantroffen. Een mooi voorbeeld is de Bijbelvertaler van 1360. In de proloog die aan zijn bijbelvertaling voorafgaat, verklaart hij soms ‘van woerde tot woerde’ te zullen vertalen, soms ‘van synne te sinne’, van betekenis naar betekenis, en soms zelfs ‘van beiden ondermenghet’, met de bedoeling dat ‘het die lude verstaen moghen na den sede van onsen lande’ (tekst 12, r. 21-22). Een verwante opinie werd aangehangen door Geert Grote, die een Middelnederlands getijdenboek schreef. In de proloog stelt hij ‘van woerden te woerden’ te hebben vertaald voor zover dat mogelijk was met behoud van volledigheid, begrijpelijkheid en de juiste betekenis (tekst 16, r. 1-3). Om een zo letterlijk mogelijke vertaling was het Grote niet te doen, want ‘die woerde sijn ende dienen om die sinne ende die sinne niet om die woerde’ (r. 3-4). Onder invloed van deze opvatting heeft Grote niet geaarzeld Middelnederlandse woorden die niet goed bij de betekenis pasten, of die de inhoud zelfs verduisterden, te vervangen door woorden die de juiste en meest duidelijke betekenis gaven (r. 4-6).

De Gentse Boethius-vertaler verwerkte in zijn commentaar een groot aantal teksten van geleerden. Hun bevindingen, zo verklaart hij in zijn proloog, heeft hij ‘meer na den sinne dan na der lettre of texte ghetranslateert’ (tekst 31, r. 23). Op dezelfde wijze ging Nicolaus van Winghe te werk toen hij *De bello Judaico* van Flavius Josephus vertaalde. In zijn proloog deelt Van Winghe mee dat hij Josephus' werk met veel moeite ‘verduytscht’ heeft (tekst 40, r. 241). Op veel plaatsen heeft hij ‘meer den sin dan die woorden’ (r. 242) van zijn Latijnse bron gevolgd.

Dat vertalen ook selecteren kon impliceren, wordt door diverse auteurs duidelijk gemaakt. Zo deelt Jacob van Maerlant in zijn *Spiegel historiael* mee dat hij zijn bron, het *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais, niet volledig zal vertalen. Hij is van plan de verhalen, de 'jeesten', over te nemen en de 'clergie', de geleerde betogen, achterwege te laten (tekst 7, vs. 7-10). De auteur van *Der vrouwen heimelijcheit* geeft eveneens aan dat zijn werk geen complete vertaling betreft. Om niemand in de verleiding te brengen heeft hij een groot deel van een uiteenzetting over het afbreken van ongewenste zwangerschappen niet vertaald (tekst 21, vs. 38-45).

In de *Sidrac* gaat het streven naar een zo letterlijk mogelijke vertaling samen met de wens om te selecteren. De auteur achtte deze twee doelstellingen, die op gespannen voet met elkaar staan, zonder nadere toelichting verenigbaar. Wat hij achterwege laat, is divers van aard. Informatie over kruiden en de kracht van edelstenen blijft onvertaald, evenals een 'sotterie', een dwaasheid, die zonder astronomie onuitvoerbaar is (tekst 11-, vs. 151-155). Opvallend is de onverbloemde subjectiviteit waarmee de auteur de onderwerpen selecteert. Zonder schroom deelt hij mee dat hij het een en ander niet vertaald heeft, omdat het hem 'int herte niet en ginc' (vs. 158).

In de eerste helft van de vijftiende eeuw vertaalde de auteur van de *Noordnederlandse historiebijbel* de historische boeken van het Oude Testament. Volledig is zijn vertaling echter niet. Een aantal boeken laat hij onvertaald, omdat hij van mening is dat zij weinig meer bevatten dan een herhaling van eerdere bijbelboeken (tekst 27, r. 1-9). De dichter van *Ons Heren passie* maakt eveneens duidelijk dat in zijn evangeliënharmonie gegevens uit de *Vulgaat* achterwege gebleven zijn. Wat onvertaald gebleven is, zijn zaken die geen verband houden met het lijden van Christus (tekst 29, vs. 19-20). De dichter motiveert zijn bekortingen met een beroep op de alom geprezen *brevitas*: 'Om cortheit doe ic dat alleen, Dat men nu priset int ghemeen' (vs. 21-22).

Vertalen betekende niet alleen selecteren, het vereiste in de ogen van Middelnederlandse auteurs vaak ook commentaar bij hetgeen vertaald werd. Heel duidelijk was dat het geval bij bijbelvertalingen. De auteur van het *Luikse diatessaron* windt er geen doekjes om: zonder nadere toelichting zou zijn vertaling haar doel voorbij schieten, omdat de tekst dan duister zou blijven. Immers, op vele plaatsen zijn de evangeliën zonder uitleg zo duister dat men de betekenis van de woorden 'nin can begripen noch wale verstanen' (tekst 10, r. 28-29). Met behulp van geleerde commentaren zal de vertaler de 'donkerheit vercleren' (r. 34), zo goed en zo beknopt als in zijn vermogen ligt. Een verwante visie op het vertalen van de bijbel vindt men

bij de Bijbelvertaler van 1360, die in de proloog van zijn bijbelvertaling het probleem aansnijdt dat men vele woorden ‘niet volmaectelijc ghedietschen en mach’ (tekst 12, r. 23). Hij zal in die gevallen een vertaling geven die de oorspronkelijke betekenis het dichtst benadert, ‘mer die meyninghe van sulken woerden’, zo voegt hij toe, ‘salic te eniger stat daer neven uute setten met eenre paragrafen, alsoe ict vinden sal in wel gheauctoriseerden boeken’ (r. 24-26). Deze glossen moeten zijn vertaling begrijpelijk maken. Twintig jaar later, als hij de preken van Gregorius de Grote over het evangelie vertaalt, komt de Bijbelvertaler van 1360 zijn lezers ook te hulp. Niet alleen wijzigt hij de volgorde van de teksten, hij voegt tevens aan iedere preek het bijbelcitaat toe waarop het eropvolgende betoog gebaseerd is (tekst 14, r. 29-32).

In de proloog bij zijn vertaling van de brieven van Paulus verklaart Johan Scutken dat het Latijn van zijn bron moeilijk te begrijpen is, omdat er met weinig woorden veel gezegd wordt. Om de tekst begrijpelijk te maken, zal hij zijn vertaling voorzien van toelichtingen, gebaseerd op bijbelcommentaren (tekst 18, r. 45-50). Olivier de Langhe zag in dat zijn vertaling van de Regel van Benedictus te moeilijk was voor eenvoudige religieuzen (tekst 30, r. 4-9). Om dit probleem te ondervangen schreef hij een commentaar bij zijn vertaling. Ook Van Winghe achtte het onjuist zijn bijbelvertaling zonder nadere uitleg aan zijn lezers aan te bieden. Hij wilde eenvoudige lezers behoeden voor ‘onwijselijck lesen ende quaet verstant, oft oock vermetelijc uutlegghen der heyligher scriftueren’ (tekst 38, r. 119-120). Om die reden laat hij een korte leesinstructie, door hem vervaardigd op basis van een aantal bijbelcommentaren, aan zijn bijbelvertaling voorafgaan (r. 120-123).

Jan van Brederode had graag de inhoud van *Des coninx summe* toegankelijker gemaakt dan in zijn bron het geval was. Maar uit respect voor de *Somme le roy* durfde hij er niet toe over te gaan ‘enighe capittele te delen in desen boeke of enyghe tafele te maken’ (tekst 24, r. 5-6). Hij conformeert zich aan zijn bron, waarvan de auteur de inhoud ‘sonder prologo ende sonder tafele gheset’ (r. 6-7) heeft. Veel doortastender dan Van Brederode was de Gentse Boethius-vertaler, die zijn vertaling van *De consolatione philosophiae* niet alleen vergezeld liet gaan door de Latijnse tekst, maar ook door uitgebreide toelichtingen, die hij weliswaar grotendeels uit zijn bronnen overnam, doch eigenzinnig bewerkte (tekst 31, r. 21-24).

Ongeacht wat men precies onder vertalen verstond, ermee verbonden was de gedachte dat de auteur zijn werk niet zonder bovennatuurlijke hulp zou kunnen klaren. Veelvuldig stuit men op passages waarin een beroep gedaan wordt op bijvoorbeeld God of Maria om de vertaler bij te staan. Zo hoopt Jacob van Maerlant in zijn *Istorie van Troien* dat God hem de Heilige Geest zal zenden, opdat de dichter ‘Vray,

reyn ende scone woert' (tekst 3, vs. 23) zal weten te vinden. In de *Heimelicheit der heimelicheden* richt Maerlant een inspiratiebede tot God en Maria (tekst 4, vs. 25-28). In *Sinte Franciscus leven* roept hij de hulp in van degene aan wie de tekst gewijd is: 'Om vray thoudene rijm ende zin Help mi Fransois' (tekst 6, vs. 18-19).

Dat Maria vaak te hulp geroepen wordt, is heel begrijpelijk tegen de achtergrond van haar traditionele rol als voorspreekster van de mens bij God. Representatief zijn de woorden van Jacob van Maerlant in de proloog van de *Spiegel historiael*. Hij omschrijft Maria als degene 'diet al vermach, Naest Gode, die in hare lach' (tekst 7, vs. 19-20) en vraagt haar 'Dat soe mi daer boven bejaghe Sin ende ghesonde daghe' (vs. 21-22), opdat hij in de gelegenheid zal zijn om zijn werk te voltooien en voor zijn zonden te boeten (vs. 23-24). In Maerlants voetspoor wijdt Jacob Vilt een lange passage aan Maria (tekst 32, vs. 58-85). Vilt brengt haar bemiddelende rol bij God in herinnering en smeekt haar 'met natten ooghen, Suchtende, bevende' (vs. 71-72) om bij haar Zoon te bepleiten dat hij in staat zal worden gesteld zijn boek te voltooien.

De bronnen

Wie zich realiseert dat het in de Middeleeuwen tamelijk gebruikelijk was dat schrijven in opdracht plaatsvond, zal zich er niet over verbazen dat veel vertalers een opdrachtgever noemen. Hendrik van Veldeke schreef voor gravin Agnes van Loon en koster Hessel (tekst 1, vs. 14-15, 30-32), Broeder Geraert dichtte voor de non Femine van Hoye (tekst 9, vs. 35), Jacob van Maerlant vervaardigde de *Spiegel historiael* voor graaf Floris V (tekst 7, vs. 25-27), enzovoort. Welke bronnen hadden deze opdrachtgevers op het oog? In veel gevallen blijkt het Latijnse teksten te betreffen. Dat Agnes, Hessel en Femine Latijnse levensbeschrijvingen van heiligen lieten vertalen en Floris V een Latijnse wereldkroniek in Middelnederlandse verzen liet overzetten, is geen toeval. Het Latijn was de taal van twee wezenlijke domeinen van het leven, de religie en de wetenschap. Wilden leken - dat wil in dit verband zeggen: mensen die het Latijn niet beheersten - kennis nemen van onderwerpen die tot deze twee gebieden behoorden, dan moesten zij hun toevlucht nemen tot vertalingen in de volkstaal, in dit geval het Middelnederlands.

Middelnederlandse auteurs vermelden vaak expliciet dat zij hun vertaling gemaakt hebben ten behoeve van mensen die geen Latijn begrijpen. Broeder Geraert bijvoorbeeld verklaart in zijn proloog dat hij de *vita* van de heilige Christina vertaald heeft om twee redenen: om te voldoen aan het verzoek van Femine van Hoye en om leken ter wille te zijn (tekst 9, vs. 24-25). Daarom, zo schrijft hij, 'so docht mi welgedaen Dat ict Latijn in Dietsche soud keren, Der goeder sinte Kerstinen

(= Christina) teren, Den genen te troeste die niet wale En verstaen Latijnsche tale' (vs. 26-30).

Als de Bijbelvertaler van 1360 in de proloog op zijn bijbelvertaling schrijft dat hij de bijbel vertaald heeft 'om dat ik hope datter menich salich mensche die ongheleert es van clergien, sijn profijt in doen soude' (tekst 12, r. 2-3), dan heeft hij personen op het oog die het Latijn niet of onvoldoende beheersen. Dat zijn immers de mensen die niet ingewijd zijn in de 'clergien', de theologische wetenschap. Dezelfde doelgroep heeft de pastoor uit Hamme in gedachten: 'Omdat die Latijnsche tale Niet en verstaen alle die lieden, So willict hu in Dietsche bedieden' (tekst 33, vs. 46-48). Leken als doelgroep worden eveneens expliciet genoemd in de *Theophilus* (tekst 20, vs. 11-16), *Ons Heren passie* (tekst 29, vs. 55-58) en Van Winghe's vertaling van *De bello Judaico* (tekst 40, r. 240-241).

In *Vander edelre doecht der verduldicheit* vergelijkt de vertaler Latijnse uitspraken met ongeopende bloemen. Door zijn vertaalarbeid heeft hij de bloemen geopend, zo schrijft hij aan degene voor wie hij de uitspraken verzameld heeft: 'om die minne van u hebse icse opghedaen ende hebse in Duytschen gheset' (tekst 26, r. 8-9).

In de proloog van de *Ghetide van Onser Vrouwen* zegt de vertaler dat er vele mensen zijn die Latijnse gebeden uitspreken zonder de inhoud te kennen; zij vertrouwen er simpelweg op dat de bedoeling goed is. Om hen ter wille te zijn, heeft de auteur de gebeden in het Middelnederlands overgezet (tekst 34, vs. 11-16). Curieus is ook een mededeling in de proloog van de Middelnederlandse vertaling van de reis van Jan van Mandeville, die in de mond gelegd krijgt dat hij zijn Latijnse tekst in het Middelnederlands vertaald heeft. Als gevolg van deze andere voertaal kan het waarheidsgehalte van zijn mededelingen gecontroleerd worden door degenen die het Latijn niet machtig zijn: 'die heren ende ridders ende die ander edele liede die gheen Latijn en connen ende ooc over zee gheweest hebben, moghen weten ende verstaen of ic waer segghe ofte niet' (tekst 25, r. 3-5).

Een aantal keren wordt over een Latijnse bron opgemerkt dat de inhoud moeilijk te begrijpen is. De Bijbelvertaler van 1360 schrijft bijvoorbeeld dat hij *Der heyleghere vadere collacien* vertaald heeft 'uten herden swaren ghewapenden Latine' (tekst 15, r. 30). De auteur van het Pseudo-Bonaventura-Ludolfiaanse *Leven van Jezus* beklaagt zich in zijn epiloog over zijn bron, de *Vita Jesu Christi*. Hij schrijft dat hij vaak betreurd heeft dat hij de vertaling op zich genomen had, omdat de Latijnse tekst corrupt was (tekst 23, r. 34-35). Mede om die reden was de betekenis van het Latijn hem vaak onduidelijk, waardoor hij zich gedwongen zag zijn bron te verbeteren (r. 35-36).

Opmerkelijk is hetgeen Nicolaus van Winghe over *De bello Judaico* te melden heeft. Het Latijnse origineel bleek op veel plaatsen onbegrijpelijk voor hem te zijn. Om in die gevallen toch tot een vertaling te kunnen komen, benutte hij de (oorspronkelijke) Griekse tekst van Josephus, die enkele jaren eerder in druk verschenen was. Dat hij het Grieks kon raadplegen, had hij te danken aan de steun van bevriende graeci (tekst 40, r. 243-246).

Er zijn ook auteurs die het Latijn van hun bron vergelijken met het Middelnederlands. Dat gebeurt in de late Middeleeuwen door Jan Gymnick en Nicolaus van Winghe. Eerstgenoemde prijst in zijn opdracht bij de Livius-vertaling het Nederlands aan als een taal waarin men zich goed kan uitdrukken (tekst 37, r. 1-32). Hij verzet zich tegen de heersende gedachte dat het Nederlands een armzalige, lelijke en onhandige taal is. Het Latijn, zo betoogt hij, was van oorsprong ook een weinig ontwikkelde taal, die door scherpzinnige geesten echter zo verbeterd is ‘datter alle materien niet alleen op een maniere maer bycants op ontallighe manieren souden verclaert ende uutghesproken moghen wordden’ (r. 14-16). Als het Latijn geperfectioneerd kon worden, zo luidt Gymnicks redenering, dan moet het ook mogelijk zijn dat het Nederlands ‘doer oefeninghe ende tractatie van de ghene diese wel verstonden ende daer in langhe haer gheoefent hebben, tot volmaecktheyt’ (r. 26-27) zou kunnen worden gebracht.

Een veel minder optimistische toon vinden we bij Van Winghe. In zijn bijbel-vertaling bespreekt hij de verschillen tussen het Latijn en het Middelnederlands. Eerst stelt hij vast dat vele Latijnse formuleringen en woorden zich niet goed laten vertalen, hetzij omdat zij teruggaan op Hebreeuwse vormen, hetzij omdat er zaken (zoals bomen, stenen en oorlogswerktuigen) mee aangeduid worden die in de Lage Landen onbekend zijn (tekst 38, r. 24-34). Vervolgens merkt hij op dat het Latijn grondig verschilt van het Middelnederlands, ‘soo wel in manier van spreken als in woerden’ (r. 34-35). Dat onderscheid is verklaarbaar vanuit de geschiedenis van de taal: in tegenstelling tot onder meer het Frans komt het Middelnederlands niet voort uit het Latijn. Met instemming citeert Van Winghe de mening van vele geleerden dat ‘sij veel woerden ende sententien die sij int Latijn wel verstaen, niet bequamelijck en connen verduytschen om die groote onghelijchheyt der talen’ (r. 41-43). Enkele jaren later herhaalt Van Winghe deze mening als hij de vertaling van *De bello Judaico* in het Middelnederlands bespreekt (tekst 40, r. 168-170).

Naast het Latijn werd er vooral uit het Frans vertaald. Soms vermelden zij dat zij werken voor hen die het Frans niet beheersen. Zo schrijft Diederic van Assenede dat hij heeft gedicht voor ‘Den ghenen diet Walsche niet en connen’ (tekst 2, vs. 9). Jacob van Maerlant tekent aan dat zijn *Istorie van Troyen* gebaseerd is op een Franse

bron, die nog niet volledig in het Middelnederlands vertaald was (tekst 3, vs. 4-7). De auteur van de *Sidrac* betoogt dat de enige beweegreden voor zijn vertaalactiviteit was dat hij niet wilde ‘Dat dese edele leringe sonde Den Dietscen lieden verholen wesen Die geen Walsch en connen lesen, Noch geen Walsch en verstaen’ (tekst 11, vs. 84-87). Jacob Vilt vertaalde Boethius' *De consolatione philosophiae* op basis van een Franse tekst. In zijn proloog schrijft hij: ‘Om die Latijn noch Walsch en connen Heb ic den arbeit eerst beghonnen’ (tekst 32, vs. 27-28).

Voor Vilt waren het Latijn en het Frans kennelijk gelijkwaardige talen. Er vielen echter ook andere geluiden te horen. In het *Bouc van seden* onderstreept de dichter dat hij niet vertaald heeft ‘uut Walschen lieden, Noch uter Walscher aventuren’ (tekst 2, vs. 4-5). Deze ondeugdelijke Franse auteurs en verhalen zet hij af tegen zijn betrouwbare Latijnse bron. Maerlant verwijt in de proloog van *Der naturen bloeme* zijn voorganger, de priester Willem Utenhove, dat hij een verkeerde bron voor het maken van een bestiarium gekozen heeft. Terwijl Maerlant het Latijnse *De natura rerum* vertaalde, benutte Utenhove als bron een Franse tekst, met als gevolg dat hij op een dwaalspoor gebracht werd (tekst 5, vs. 11).

De auteur van *Der vrouwen heimelijcheit* (tekst 21) is een bijzonder geval. Hij beweert dat zijn vertaling gebaseerd is op een Latijnse bron (vs. 32-37), maar in feite gebruikte hij een Franse intermediair. Vermoedelijk was hij van mening dat het vermelden van een Franse bron afbreuk zou doen aan de geloofwaardigheid van zijn werk. Dat men Latijnse bronnen betrouwbaar achtte, blijkt ook uit andere teksten. Zo is Hendrik van Veldeke de mening toegedaan dat in zijn Latijnse origineel de waarheid over het leven van de heilige Servaes te vinden is (tekst 1, vs. 16-25).

Maerlant wijst in de proloog van zijn *Istorie van Troien* op een uiterst belangrijke bron: het ooggetuigenverslag dat de Trojaan Dares van de oorlog om Troje gemaakt zou hebben. Diens tekst zou door een zekere Cornelius vanuit het Grieks in het Latijn vertaald zijn (tekst 3, vs. 27-42). Zo'n ooggetuige maakt het te vertalen werk extra betrouwbaar. Ook Van Winghe onderstreept het waarheidsgehalte van zijn Latijnse bron, de *De bello Judaico*, door te wijzen op een ooggetuige. De auteur, Flavius Josephus, zou als direct betrokkene bij de oorlog van de Romeinen tegen de joden een dermate betrouwbaar geschiedverhaal geschreven hebben dat beroemde kerkgeleerden naar zijn werk verwezen om de bijbel toe te lichten (tekst 40, r. 61-116).

De kritiek

In Middelnederlandse beschouwingen over vertalen is frequent sprake van kritiek, die ofwel betrekking heeft op andere teksten, dan wel op (daadwerkelijke of verwachte) afwijzende reacties op het eigen werk. Een duidelijk voorbeeld van de

eerstgenoemde categorie is zojuist al vermeld: Maerlants negatieve oordeel over het bestiarium van Willem Utenhove, die een Franse bron vertaalde (tekst 5). Ook in *Ons Heren passie* wordt een verwante tekst bekritiseerd: een ander Middelnederlands werk over het leven van Christus. De dichter van die tekst, *Vanden levene Ons Heren*, zou vanwege de rijmvorm overbodige en onjuiste informatie verstrekt hebben (tekst 29, vs. 23-54). Ter illustratie van zijn kritiek citeert de auteur van *Ons Heren passie* onder meer het verspaar 'Doe quam Maria Magdaleen, So sondich wijf en was nye gheen' (vs. 37-38) uit *Vanden levene Ons Heren*, waarbij hij aantekent dat het tweede vers evident onwaar is; het kost geen moeite slechtere vrouwen, zoals Jezabel en Herodyas, aan te wijzen (vs. 39-50).

Nicolaus van Winghe vermeldt in de proloog bij zijn bijbelvertaling het bestaan van Franstalige en Nederlandstalige bijbels die zouden wemelen van de fouten en gegevens die in tegenspraak waren met de *Vulgaat*, de officieel erkende Latijnse tekst (tekst 38, r. 3-8). Zijn vertaling moest deze 'valsche ende incorrecte bybelen' overbodig maken (r. 86-87). In zijn vertaling van *De imitatione Christi* maakt Van Winghe duidelijk dat ook die overzetting bedoeld was om bestaande Middelnederlandse teksten te vervangen. Hij vermeldt met duidelijke instemming de mening van zijn vriend Theodoricus van Hese dat Thomas à Kempis Latijnse tekst in geen enkele taal zo slecht vertaald was als in het Nederlands (tekst 39, r. 5-8).

Vertalers van didactische en religieuze teksten richtten hun kritiek nogal eens op een specifieke tekstsoort: de ridderromans. De populariteit van deze verhalen was hen een doorn in het oog. Zo is de auteur van de *Sidrac* van oordeel dat deze verhalen over Parthonopeus, Amadis, de Trojaanse oorlog en Fierabras weinig leerzaam zijn (tekst 11, vs. 4-8). De romans gaan over niets anders dan 'vechten ende vrouwen te minnen Ende lant ende stede ende borge te winnen' (vs. 11-12). De lezers van deze werken lijken volgens de auteur van de *Sidrac* op mensen die in een tuin de heerlijke, gezonde vruchten onberoerd laten en netelen en distels plukken (vs. 20-26).

De vergelijking die de auteur van de *Sidrac* maakt, had ook door Gerard Zerbolt van Zutphen geschreven kunnen zijn. In zijn traktaat over het lezen van religieuze literatuur in de volkstaal tekent hij aan dat veel mensen die het Latijn niet beheersen, voortdurend lezen in (volkstalige) boeken vol leugens, zoals de slechte en nutteloze verhalen over Roeland en de Trojaanse oorlog (tekst 19, r. 128-131). Het zou ontegenzeggelijk beter zijn als zij 'dien selven arbeit bekeerden toter heilegher scrifturen te lesene ende te verstane' (r. 131-132). Die mening is ook de dichter van *Ons Heren passie* toegedaan. In plaats van dat de mensen niet rusten voor zij een nutteloos lied van buiten kennen, zou het beter zijn als zij het lijden van Christus uit het hoofd zouden kennen, 'End pijnden die int hert te dreghen, Daer alle vrucht

is in gheleghen’ (tekst 29, vs. 75-76).

In zijn vertaling van Flavius Josephus' *De bello Judaico* vermeldt Nicolaus van Winghe dat er vele leugenachtige verhalen geschreven en gedrukt zijn. Als er al feitelijk juiste informatie in te vinden is, ‘daer deden si noch drymael meer loghenen toe om sulcke hystorie langher oft ghenoechliker te maken’ (tekst 40, r. 15-16). De wereld is volgens Van Winghe gevuld met deze teksten, die veelal anoniem zijn of ten onrechte op de naam van een bekende auteur staan. Als voorbeelden noemt hij de verhalen over de vier Heemskinderen, Amadis en Karel en Elegast. Bovendien is er al geruime tijd een boekje in de volkstaal over de verwoesting van Jeruzalem te koop dat ‘meer loghenen dan bladeren’ (r. 27) bevat.

Er waren als gezegd ook vertalers die zich tegen aanvallen op hun eigen werk wilden verdedigen. In het bijzonder gold dit voor auteurs van religieuze literatuur in de volkstaal. De vertalers onder hen werd steevast verweten dat zij heilige teksten, die in het Latijn gesteld waren, voor het gewone volk, dat wil zeggen voor mensen die geen Latijn beheersten, toegankelijk maakten. Daardoor konden leken religieuze teksten vrij lezen en interpreteren, met alle risico's van dien. Een goed voorbeeld is Jacob van Maerlant, die in zijn *Spiegel historiael* verwijst naar een botsing met de geestelijkheid die in de zeventiger jaren van de dertiende eeuw moet hebben plaatsgevonden. Hij is toen berispt, zo schrijft hij, omdat hij ‘leeken weten dede Uter byblen die heimelichede’ (tekst 7, vs. 17-18). Mogelijk doelt Maerlant hier op zijn *Rijmbijbel*, de vertaling van Petrus Comestors *Historia scholastica* en Flavius Josephus' *De bello Judaico*. Dat Maerlant deze bijbelse stof in de volkstaal openbaar maakte, werd hem kennelijk niet in dank afgenomen. Religieuze literatuur moest voorbehouden blijven aan mensen met een Latijnse opleiding. Dat ook na de Reformatie deze mening opgeld deed, blijkt uit Van Winghe's (katholieke) bijbelvertaling van 1548. Hij schrijft ‘datter vele gheleerde ende experte gheweest hebben ende al noch sijn, hier ende elders, diet grootelijck misprijsen datmen den blooten text der heyligher scriftueren den ghemeynen menschen in die handen gheeft, die welcke meestendeel niet bequaem en sijn om dien te verstaen by hen selven ende vele van dien door ombequaemheyt hens verstants oft door verkeertheyt ende vermetelijcheyt haers herten, trecken die scriftuere ten quaden sinne ende misbruycken die grootelijck’ (tekst 38, r. 58-64).

De Bijbelvertaler van 1360 ageert bij herhaling tegen zijn critici, geestelijken die hem voor de voeten werpen dat het onjuist is religieuze literatuur middels vertalingen voor leken beschikbaar te maken. In een subproloog bij zijn bijbelvertaling noemt hij hen ‘verwoeden honden, die lachteren willen datmen die heymelicheit der Scrifturen den leecken volc ontbint’ (tekst 12, r. 59-60). Hij verweert zich tegen hen

met het argument dat zij uit het oog verliezen dat de apostelen ‘in allen tonghen ende spraken haer leringhe bescreven ende predicten den volke’ (r. 16-17). In zijn *Der heyleghere vadere collacien* voert hij een ander argument aan. Dat geestelijken tegen religieuze teksten in het Middelnederlands ‘murmureren’ (tekst 15, r. 22), is in feite een teken van afgunst op de zaligheid van leken, waar geestelijken geen interesse in hebben. Als men op hen vertrouwt, dan ‘leyt die blijnde den blijnden ende vallen beyde - dats te duchtene - in den gracht der eweliker verdoemenessen’ (r. 24-25). In zijn *Sente Gregorius Dyalogus* komt hij met een derde argument tegen zijn critici. Dat ‘vele geleerde liede becnagen ende lachteren dat men den leecken menschen de scrifture in Dietsche maect’ (tekst 17, r. 14-15), is niet alleen vanwege hun opvatting dat de geheimen van religieuze literatuur niet aan leken onthuld mogen worden, maar evenzeer vanwege hun onvermogen zelf dergelijke vertalingen te maken (r. 15-17).

Een geweldige steun in de rug voor vertalers van religieuze teksten vormden indirect de opvattingen van Gerard Zerbolt van Zutphen. Aan de hand van een grote hoeveelheid bewijsplaatsen betoogt hij dat het geoorloofd is om geestelijke literatuur in de volkstaal te lezen, mits men zich houdt aan vijf beperkende voorwaarden (tekst 19). In de eerste plaats dienen de teksten geen ketterse opvattingen te bevatten. Middelnederlandse teksten met ketterse stellingen moeten worden vernietigd. Ten tweede moeten de werken over eenvoudige onderwerpen handelen. Boeken met diepzinnige onderwerpen zijn volgens Zerbolt niet geschikt voor de gewone mens, die niet bijster ontwikkeld is. In de derde plaats moeten zaken op heldere wijze besproken worden. Als een onderwerp op ingewikkelde wijze aangeboden wordt, dan is dat vergelijkbaar met zware kost die de lezer niet tot zich zou kunnen nemen, met ‘crumen (...) diet volc niet eten en mochte’ (r. 373-374). Ten vierde mogen de teksten in zegswijze niet van het werk van de kerkleraren afwijken. Boeken waarin op ongebruikelijke of onjuiste wijze geformuleerd wordt, zijn gevaarlijk voor leken. Ten vijfde mogen de teksten zich ook in zienswijze niet onderscheiden van het werk van de kerkleraren. Boeken met een vreemde inhoud of een ongebruikelijke leer kunnen voor leken niet nuttig zijn. Al hadden deze vijf voorwaarden betrekking op het *lezen* van religieuze literatuur, desgewenst vormden zij voor vertalers het kompas waarop zij konden zeilen. Immers: voldeed een overzetting in het Middelnederlands aan Zerbolts eisen, dan was het een ongegrond verwijt dat een heilige tekst voor leken toegankelijk gemaakt werd.

Hoezeer vertalers beducht waren voor kritiek, blijkt uit enkele curieuze uitspraken. De auteur van *Der vrouwen heimelijcheit* deelt mee dat hij een groot deel van een uiteenzetting over het afbreken van ongewenste zwangerschappen niet vertaald heeft.

Maar iets van die informatie heeft hij om een persoonlijke reden toch overgezet. Hij wilde namelijk voorkomen dat hij voor een onwetende auteur, c.q. onbekwame vertaler, aangezien zou worden (tekst 21, vs. 46-48). Ook de dichter van de *Theophilus* denkt aan zijn reputatie. Hij houdt zijn naam verborgen omdat hij vreest dat men hem het vertalen van het Mariamirakel kwalijk zal nemen (tekst 20, vs. 17-20). De auteur van de *Fasciculus medicine* is minder terughoudend. Hij vraagt de 'opsprekers', de critici, ronduit hun mond te houden tot het moment dat zij iets beters gemaakt hebben (tekst 36, r. 42-43).

Vertalers geven herhaaldelijk toe dat hun creatieve vermogens te kort schieten en zij verontschuldigen zich nogal eens voor de fouten die zij gemaakt hebben. Op deze wijze dekken zij zich bij voorbaat in tegen kritiek. Zo zegt Maerlant in de proloog van de *Heimelicheit der heimelicheden* dat al het lovenswaardige in zijn tekst door Aristoteles bedacht is en alle eventuele onzin op rekening van zijn eigen 'dommen zinne' gezet moet worden (tekst 4, vs. 19-22). De auteur van het *Luikse diatessaron* houdt ernstig rekening met de mogelijkheid dat hij op sommige plaatsen omslachtig, te beknopt of onjuist zal formuleren. Hij vraagt zijn lezers hem dit te vergeven, omdat hij voor de taak die hij op zich genomen heeft 'noch wijs noch goet gnoch' is (tekst 10, r. 44-45).

De Bijbelvertaler van 1360 zegt in de proloog op zijn bijbelvertaling dat fouten in zijn werk te wijten zijn aan 'plomper onverstandelheit' (tekst 12, r. 32-33). In een subproloog omschrijft hij zijn onvermogen als 'onser kintscheit ende onser ongheleertheit' (r. 83). Sterker nog benadrukt Gielijs van Molhem zijn onkunde: hij noemt zichzelf in vergelijking met de auteur van zijn bron een dwaas (tekst 22, vs. 11-18). En de wijze waarop de schrijver van het Pseudo- Bonaventura-Ludolfiaanse *Leven van Jezus* zichzelf typeert, liegt er evenmin om: 'Du biste een stom ezel' (tekst 23, r. 9).

De dichter van de *Theophilus* kan zich voorstellen dat men zijn werk niet erg zal waarderen. Als zijn vertaling de vergelijking met andere teksten niet kan doorstaan, zo schrijft hij, dan valt dat te wijten aan zijn 'ongheraecthede', zijn onvermogen, en aan zijn 'haesteghen sin', zijn ongeduld (tekst 20, vs. 51-52). Jacob Vilt benadrukt eveneens zijn geringe talenten. Hij noemt zich 'in consten (...) seer weec Ende in verstannessen ooc een leec Ende int Latijn wel na al stom' (tekst 32, vs. 35-37). Aan het slot van zijn proloog verklaart hij onomwonden dat eventuele fouten niet alleen door de versvorm veroorzaakt zijn, maar evenzeer omdat hij een leek is die 'qualic translateren can' (vs. 95). De auteur van *Olyvier van Castillen* verontschuldigt zich voor zijn 'arme cleyne ende donckere verstandenisse' (tekst 35, r. 10-11).

Jan van Mandeville houdt het voor mogelijk dat bereisde lezers constateren dat hij foutieve informatie verstrekt. Als hij zaken onjuist weergeeft, moet men dat op

rekening van zijn falend geheugen schrijven: ‘Want dinghen diemen over lanc ghesien heeft, worden wel vergheten ende die memorie des menschen en mach alle dinc niet verstaen noch onthouden’ (tekst 25, r. 7-9).

Vertalers hebben nog een manier om hun mogelijke tegenstanders de wind uit de zeilen te nemen. Herhaaldelijk worden critici uitgenodigd de vertaling waar nodig te verbeteren. De Bijbelvertaler van 1360 verzoekt bijvoorbeeld in de proloog van zijn bijbelvertaling een ieder die ter zake kundig is het volgende: ‘ghevielt dat hi in desen werke vonde enich woert oft sin dien hi bat ende volmaecteliker mochte ghedietschen ten profite vanden werke, ja behouden der letteren vanden texte, dat hi dat beteren wille ende mi daer in vervaen’ (tekst 12, r. 29-32). In de redactie H van *Tondalus visioen* roept de auteur zijn toehoorders en lezers op zich niet te ergeren aan fouten, maar die te corrigeren ‘omme alre clercke ere’ (tekst 28, redactie H, r. 21-23). De auteur van het Pseudo-Bonaventura-Ludolfiaanse *Leven van Jezus* verklaart tot twee maal toe dat hij altijd open staat voor suggesties ter verbetering van zijn vertaling (tekst 23, r. 26-27, 38-40).

Jacob Vilt doet een beroep op zijn lezers om zijn vertaalarbeid te controleren. ‘Comter wat in dat clercken dinct crom’, zo schrijft hij, dan moeten zij ‘rechten tcromme ter Gods eeren, So dat het wel sta om elckerlijx leeren’ (tekst 32, vs. 38 en 41-42). Deze uitnodiging bereikt ook de lezers van de *Fasciculus medicine*. Zij die het beter weten, worden door de auteur verzocht zijn fouten te corrigeren (tekst 36, r. 41-42). In de proloog van Van Winghe's vertaling van *De imitatione Christi* krijgen lezers het verzoek eventuele missers door te geven aan de vertaler of de drukker, ten behoeve van een volgende, verbeterde druk, ‘eest dat desen haest vercocht mach worden’ (tekst 39, r. 34-37).

Besluit

In het voorafgaande zijn enkele grote lijnen in de kanttekeningen van Middelnederlandse auteurs bij hun vertaalactiviteiten aangeduid. Naar wij hopen, hebben wij hiermee een aanzet gegeven tot nadere studie van de beschouwingen over vertalen in de periode tot 1550. Dat met dergelijk onderzoek resultaten geboekt kunnen worden, moge blijken uit de onderhavige bloemlezing. Wie de teksten leest, zal merken dat wij in onze inleiding niet gestreefd hebben naar een uitputtende behandeling van het bijeengebrachte materiaal. Er is werk aan de winkel. Bovendien zijn veelbelovende terreinen van onderzoek buiten het bereik van deze bloemlezing gebleven. De verzamelde teksten laten zien dat Middelnederlandse uitspraken over het vertalen in de loop der eeuwen geen verrassende wijzigingen ondergaan, of het moet zijn dat vertalers steeds meer woorden nodig lijken te hebben om hetzelfde uit te drukken. Wat levert het op als men hun uitingen als samenhangend corpus vergelijkt met Nederlandse beschouwingen uit latere eeuwen? En in hoeverre komen

opinies over het vertalen in de middeleeuwse Lage Landen overeen met contemporaine meningen in de omringende landen? Het zou ons tot tevredenheid stemmen als onze bloemlezing een bijdrage zou leveren aan het beantwoorden van deze en andere vragen die op het vertalen betrekking hebben.

Literatuuropgave

Over vertalen in de Middeleeuwen bestaat een overvloed aan literatuur. Van groot belang zijn Amos 1920 (verouderd, maar nog altijd bruikbaar) en Copeland 1991. Een goede toegang tot de secundaire literatuur bieden, naast Beer 1989, de bundels die Roger Ellis in de serie *The Medieval Translator* uitgebracht heeft (Ellis e.a. 1989, Ellis 1991a, Ellis 1991b, Ellis en Evans 1994, Ellis en Tixier 1996). In de nabije toekomst zal bij uitgeverij Walter de Gruyter en Co een internationale, omvangrijke encyclopedie over vertalen verschijnen. Een van de hoofdstukken zal gewijd zijn aan het vertalen in middeleeuws Europa. Inspirerend voor het onderzoek naar Middelnederlandse beschouwingen over vertalen zijn Lie 1994a en Sonnemans 1995.

Verantwoording van de uitgave

Waar mogelijk, hebben we de teksten die in deze bloemlezing opgenomen zijn, gebaseerd op bestaande edities. In verband met de onzekere datering van nogal wat teksten hebben we bij het bepalen van de chronologische volgorde knopen (op arbitraire wijze) moeten doorhakken. Indien nodig hebben we de spelling van u/v/w en i/j aangepast aan het moderne gebruik en een moderne interpunctie toegevoegd. Cursivering van abbreviaturen hebben we achterwege gelaten. Tekstgedeelten die we weggelaten hebben, zijn met drie puntjes (...) aangegeven. Onderaan de bladzijden vindt men woordverklaringen en toelichtingen. In overeenstemming met de andere delen in de reeks *Vertaalhistorie* is de annotatie beperkt tot een minimum. Binnen de marges die de reeks ons oplegt, hebben wij ernaar gestreefd de teksten zo toegankelijk mogelijk te maken voor zowel vertaalwetenschappers als medioneerlandici. Eventuele emendaties worden eveneens onderaan de bladzijde toegelicht. Naar literatuur wordt verwezen met de achternaam van de auteur(s), gevolgd door het jaar van publicatie. Volledige titelbeschrijvingen vindt men in de lijst van geraadpleegde literatuur.

Teksten

1
Hendrik van Veldeke: *Sint Servaes legende*

Tussen 1170 en 1184 vertaalde de Maaslandse dichter Hendrik van Veldeke (ca. 1140/50-ca. 1210) een Latijnse levensbeschrijving van St. Servatius. Zijn bron was een tussen 1130 en 1170 tot stand gekomen, sterk bekortende bewerking van de *Gesta sancti Servatii* van omstreeks 1130. De Middelnederlandse vertaling ontstond op verzoek van gravin Agnes van Loon en van een zekere koster Hessel, die naar alle waarschijnlijkheid verbonden was aan het Servaaskapittel te Maastricht (Vgl. *Van Leusden 1986* en *Jongen en Schotel 1993*).
De geciteerde verzen zijn afkomstig uit de epiloog van het tweede boek (uitgegeven in *Van Es 1950*, II, vs. 2914-2945). Veldeke onderstreept dat hij in zijn vertaling de waarheid op geen enkele wijze geweld aandoet.

Hier mach men doecht in mercken
Van sinte Servaes werken
Ende aen sijn leven, des hij plach,[3]
(Dat men wel gherne horen mach)
Ende die teyken die God dede
Doer sijnen wille te mengher stede,
Die sijn voele heerlijck.[7]
In Dutschen dichtede dit Heynrijck
Die van Veldeken was geboren.
Hij hadde sinte Servaes verkoren
Te patrone ende te heren.
Des maecte hij hem dit ter eeren
Doer genade ende doer mynne,
Des hoem ouch bat die Gravynne[14]
Van Loen, die edel Agnes.
Te bat lustede hoem des[16]
Dat hijt te Dutschen keerde,[17]

3 *aen*: van.
7 *voele heerlijck*: zeer prachtig.
14 *hoem*: hem.
16 *lustede*: behaagde.
17 *keerde*: vertaalde.

Alse hoem die vite leerde[18]
Daer nae der waerheit in was ghescreven
Des heilighen sinte Servaes leven
Ende sijne myraculen scone
Nae sijnre translacione,[22]
Die noch sijn voele heersam.[23]
Als hij die waerheit dae vernam
Gherechte ende ontwyvelijck,[25]
All daer nae dichtet Heynrijck
Voele recht ende bescheydelijck,
Dat hij bedechtelijck[28]
Nye daer aen en mysde noch en loech.[29]
Des bat hem Hessel oich,
Des men doch wale vermanen mach,[31]
Die doen der costerijen plach.[32]

18 *hoem*: hij.
vite: de Latijnse levensbeschrijving van Servatius, de *Gesta sancti Servatii*.
22 *translacione*: opneming in de hemel.
23 *heersam*: heerlijk, bijzonder; heeft betrekking op de wonderen (vs. 21).
25 *ontwyvelijck*: betrouwbaar.
28 *Dat*: zodat.
bedechtelijck: met overleg.
29 *mysde*: een fout maakte.
31 *vermanen*: vermelden.
32 *Die ... plach*: die toen koster was.

2
Diederic van Assenede: *Floris ende Blancefloer*

Rond 1250-1260 vertaalde de Vlaming Diederic van Assenede het Oudfranse *Floire et Blancheflor*. Het verhaal gaat over de onmogelijke liefde tussen een heidense koningszoon en een christenmeisje (*Winkelman 1984*).
In vs. 19-27 van de proloog (uitgegeven in *Mak 1976*) legt Diederic uit dat een vertaler omwille van het rijm en de inhoud gedwongen is nu eens wat woorden toe te voegen en dan weer weg te laten. Als men hem mag geloven, heeft hij het er moeilijk mee gehad. Maar uiteindelijk is zijn doel gelukt: de tekst in het Diets te vertalen voor de mensen die geen Frans kennen.

Men moet corten ende linghen[1]
Die tale, sal men se te rime bringhen,[2]
Ende te redenen die aventure.[3]
Hets worden herde te sure
Van Assenede Diederike.
Dien seldijs danken ghemeenlike
Dat hijt uten Walsche heeft ghedicht
Ende verstandelike in Dietsche bericht[8]
Den ghenen diet Walsche niet en connen.

1 *linghen*: verlengen.
2 *se*: de taal, de tekst.
3 *te redenen die aventure*: het verhaal ordelijk vertellen.
8 *verstandelike*: duidelijk.

3
Jacob van Maerlant: *Istorie van Troien*

Jacob van Maerlant (ca. 1235-ca. 1290) is de geschiedenis ingegaan als de ‘vader der dietschen dichteren algader’. Dat epitheton dankt hij niet aan de vroege datering van zijn teksten; menig Middelnederlands dichter ging hem voor. Wel heeft hij in het Middelnederlands vele nieuwe literaire wegen gebaand. Hij is beroemd geworden als de auteur van het meest gevarieerde en omvangrijke oeuvre van de Middelnederlandse letterkunde. Hij steekt met zijn werklust en zijn brede belangstelling zelfs iemand als Chaucer naar de kroon. Hij schreef ridderromans, lyriek, natuurwetenschappelijke teksten, hagiografie, en historiografie. De hele Middeleeuwen door hebben zijn teksten de bewondering van lezers en collega's afgedwongen (*Van Oostrom 1996*).
Maerlant schreef zijn *Istorie van Troien* rond 1263. Het is een omvangrijk werk van bijna 41.000 verzen, waarin hij de Trojaanse oorlog beschrijft. Kenmerkend voor Maerlants werkwijze is zijn brede documentatie. Hij beperkt zich bij het schrijven van zijn boeken maar zelden tot één bron. Ook voor de *Istorie van Troien* verbeterde en vermeerderde hij de informatie uit zijn hoofdbron (de *Roman de Troie* van Benoît de Sainte Maure) met menige andere tekst, zoals de Middelnederlandse Trojeroman(s) van Segher Diengotgaf (*Janssens 1987*), en teksten van Homerus, Ovidius, Statius en Vergilius (*Jongen 1988*). Van de meeste van deze bronnen legt Maerlant al in zijn proloog rekenschap af. Hij belooft in zijn tekst zorgvuldig aan te geven waar hij van de ene bron op de andere overstapt (vs. 46-48).
De proloog van de *Istorie van Troien* (uitgegeven in *De Pauw en Gailliard 1889-1892*) is een verantwoording van de beweegredenen om de Trojaanse geschiedenis in het Diets toegankelijk te maken (vs. 4-20) en een verzekering van de betrouwbaarheid van de gebruikte bronnen. Wat dat laatste betreft laat Maerlant de hele tekstgenese de revue passeren, beginnend bij het (vermeende) ooggetuigenverslag van de Trojaan Dares (de tekst van Dares zou alleen bekend zijn uit een Latijnse vertaling uit de 5de of 6de eeuw na Christus (vgl. vs. 38-42), maar die tekst is in de 18de eeuw als een 5de eeuwse vervalsing ontmaskerd).

Myn hert ende myn syn ende myn ghepeyns
Is sculdich enen swaren thyns[2]
Dien ic ommer gelden moet,[3]
Dat is: een historie goet

2 *thyns*: schuld, verplichting.
3 *gelden*: inlossen.

Te dichtene int Duytsche woert,
Die men int Walsche heft gehoert.
Oeck is ghedicht in Duyts een deel,[7]
Mer ic wil se al gheheel
Van beghyn ten eynde maken,
Gan my Got al sulker saken[10]
Dat my myn syn niet en is te laf.[11]
Seger Dengotgaf
Heft daer af ghedicht een deel,
Dat is van Troyen dat proyeel[14]
(Dit is ghedicht oeck langhen tyt)[15]
Ende aent proyeel die vij stryt.[16]
Mer ic wil van yersten beghynnen,
Dat ghy moghet weten ende kennen
Hoert Jason voer om Gulden Vlies,
Daer synder af quam groet verlies.
Nu bid ic Gade dat Hy my sende[21]
Synen Geest, daer ic by vinde
Vray, reyn ende scone woert
Ende by Synre cracht ghestoert[24]
Die ghene syn te alre tyt[25]
Om myn ghedichte draghen nyt.
In die stat van Troyen was
Een duer clerck, die veel las[28]
Ende gherne in boecken oec studeerde
Die wyle dat men die stat verweerde[30]
- Daeres leest men dat hy hiet -
Tot dien dat men die stat verriet.
Van den yersten dat al begonde
Screef hy totter lester stonde.[33-34]
Al was hy vander stat gheboren,
Doer dat en brocht hy niet te voren

7 *Oeck ... deel*: Maerlant verwijst hiermee naar de Middelnederlandse Troje-teksten die Segher Diengotgaf deels uit het Frans en deels uit eigen koker dichtte(vgl. vs. 12-16).
10 *Gan*: vergunde.
11 *laf*: week, krachteloos, slap.
14 *van Troyen dat proyeel*: beter bekend als *tPrieel van Troyen*.
15 *Dit ... tyt*: deze tekst is lang geleden geschreven.
16 *die vij stryt*: de zevende veldslag voor Troje, zoals beschreven door Segher.
21 *Gade*: God.
24 *ghestoert*: verwoest, in het verderf stort.
25 *syn*: lees: ‘die’ na dit woord.
28 *duer*: voortreffelijk.
30 *venweerde*: verdedigde.
33-34 *Van ... stonde*: hij beschreef de gebeurtenissen van het begin tot het eind.

Anders dan hy hoerde ende sach.
Syn boeck was wel menighen dach
Verlaeren, mer daer nae wast vonden[39]
Tot Athenen tenen stonden.
Cornelius mit groter pynen[41]
Dichtent van Griexen in Latynen.
Homerus ende Ovidius
Ende van Romen Stachius[44]
Die screef daer af een stuck.
Mer binnen den yersten so sal ick
U doen weten ende verstaen
Waer haer werken aen gaen.[48]
Nae dien dat ic bescreven hore,
Een, hiet Bonoot van Suette More,[50]
Dichtet in Latyn van Romans
Mit ryemen scoen ende gans.
In den Duytsche dichtet Jacop
Van Merlant. Doer nyemans scop[54]
So en wilt hys niet begheven,[55]
Eer dit boeck is al volscreven.
Hier toe voren dichten hy Merlyn
Ende Allexander uytten Latyn,
Toerecke ende dien Sompniarys
Ende den cortten Lapydarys.[57-60]

39 *Verlaeren*: in vergetelheid geraakt.
41 *Cornelius*: de Latijnse vertaler van Dares' tekst (vgl. echter de inleiding).
44 *Stachius*: Publius Papinius Statius (ca. 40-ca. 96), auteur van de *Silvae*, de *Thebais* en de *Achilleis*. Maerlant heeft in zijn *Istory van Troien* m.n. gebruik gemaakt van die laatste tekst.
48 *aen gaen*: beginnen.
50 *Bonoot van Suette More*: Benoît de Sainte-Maure, auteur van Maerlants hoofdbron, de *Roman de Troie* (ca. 1160).
54 *scop*: spot, hoon.
55 *begheven*: zijn schrijfarbeid opgeven, staken.
57-60 *Hier ... Lapydarys*: Maerlant somt hier zijn oudere oeuvre op. Van beide laatste titels is geen exemplaar overgeleverd.

4
Jacob van Maerlant: *Heimelicheit der heimelicheden*

De *Heimelicheit der heimelicheden* (1266) is een vorstenspiegel waarin naast de zeden en (on)deugden van vorsten, de staatkunde en de krijgkunst, ook gezondheid, hygiëne en natuurwetenschap besproken worden. Er is geopperd dat Jacob van Maerlant de tekst schreef voor de 12-jarige graaf Floris V van Holland (1254-1296), de 'lieve neve' uit vers 8 (*Van Oostrom 1996*).
De tekst is een verkorte vertaling van het Latijnse traktaat *Secretum secretorum* (ca. 1220-1235), dat op zijn beurt weer een vertaling door Philippus Tripolitanus is van de Arabische tekst *Sirr al-Asrar*. Die Arabische tekst presenteert zichzelf als een traktaat in briefvorm, geschreven door de bejaarde Griekse filosoof Aristoteles aan zijn leerling Alexander de Grote. In de Middeleeuwen werd niet aan het auteurschap van Aristoteles getwijfeld, maar inmiddels is bewezen dat die toeschrijving onjuist is (*Lie 1996*).
Interessant in de Middelnederlandse proloog (*Brinkman en Schenkel 1997*, p. 461, vs. 1-28) is de impliciete parallel die gelegd wordt tussen de leraar-leerling-relatie van Aristoteles en Alexander en die van Maerlant en zijn leerling. Maar Jacob van Maerlant stelt zich bescheiden op: alle goede ideeën in de tekst zijn van Aristoteles, maar dat wat onbruikbaar is, neemt Maerlant voor zijn rekening.

Die gheven mach, gheve alle weghe.
Elken radic dat hijs pleghe,[2]
Want dat men ghevet, dats dat ment vint,[3]
Ende dat men hout, waert niet I twint.[4]
Noyt mi gheven en vernoyde[5]

2 *dat hijs pleghe*: dat hij deze raad opvolgt.
3 *dats dat ment vint*: daar krijg je iets voor terug.
4 *dat ... twint*: wat men voor zichzelf houdt, is niets waard.
5 *Noyt ... vernoyde*: ik heb nooit spijt gehad van mijn vrijgevigheid.

Van dat uut minen zinnen vloyde,[6]
Ende noch helpt mi alsic gheve.
Nu ontfaet dit, lieve neve,
Van mi, Jacoppe van Merlant,
Van dat ic in Latine vant
Hoe dat Aristotiles, ende gheen ander,
Sinen jongre Alexander[12]
Leerde die weerelt berechten
Ende jeghen die sonden vechten.
Want het hoghen heeren betaemt,
Ende elken mensche die hem scaemt,[16]
Dat hi wete hoe lant bedriven[17]
Ende selve in sijnre eeren bliven.
Vindire yet in dat te prisen es,[19]
Dat visierde Aristotiles.[20]
Vindire oec iet onnuttes inne,
Dat tyhet minen dommen zinne.[22]
Dit bouc es in Latine gheseit
Heymelichede der heymelicheit.
Gode biddic ten beghinne
Dat Hi mi helpe hierinne,
Ende Siere moeder - der reinre maghet -
Diet al met haerre beden draghet.

6 *Van ... vloyde*: (het geven) van dingen die uit mijn geest ontsproten.
12 *jongre*: leerling.
16 *elken ... scaemt*: ieder mens met eergevoel.
17 *bedriven*: regeren.
19 *Vindire*: vindt gij er.
20 *visierde*: bedacht.
22 *tyhet*: op rekening zetten van.

5
Jacob van Maerlant: *Der naturen bloeme*

Omstreeks 1270 vertaalde Jacob van Maerlant in opdracht van de Zeeuwse edelman Nicolaas van Cats de natuurwetenschappelijke encyclopedie *De natura rerum* van Thomas van Cantimpré. In 13 boeken worden achtereenvolgens de mens en de mythologische wezens, de viervoeters, de vogels, de zeemonsters, de vissen, de slangen, de insecten, de bomen, de specerijen, de geneeskruiden, de bronnen, de stenen en de metalen beschreven (*Van Oostrom 1996*).
In de onderstaande passage uit de proloog (*Gysseling 1981*, vs. 101-116) verwijst Maerlant naar het bestaan van een (overigens tot dusver niet teruggevonden) Middelnederlands bestiarium van de Aardenburgse priester Willem Utenhove. Maerlant vindt zijn *Der naturen bloeme* verre te verkiezen boven Utenhoves tekst, omdat hij zich baseerde op de betrouwbare autoriteit van Albertus Magnus ('broeder Albrechte van Colne' (vs. 13-14); Maerlant verkeerde in de veronderstelling dat Albertus Magnus de auteur van zijn bron was, een misvatting die ook in een aantal handschriften van *De natura rerum* te vinden is). Utenhove daarentegen gebruikte voor zijn bestiarium een Franse bron. Maerlant (en veel van zijn collega's) vonden Franse teksten per definitie veel onbetrouwbaarder dan Latijnse bronnen.

Ic ebbe belovet ende wilt ghelden[1]
Ghewilleghelike ende sonder scelden
Te dichtene een bestiaris.
Nochtan wetic wel dat waer is
Dat dar Willem Utenhove,
Een priester van goeden love
Van Erdenborch, enen hevet ghemaket.
Mar hi waser in ontraket[8]
Want hine huten Walsche dichte.
Dies wart hi ontledet lichte[10]
Ende hevet dat ware begheven.[11]

1 *ghelden*: (die belofte) nakomen.
8 *ontraket*: verdoold.
10 *ontledet*: op een dwaalspoor gezet.
11 *dat ware begheven*: de waarheid verlaten, verloochend.

Maer daric dit hute ebbe bescreven,
Ebbic van broeder Albrechte
Van Colne, diemen wel met rechte
Hetet bloeme van der clergien.[15]
Up hem dar ics conlike lien.[16]

15 *clergien*: wetenschap.
16 *Up ... lien*: op hem durf ik mij met vol vertrouwen te beroepen.

6
Jacob van Maerlant: *Sinte Franciscus leven*

Jacob van Maerlant vertaalde de *Legenda Major* van Bonaventura rond 1275, zo'n tien jaar na de voltooiing van het origineel (vgl. de proloog, uitgegeven in *Maximilianus 1954*, vs. 87-92, hieronder vs. 1-6). Zijn vertaling kwam tot stand op verzoek van de Utrechtse minderbroeders, met wie hij een uitstekende relatie onderhield. Maerlant was zich duidelijk bewust van het feit dat hij schreef voor een publiek dat een ander dialect sprak en las dan hijzelf. Daarvoor verontschuldigt hij zich bij voorbaat, temeer daar de versvorm hem dwingt gebruik te maken van woorden uit verschillende dialecten en talen (proloog vs. 125-133, hier vs. 7-16). Om deze klus toch naar volle bevrediging te klaren, roept hij de heilige Franciscus (wiens leven onderwerp van de tekst is) aan om inspiratie (vs. 17-18).

Also als broeder Bomaventure[1]
Int Latijn heeft gedicht ter cure,[2]
So ic best mach ende naest
Salic hem volgen metter haest,[3-4]
Die sine miracle ende sijn leven[5]
In XVI sticken hevet uut gegeven.[6]
...
Ende om datic Vlaminc bem,
Met goeder herte biddic hem
Die dit Dietsche sullen lesen,
Dat si mijns genadich wesen
Ende lesen sire in somich woort[12]
Dat in haer lant es ongehoort.[13]
Men moet om de rime souken[14]
Misselike tonghe in bouken:[15]

1 *Bomaventure*: de heilige Bonaventura (1217/18-1274), Generaal van de Franciscanen en auteur van o.a. de *Legenda Major*, de bron van Maerlants tekst.
2 *cure*: zielzorg (of: uitvoerig?).
3-4 *So ... haest*: ik zal hem zo goed en zo nauwkeurig mogelijk volgen, vertalen.
5 *sine miracle ende sijn leven*: de wonderen en het leven van Sint-Franciscus.
6 *XVI sticken*: de *Legenda Major* is in 16 hoofdstukken opgedeeld. *Sinte Franciscus leven* volgt die indeling op de voet.
12 *Ende ... woort*: indien zij er bepaalde woorden in vinden.
13 *ongehoort*: onbekend.
14 *Men*: een dichter.
15 *Misselike tonghe*: verschillende tongvallen.

Duuts, Dietsch, Brabants, Vlaemsch, Zeeus,
Walsen, Latijn, Griex ende Hebreeus.
Om vray thoudene rijm ende zin[18]
Help mi Fransois; dits tbeghin.[19]

18 *vray*: waarachtig.
19 *Fransois*: Franciscus.

7
Jacob van Maerlant: *Spiegel historiael*

Rond 1283 begon Jacob van Maerlant aan zijn opus magnum, de *Spiegel historiael*, de vertaling van Vincentius van Beauvais' *Speculum historiale* (ca. 1250). Het is een kroniek die de complete wereldgeschiedenis van de schepping tot Maerlants tijd moest gaan bevatten.
In 1288 brak de dichter, vermoedelijk vanwege ouderdomsverschijnselen, zijn werkzaamheden af. De ruim 90.000 verzen die het werk toen telde, corresponderen met ruim de helft van de *Speculum historiale*. Maerlant ging bij zijn *Spiegel* even eigenzinnig te werk als bij zijn overige teksten. Hier liet hij wat uit zijn hoofdbron weg, daar voegde hij er uit een andere tekst wat aan toe. De meest in het oog springende bewerking kondigde hij al in zijn proloog aan: in zijn Dietse vertaling zouden voornamelijk de historische gebeurtenissen (de ‘jeesten’, zie hieronder, vs. 7) een plaats vinden, en niet de ‘clergie’ (vs. 8), waarmee hij de geleerde betogen over geloofswaarheden en andere gevoelige, religieuze onderwerpen bedoelde. Maerlant was al eens eerder voor een gewaagde tekst over bijbelse ‘heimelichede’ met de geestelijkheid in aanvaring gekomen (zie vs. 12-18). Hij wilde zijn vingers niet nog een keer branden. Uit de betreffende passage valt niet met zekerheid op te maken of we hier te maken hebben met een voorloper van de later oplaaiende controverse tussen voor- en tegenstanders van bijbelvertalingen in de volkstaal (vgl. m.n. de tekst van Zerbolt van Zutphen, verderop in deze bloemlezing).
Vers 19-24 in de onderstaande passage uit de openingsproloog (vs. 69-100, uitgegeven in *De Vries en Verwijs 1863-1879*) van de *Spiegel historiael* bevat een inspiratiebede gericht tot Maria, waarin Maerlant onder andere vraagt om gezondheid van lijf en leden, opdat hij zijn tekst kan voltooien. Zoals hierboven al is gememoreerd, werd hem dit niet vergund. Na vier jaar moest hij zijn werk afbreken. Uit het feit dat Maerlant in vs. 22 specifiek vraagt om ‘ghesonde daghe’ kan wellicht worden opgemaakt dat zijn krachten het reeds aan het begin van dit karwei lieten afweten. In ieder geval maakt dit gebed nogmaals duidelijk dat middeleeuwse auteurs zich bewust waren van hun afhankelijkheid van God, zowel in hun dagelijks leven als in hun werk.

Dese ystorien altemale
Vanden Spiegle Ystoriale
Salic uten Latine dichten
In sconen worden ende in lichten,

- Eist dat mi God wille gheven[5]
Ghesonde tijt ende leven -
Die jeesten daer af al ghemeene;
Maer die clergie alleene,
- Diere vele in es gesayt -
Willic dat dat paepscap mayt,[10]
Want den leeken eist te swaer,
Ende oec mede hebbic vaer[12]
Dat des dat paepscap belgen soude,[13]
Of ic mi dies onderwinden woude.[14]
Ende anderwaerven hebbic gewesen
In haer begripen van desen,[16]
Want ic leeken weten dede[17]
Uter byblen die heimelichede.
Hare biddic, diet al vermach
Naest Gode, die in hare lach,[20]
Dat soe mi daer boven bejaghe[21]
Sin ende ghesonde daghe,
Dat ic dit bouc vulmaken moete
Ende ic mine mesdaet gheboete.
Grave Florens, coninc Willems sone,[25]
Ontfaet dit werc. Ghi waert de ghone
Die mi dit dede anevaen.
Ghenoughet u, wildijt ontfaen
Danckelike, so bem ics vro,
Ende ic houts mi gepayt also.
God geve u leven sonder blame.
Ic beghinne in ons Heren name.

5 *Eist dat*: indien.
10 *Willic ... mayt*: het maaien (ofwel onderrichten) van geloofswaarheden laat ik over aan de geestelijkheid.
12 *vaer*: angst.
13 *belgen*: getergd raken.
14 *Of*: indien.
onderwinden: ondernemen.
16 *begripen*: berispingen.
17 *Want*: omdat.
20 *die in hare lach*: Maerlant refereert hier aan Maria's zwangerschap.
21 *soe*: zij.
bejaghe: bezorgt (door middel van haar voorspraak bij God).
25 *Grave Florens*: Floris V, graaf van Holland, in wiens opdracht Maerlant zijn *Spiegel historiael* schreef.

8
Bouc van seden

Het *Bouc van seden* is een dertiende-eeuwse vertaling van de Latijnse *Facetus, 'cum nihil utilius'* (twaalfde eeuw). De tekst is een lange opsomming van praktische en sociale leefregels, een etiquetteboek. De lessen staan in de traditie van de hoofsheid. De Middelnederlandse versie was waarschijnlijk bedoeld voor basaal moedertaalonderwijs (*Meder 1994*).
De geciteerde verzen openen de proloog (vgl. *Brinkman en Schenkel 1997*, p. 1144). Om het belang van zijn tekst kracht bij te zetten, beklemtoont de auteur dat hij zich gebaseerd heeft op deugdelijke (lees: Latijnse) *scrifture* en niet op de Franse ridderromans. Die teksten staan ook bol van de leefregels, maar worden door de auteur van het *Bouc van seden* zowel vanwege hun taal (het leugenachtige Frans) als vanwege hun fictionele aard als bedenkelijke literatuur beschouwd.

Nu verstaet, al hier ter steden
Beghinne ic den *Bouc van seden*.
Ende wet wel, dat ic hier bediede[3]
Es niet ghetrocken uut Walschen lieden,[4]
Noch uter Walscher aventuren;[4-5]
Soe es ghetrect uter scrifture
Harentare, daer ict sochte
Ende het mi ghenoeghen mochte.

3 *dat*: hetgeen.
4 *ghetrocken*: vertaald.
4-5 *uut ... aventuren*: uit Franse auteurs of fictionele teksten.

9
Broeder Geraert: *Leven van Sinte Christina*

In 1224 stierf in het Sint-Catharinaklooster te Mielen bij Sint-Truiden - na reeds tweemaal uit de dood te zijn opgestaan - de heilige Christina de Wonderbare voor de derde en laatste maal, na een leven vol ziektes en 'geesteleke dronkenscap'. Acht jaar later beschreef Thomas van Cantimpré haar leven in het Latijn en nog diezelfde eeuw werd deze tekst in het Middelnederlands vertaald. De verder onbekende minderbroeder Geraert vertaalde de *vita* voor de nonnen van het klooster waar Christina gestorven en begraven was. De link tussen dit primaire publiek en het onderwerp van de tekst was kennelijk zo evident, dat Geraert daar niet expliciet op inging. Maar dat Christina's wederwaardigheden interessant zijn voor de nonnen uit dit klooster, 'die engeen Latijn en connen noch en verstaen' (vs. 24-25), stond voor hem buiten kijf.
Wèl vond hij het de moeite waard om in zijn proloog te vermelden dat hij een vriendschappelijke relatie onderhield met de bewoonsters van het klooster te Mielen (waaronder zijn zuster). Zijn vertaling is een wederdienst voor de vele goede gaven die de nonnen hem in het verleden hadden gegeven (vs. 31-69). Vgl. *Bormans z.j.* en *Gysseling 1987*.

De Vader die euwelec es sonder begin,
Daer alle dinghe euwelec sijn in,
De Sone die dbegin es van den beginne,
De Heilighe Geest, dien men de minne
Approprieert, verclere mijn sinne[5]
In dit gedichte daer ic ben inne,
Dat ic moegh spreken Hen te eren.
Want si den minsche wel connen leren.
De Vader, Hi vermaght al gader.
De Sone, Hi es die wijsheit dies Vader.
De Heilighe Geest, Hi es so goet,
Wat men Hem werdelec bidt, dat doet
Hi sonder twifel altemale.
Hem bid ic dat Hi gheweghe mijn tale,[14]

5 *Approprieert*: toekent.
verclere: verlichte.
14 *gheweghe*: leidt, stuurt.

Dat ic spreken moghe dies Hi[15]
Geloeft si, en oec de maghet vri,[16]
De moeder Ons Heren, sinte Marie.
Dies oec geloeft moet werden, de vrie,
Die edele maghet Sinte Kerstine,[19]
Dier leven dat ic uten Latine
Maken wille in Dietscher spraken
Sonderlinghe om tweerhand saken:[22]
Dierste sake es van den tween
Dat veel lieden sijn die engeen
Latijn en connen noch en verstaen.
Daer om so docht mi welgedaen
Dat ict Latijn in Dietsche soud keren,[27]
Der goeder sinte Kerstinen teren,
Den genen te troeste die niet wale
En verstaen Latijnsche tale.
Oec heb ict sonderlinghe gedaen, om dat
Mi al te ernsteleke bat[32]
Een eersam jonfrou ende een vroede,
Een geesteleke ende een goede,
Van Hoye, so heet si, jonfrou Femine.
Dat ic om haer bestonde de pine,[36]
Si dunckes mi so wale weert
Dat ict moet doen, want sijs begeert.
Om haren wille heb ict bestaen.
Haer bid ic dat sijt wille ontfaen
Lieflec, ende datd haer danclec si,
Ende dat si bidden wille voer mi,
Ende voer mi doe bidden levende ende doet,
Want ics sekerleke heb noet.
Ende si ind cloester es dach ende nacht,
Daer ionfrouwen in sijn die wel de macht
Hebben te biddene voer enen man
Die selve niet wel gebidden en can.
Dies getruwe ic Onsen Here.[49]

15 *dies*: dusdanig dat.
16 *vri*: edele, voortreffelijke.
19 *Kerstine*: Christina.
22 *Sonderlinghe ... saken*: en wel om twee redenen.
27 *keren*: vertalen, omzetten.
32 *al te ernsteleke*: bijzonder dringend.
bat: verzocht.
36 *Dat ... pine*: dat ik om harentwil de moeite van het vertalen nam.
49 *getruwe*: vertrouw.

God geve hen allen geluc ende ere
Die in dat cloester begeven sijn.[51]
Daer sijn mijn vriende binnen ende mijn
Suster ende ander mine vrient,
Die dies dicwile hebben verdient
Dat ic hen met haven nien can vergelden.
Daer om so bid ic Gode den melden,
Die alle dinghe vermach wel,
Ende ic anders en heb niet el[58]
Dan roc, abijt ende solen ende corde,
Dat hi gewegen moet so mijn worde[60]
Dat dit gedichte moet troestelec wesen
Den jonfrouwen van Mielen als sijt lesen,
Ende ic hen doch moegh doen daer mede
In enegher manieren troest ende vrede,
Ic brueder Geraert, een minderbroeder.
In dien dat ic vander goeder
Heiligher, werder Kerstinen dichte,
Dat dunct mi de beste gichte[68]
Die ic hen gesinden can.[69]

51 *begeven*: ingetreden.
58 *Ende*: en omdat.
60 *gewegen*: sturen.
68 *gichte*: geschenk.
69 *gesinden*: toezenden.

10
Luikse diatessaron

In de tweede helft van de dertiende eeuw kwam een Vlaamse of Brabantse levensbeschrijfving van Jezus tot stand op basis van de vier, met elkaar in verband gebrachte en tot een geheel samengevoegde evangeliën. Deze evangeliënharmonie is bewaard gebleven in één handschrift van omstreeks 1300, dat zich thans in de Luikse Universiteitsbibliotheek bevindt. Het *Luikse diatessaron* opent met een proloog waarin de auteur verklaart dat hij vertaalt op verzoek van een vriend. Vervolgens wijst hij op de moeilijkheden die zich bij het vertalen kunnen voordoen. Vgl. *De Bruin 1970* (met editie van de proloog op p. 2-4) en *Coun 1993*.

[1] Ic grute alle deghene die dit lesen selen ende hoeren lesen in onsen Here Jhesum
[2] Kerste ende bidde hen dat si bidden vor mi. Ens tijds so bat mi een mijn lieve vrient[2]
[3] dat ic dewangelie trokke uten Latine in Didscher talen ende ic uten texte van den[3]
[4] vire ewangelisten makde ene schone historie van den wesene ende van den levene
[5] ons Heren Jhesu Christi, dat hi leidde op ertrike van din tide dat hi van der heileger
[6] magt, onser vrowen sente Marien, wart ontfaen ende gheboren, tote an din tide dat
[7] hi sendde sinen Heilegen Gheest sinen jongeren in hen te blivene ende met hen te[7]
[8] sine. Dese bede ontfingic gerne om die lievede mijns vrinds, diese dede met groten
[9] ernste, ende om den hope din ic ontfinc van baten dergherre die dit lesen ende horen[9]
[10] souden, ende om den hope van den beden di si vor mi tonsen Here souden don.[10]

[11] Mar dat makic aldenghenen cont die dit bestaen te lesene, dat hir toe groete pine[1111-12]
[12] behoert, want de vire ewangelisten en schinen nit concorderende in allen staden.[12]
[13] Ende dat deen scrijft, en scrijft onderwilen dander nit. Onderwilen conkorderense
[14] alle vire: Johannes, Matheus, Lucas ende Marcus. Onder wilen concorderen dese
[15] drie: Matheus, Marcus ende Lucas. Onderwillen dese drie: Matheus, Lucas ende
[16] Johannes. Onderwillen dese drie: Matheus, Marcus ende Johannes. Onderwillen

2 *Ens tijds*: op een keer.
3 *trokke*: zou vertalen.
7 *sinen jongeren*: naar zijn discipelen.
9 *van baten*: om van dienst te zijn.
10 *beden*: gebeden.
11 *bestaen*: beginnen.
11-12 *dat ... behoert*: dat het met grote moeite tot stand gekomen is.
12 *concorderende*: overeen te stemmen.
staden: plaatsen.

[17] dese twee: Matheus, Marcus. Onderwillen dese twee: Matheus, Lucas. Onder-

[18] willen dese twee: Matheus, Johannes. Onderwillen dese: Lucas, Marcus. Onder-
[19] willen dese: Lucas, Johannes. Onderwillen so scrijft oc een allene dis dandre drie
[20] nin scriven. Ende hir omme seggic dat en podersam werc es tuschen dese discor-[20]
[21] dancien die dewangelisten schinen hebbende onder hen, ut allen den ewangelien te
[22] rapene ende te ghederne ende oc tegader te vugene enen proces ende ene histori-[2222-23]
[23] leke vertrekkinge van den gebenediden wesene Jhesu Christi. Want hir omme salic
[24] dikke vore moten setten dat bat na schene volghende, ende na dat bat schene vore[24]
[25] staende. Ende en dadic des nit, so mostic onderwillen achter laten dat nit goet en
[26] ware gelaten ende dat dit werc sere onssiennen soude.[26]

[27] Om ene andre sake es dit werc oc swar dat ic ondersta, want in vele staden es[27]
[28] de text van der ewangelien also donker dat men den sin van den warden nin can[28]
[29] begripen noch wale verstanen sonder glose ende expositien. Dar omme arbeitten[2929-30]
[30] willen de heilegen Augustinus, Jheronimus, Gregorius, Beda ende vele andre goe-[30]
[31] der liede om dewangelie cler te makene ende makdender af grote bueke ende grote
[32] ghescreften, die vele meerre sijn dan de text van der ewangelien alte male. Ende[32]
[33] hir omme, alsic te din steden come, so salic ochte met glosen ochte met expositien
[34] die donkerheit vercleren, so ic best ende cortelecst mach. Want kirdic de blote wart[34-35]
[35] also in Didsche alse si in den texte gescreven sijn, so bleve dit werc alte donker in
[36] vele steden ende oc souden de wart die ic screve in somen steden schinen jegen re-[36-37]

20 *podersam*: moeilijk.
22 *proces*: doorlopend verhaal.
22-23 *historileke vertrekkinge*: historisch verslag.
24 *dikke ... volghende*: vaak voorop moeten plaatsen dat wat beter had kunnen volgen.
26 *onssiennen*: ontsieren, benadelen.
27 *ondersta*: onderneem.
28 *sin*: betekenis.
29 *glose ende expositien*: glossen en uitleg.
29-30 *arbeitten willen*: hebben zich lang geleden ingespannen.
30 *Augustinus ... Beda*: achtereenvolgens de kerkvader Augustinus (354-430), de bijbelvertaler Hiëronymus (ca. 350-420), de kerkvader Gregorius de Grote (ca. 540-604), paus vanaf 590, en de door middeleeuwers hoog gewaardeerde, Angelsaksische geleerde Beda (672/3-735).
32 *meerre*: omvangrijker.
34-35 *kirdic ... Didsche*: vertaalde ik de woorden zonder meer in het Nederlands.
36-37 *jegen redene*: onlogisch.

[37] dene ende jegen onse gheloeve, alse in die stat daer onse Here segt: ‘Si oculus tuus[37-38]
[38] scandalizat te, etc.’

[39] Nu biddic u allen die dit lesen ende horren selt, dat gi dese wart ghanslec ver-[39]
[40] staet ende sonder begrijp onfaet ende leest ende hoert met reverentien, alsoe ghelijc[40]
[41] alse ten warden van der heileger ewangelien behoerlec es. Ende ochtic in enegher
[42] stat mesgripe in te vele te seggene ochte te lettel, ochte in anders te seggene dan
[43] ic soude ochte dan der edelheit van der materien wel betamede, dat biddic dat ghi
[44] mi vergheft, want ic wale lije dat ic alsosten werc te volbrengene noch wijs noch[44]
[45] goet gnoch en ben. Mar Die alle goede werke volbrengt, Hi mote dit oc also vol-[45]

37-38 *Si ... etc.*: ‘indien uw oog u ergert, etc.’ Vgl. *Mattheus* 5:29 en 18:9, *Marcus* 10:47.
39 *ghanslec*: volledig.
40 *sonder begrijp*: zonder kritiek.
reverentien: eerbied.
44 *wale lije*: erken ruiterlijk.
45 *Die ... volbrengt*: nl. Christus.

[46] brengen te Sinen love, dat ter oc aldeghene af gebetert moten sijn diet met ghoeder[46]
[47] willechheit ende met ghoeder ernstechheiden selen lesen ende ontfaen. Amen.

46 *dat ... diet*: zodat het hen kan verheffen die het.

11
Sidrac

Het Oudfranse *Livre de Sidrac* (ofwel *Livre de la fontaine de toutes sciences*, tweede helft dertiende eeuw) is een caleidoscopisch werk over godsdienstige, natuurkundige en ethische onderwerpen. Om de tekst de schijn van autoriteit te geven, kaderde de auteur het in de heilsgeschiedenis in: Sidrac was (847 jaar na Noach) een wijze filosoof uit het geslacht van Jafet, die de heidense koning Boctus van Battorien aan de hand van meer dan 400 vragen onderwees over het verleden, het heden en de toekomst. Na vele omzwervingen zou de tekst uiteindelijk in West-Europa terecht zijn gekomen. Sidrac zou rechtstreeks door God geïnspireerd zijn. Daarmee profileerde het boek zich positief ten opzichte van vergelijkbare boeken.
Het *Livre de Sidrac* werd in 1318 of 1329 vertaald door een Antwerpse auteur. In zijn proloog (m.n. vs. 1-159) en epiloog (uitgegeven in *Van Tol 1936*) legt de vertaler uitgebreid rekenschap af van zijn werkzaamheden. Bijzonder is het feit dat die proloog en epiloog berijmd zijn, terwijl de vertaling zich conformeert aan de prozavorm van het origineel. De vertaler betoogt dat alleen een prozavertaling de goddelijke kennis van Sidrac volledig recht kan doen. Dat hij in zijn eigen verantwoording in de proloog gebruik maakt van de versvorm, komt omdat de Middelnederlandse literaire traditie in het begin van de veertiende eeuw nog nauwelijks bekend was met proza. Vandaar ook dat de vertaler zoveel moeite doet om die ‘nieuwe’ vorm te verantwoorden (vs. 52-80). De belangrijkste reden dat hij voor de prozavorm kiest, is dat het in een berijmde vertaling onmogelijk is om een letterlijke vertaling te maken. Bij een versvertaling zou hij onherroepelijk gedwongen zijn de oorspronkelijke inhoud te verdraaien. Naast zijn voornemen de Franse bron zo letterlijk mogelijk te vertalen, neemt de auteur de vrijheid om een aantal passages onvertaald te laten, sommige omdat hij ze te moeilijk achtte voor zijn publiek en ‘sommige omdat ze mij niet aan het hart gingen’ (vs. 149-159). Wat hij daarmee precies bedoelt, is niet duidelijk. Opmerkelijk is dat een letterlijke vertaling niet per se een complete vertaling hoeft te zijn. De auteur bepaalt wat wel en wat niet voldoende belang heeft voor zijn publiek. Hij ‘herschept’ zijn bron (vgl. *Lie 1994b*).

Dicke hebbic die gene bescouden[1]
Die hem ane die boeke houden
Daer sy clene profijt inne leren,

1 *bescouden*: beschuldigd.

Alsoe sijn geesten vanden heren,[4]
Van Pertelpeuse, van Amedase,
Van Troyen ende van Fierenbrase[5-6]
Ende menich boec datmen mint
Daer men luttel orboers in vint;[8]
Nochtan half logene es ende mere[9]
Ende anders en hebben engene lere[10]
Dan vechten ende vrouwen te minnen
Ende lant ende stede ende borge te winnen.
Daer anders niet inne en leit
Dan der werelt ydelheit;
Ende leggen die boeke onder voet[15]
Daer men wijsheit, doget ende goet[16]
Ende troest van allen goeden rade
An leren mach, vroech ende spade.
In weet wat sire inne menen.[19]
Dese slachten wel den genen[20]
Die liden doer enen bogaert,[21]
Die met vruchten sijn bewaert,
Ende netelen ende distelen plucken gaen
Ende die goede vrucht laten staen,
Die goet sijn ende van smake soete
Ende van evelen geven boete.[26]
Aldus eest ende anders niet,
Die de dinc te rechte besiet.
Die den tijt onledich maken
Met onoerboerliken saken,
My dunct dat sy zere riesen,[31]
Want sy den tyt verliesen
Die nemmermeer no wijf no man
Daer na weder verhalen en can.
Want die tijt es ons ghegeven,

4 *geesten*: heldendaden.
heren: hoge heren, krijgslieden.
5-6 *Van ... Fierenbrase*: dit zijn verwijzingen naar populaire ridderromans (nl. de verhalen van Parthonopeus, Amadis, de Trojaanse oorlog en Fierabras), die volgens de vertaler van de *Sidrac* maar weinig leerzaam zijn.
8 *orboers*: nut.
9 *Nochtan ... mere*: bovendien is het voor de helft of nog meer gelogen.
10 *engene*: geen enkel.
15 *Ende ... voet*: en (deze mensen die dit soort boeken lezen) leggen (andere) boeken terzijde.
16 *doget*: deugd.
19 *In ... menen*: ik snap niet waarom ze dat doen.
20 *slachten*: lijken op.
21 *liden*: lopen.
26 *van evelen geven boete*: van ziekte doen genezen.
31 *riesen*: dwalen, dom handelen.

Omme dat wy in dit leven,
Dat overlijt soe cortelike,[37]
Verdienen souden hemelrike.
Ende die hier luttel sayen
Selen ginder luttel mayen.[40]
Daer omme behoren sy ten vroeden,
Die ghene die hem hier soe spoeden
Te sayene dat goede sait,
Daer men ginder af ontfaet
Hondertfout van lone.
Te Antwerpen daer ic wone
Soe quam my een boec ter hant
Daer ic in bescreven vant
Vele duechden ende wijsheden
Ende leringe van goeden seden
Ende hoe die mensce soude leven.
Dit boec was in Walsche bescreven
Sonder rime in slechte woert.[53]
Doen werdic daer toe becoert
Dat ic dit boec woude maken
Uten Walsche in Dietsche spraken,
Sonder rime alsoe ic sach
Dat hy inden Walsche lach,
Omme dat ic van dier edelre leren
Een woert niet woude anders keren
Dant die edele wise clerc
Selve dichte in sijn werc.
Want rime, alsoe wijt vinden,
Doet dicke die materie winden[64]
Anders danse die makere seide
Ende ierstwerven int schrift leide.
Die de materie sal leggen wale[67]
Van ere tale in een ander tale,
Die sal den text leggen dan
Soe hy alre gelijcxt can.[70]
Dit sal van rechte sijn sine sede,

37 *Dat ... cortelike*: dal zo snel voorbij gaat.
40 *ginder*: aan gene zijde.
53 *slechte*: eenvoudige.
64 *winden*: veranderen.
67 *leggen*: vertalen.
70 *Soe ... can*: zo letterlijk mogelijk.

Alsoe alse sinte Jeronimus dede,[72]
Die de bybele ende menich ander werc
Int Latijn dichte als een clerc
Uten Grixe, dat hy conste wale,
Ende oec ute Ebreusche tale.
Hy en deder toe noch af
Anders dant dauctor ute gaf.
Die anders doen, sy doen quaet.
Hoets hem elc, dats mijn raet.
Dat ic dit werc ierst ane ginc,[81]
Dat en dedic omme gene dinc
Anders dan dat ic niet en woude
Dat dese edele leringe soude
Den Dietscen lieden verholen wesen
Die geen Walsch en connen lesen,
Noch geen Walsch en verstaen.
Want ic hope sonder waen,
Dat sy selen daer omme bedi
Vriendelike bidden voir my,
Omme dat ic die pine bestoet.[91]
Want die leringe die es goet
Beide ter zielen ende ten live,
Die ic hier na bescrive.
Die boec daer icse ute trac,[95]
Es geheten die wise Sidrac,
Na enen clerc, wijs ende fijn,
Was philosophe ende astronomijn,
Die God alsoe hadde vercoren
Dat hijt al wiste te voren
Dat in de werelt soude gevallen
Ende hoe sy inden soude met allen;[102]
Van firmamenten ende van planeten,
Hoe der inglen coor sijn gheheten,
Dit was hem algader cont.
Hout voor eenen vont,[106]

72 *sinte Jeronimus*: Hiëronymus stond in het geval van de bijbel slechts een strikt woordelijke vertaling toe (vgl. de algemene inleiding).
81 *ane ginc*: op mij nam, begon.
91 *Omme ... bestoet*: omdat ik deze moeite voor hen deed.
95 *trac*: vertaalde.
102 *inden*: ten einde komen.
106 *vont*: schat.

Die beter es menichfout
Danne ghesteente, zelver of gout,
Want vele beter es wijshede
Danne enighe erdsche rijchede.
Want dese bouc hevet in
Der warelt fundament ende beghin
Ende oec zal hi doen verstaen
Hoet metten achtersten zal gaen,
Daer de warelt zal nemen fijn;[115]
Ende de welke behouden zal sijn
Als God de warelt zal domen[117]
Ende hoe si ter bliscap sullen comen
Metten inglen daer boven;
Ende oec die werden verscroven[120]
Ende gheworpen in die pine,
Hoe hem in die helle staet te sine,
Van vagheviere ende van paradise mede
Ende oerbare leringhe in menigher stede,[124]
Waer of wi ons zouden hoeden,
Die Sydrac leerde, die vroede,
Eenen onghelovighen coninc,
Hiet Boctus, die hem leerde dese dinc,
Doe hine metter gracie van Gode
Hadde bekeert te sinen ghebode.
Dit was naer Noe VIIIc jaer
Ende XLVII daer naer.
Dese Sydrac was van Gode vercoren
Ende van den geslachte van Japhette geboren.
Nu bid ic Jhesum van Nazarenen
Dat hi mi wille verlenen
Macht, sin ende ghesonde
Ende te levene zo langhe stonde,
Dat ic dit werc bringhe toe
Ende mijn leven betren zoe
Dat ic daer naer sciere
Come te ghenadighen vagheviere.
Daerbeit zal mi wesen zwaer,

115 *zal nemen fijn*: tot een eind zal komen.
117 *domen*: oordelen.
120 *verscroven*: verdoemd.
124 *oerbare*: nuttige.

Want ic oud was vichtich jaer
Doen ic dit werc ierst began,
Ende hebbe versleten nochtan
Met dichtene minen sin,
Daer sonder ic nemmeer en ben.
In dichte niet, dat weet wale,
Dien boec ute altemale:
Vanden cruden latic nut
Ende vanden stenen die virtuit,[152]
Ende oec eenderhande sotterie,
Die men sonder astronomie
Niet toe gebringen en can.[153-155]
Het es te swaer elcken man;
Ende oec some ander dinc,
Die my int herte niet en ginc,
Hebbic al gelaten uut.

Epiloog (vs. 1-21)

In de epiloog van de tekst komt de auteur in een dankwoord aan God terug op zijn verzoek uit de proloog om hem voldoende tijd van leven te geven voor de voltooiing van zijn tekst.

Ghelooft zi God van hemelrike
In Sine glorie ewelike,
Dat Hi mi so langhe spaerde
Ende minen zin also verclaerde[163]
Dat ic dit werc met minen arbeide
Uten Walsce in Dietsce leide.[165]
Want ict niewer omme dede
Dan omme gemene zalichede
Al der goonre dieze lezen.[168]
Ic hope God mijn loon sal wezen.
Ende ic bidde hem allen met trauwen
Die desen boec selen scauwen
Dat sij Gode bidden vor mi
Dat Hi mijns genadich sij;

152 *virtuit*: kracht.
153-155 *eenderhande ... can*: een dwaasheid die niet zonder astronomie uitgevoerd kan worden.
163 *verclaerde*: verlichtte.
165 *leide*: vertaalde.
168 *dieze*: die dit werk.

Alst comt te minen laetsten stonden
Dat Hi mi dan al mine zonden
Verre van mi wille werpen.
Al in die stat tAntwerpen
Wast dat ic dit translateerde,
Doe men Gods jare noteerde
XIII^{c} XV ende drie.[180]

180 *XIII^{c} XV ende drie*: deze datering (1318) is onzeker. Een ander handschrift geeft 1329 als datum van voltooiing.

12
Bijbelvertaling van 1360

Een mogelijk nog omvangrijker oeuvre dan dat van Jacob van Maerlant schreef de Bijbelvertaler van 1360 (zo genoemd naar zijn belangrijkste werk, de vertaling van het grootste deel van het Oude en het Nieuwe Testament, ca. 1359-1360). Van deze auteur zijn maar liefst 13 teksten (of liever gezegd: vertalingen) overgeleverd, terwijl minstens twee andere werken van hem niet bewaard zijn gebleven. Naast de bijbelvertaling kennen we onder andere zijn vertaling van de *Legenda Aurea* (waarschijnlijk zijn eersteling, uit 1357-1358) en de verderop in onze bloemlezing figurerende *Benedictus regule* (1372), *Sinte Gregorius Omelien* (1380), *Der heyleghere vadere collacien* (1382) en *Sente Gregorius Dyalogus* (1388).
Deze Oostvlaamse auteur schreef voor twee soorten publiek. Het ene deel van zijn teksten was bestemd voor leken en het andere deel voor kloosterlingen. Waarschijnlijk leefde en werkte de Bijbelvertaler in de omgeving van Brussel.
De Bijbelvertaler had voor zichzelf een bijzondere missie voor ogen: de canon van het christelijk geloof in de volkstaal omzetten, opdat iedereen zelf kennis kon nemen van het woord Gods en de uitleg daarvan door de kerkvaders. Aan al zijn teksten (alsmede aan de verschillende bijbelboeken) gaat een proloog vooraf waarin dit voornemen op telkens nieuwe wijze herhaald wordt.
Maar niet alleen in de prologen en epilogen geeft de Bijbelvertaler zijn missie als vertaler van de ‘verholenheit vander scriftuer’ te kennen. Ook midden in zijn teksten maakt hij met grote regelmaat gebruik van glossen om specifieke vertaalproblemen kenbaar te maken. Zo legt hij bij de vertaling van ‘virago’ (*Gen.* 2, 23; krachtige vrouw, mannin) verantwoording af van zijn vertaling ‘manhaghet’ (de man behagend): ‘Deze sal heten *manhaghet*, want si es van den man ghenomen. In Hebreeusch hiet die man *is*, ende omdat dwijf van den man was, soe hiet hise *issa. Man* hiet in Latijn *vir* ende daer af eest wijf interpreteert *virago*, ende dat was properlijc des eerst wijfs name. Nu es dat alre wyve name, eer si haer suverheit verliesen, maer nu laet men die *a* claer ute ende seit *virgo*. Dese *virago* Duutschen wi *manhaghet*, want met late daer oec ute een *a*, soe eest oec *maghet*, dat *virgo* bediet.’ Dergelijke etymologieën werden in de Middeleeuwen als volkomen legitiem beschouwd.
Hieronder volgen achtereenvolgens enkele passages uit de algemene proloog en de subprologen op *die ander partye van der bibelen* (bedoeld is de ‘historiserende’ versie van Petrus Comestors *Historia scolastica*, hier m.n. het gedeelte dat correspondeert met *Kronieken* en de daaropvolgende bijbelboeken) en *Ecclesiasticus*. Omdat de Bijbelvertaler van 1360 zijn werk in fasen voltooide, bevatten niet alle handschriften de volledige vertaling. Bij zijn uitgaven heeft De Bruin verschillende handschriften gevolgd.
In al deze prologen komt op indringende wijze de polemiek aan de orde tussen de Bij-

belvertaler van 1360 en zijn - voor ons anoniem blijvende - tegenstanders inzake het vertalen van de bijbel voor (het Latijn niet machtige) leken (*De Bruin 1967-1971*; de hier opgenomen prologen zijn uitgegeven in respectievelijk *De Bruin 1977* (p. 1-4), *De Bruin 1984* (p. 5) en *De Bruin 1978* (p. 350).

Algemene proloog

[1] Om deze sake heeft mi langhe int herte gheweest, dat ic gherne dit fundament van-[1-2]
[2] der Scriftueren uuten Latine te Dietsche trecken soude: om dat ic hope datter me-[2]
[3] nich salich mensche die ongheleert es van clergien, sijn profijt in doen soude, ende[3]
[4] dat oec enighe lude den tijt daer in corten souden, als si te anderen idelheiden gaen[4-5]
[5] solden op die heileghe daghe die gheordineert sijn ende gheset sijn vander heile-[5]
[6] gher kerken. Dat die ghemeyne lude op die daghe die die kerke oeffenen souden[6]
[7] ende hon dan meer wachten van sonden dan op dandere daghe, dat sy moeten dan[7]
[8] veronledicht sijn in haren werke[8].
...

[9] Dit werc dat ic meyne te onderstaene en es negheen cleyn dinc, mer hets een werc[9]
[10] van groeter pinen ende arbeide, dat my menighe raste ende nacht slaep benemen[10]
[11] sal, eer ict volbrenghe. Nochtan wetic wel dat het sal sijn seer benijdt onder die[11]
[12] clergie, hoe dat sy nochtan wel weten ende merken selen die orberlijcheit daer af.[12]
[13] Want Gregorius seit: ‘Ghewarighe gherechticheit heeft in compassie, mer die val-[13]

1-2 *fundament vander Scriftueren*: de bijbel als fundament voor alle gewijde geschriften.
2 *trecken*: vertalen.
3 *clergien*: de theologische wetenschap.
4-5 *als ... solden*: in plaats van zich met onnutte zaken bezig te houden.
5 *gheset*: ingesteld.
6 *die kerke oeffenen*: de mis bijwonen, of (wat meer in deze context past): zich bezighouden met de christelijke leer.
7 *hon ... wachten*: zich hoeden voor.
8 *veronledicht*: zinvol beziggehouden.
9 *meyne te onderstaene*: van plan ben te ondernemen.
10 *raste*: rust.
11 *benijdt*: vijandig behandeld.
12 *clergie*: de geestelijkheid.
orberlijcheit: nut.
13 *Gregorius*: Gregorius de Grote (ca. 540-604), kerkvader en auteur van een aantal grondleggende geschriften van de katholieke kerk.

[14] sche gherechticheit heeft in onwerdicheit'. Want enighen clereken tornt dat men[14]
[15] die heymelijcheit der Scriftueren den ghemeynen volke ontbynden soude, ende en[15]
[16] willen niet weten dat Christus apostelen in allen tonghen ende spraken haer leringhe[16]
[17] bescreven ende predicten den volke.

[18] Oec en meyne ic in desen werke en neghenen poente jeghen die meyninghe[18]
[19] der Scriftueren te doene, mer metter hulpen des Heilichs Gheests daer sy mede be-
[20] schreven es, soe meyn icse ghetrouwelijc te dietschene soe ic naest mach, die let-[2020-21]

14 *onwerdicheit*: minachting.
15 *ontbynden*: vertalen.
16 *tonghen ende spraken*: talen.
18 *meyne*: beoog, wil.
poente: onderdeel.
20 *dietschene*: in het Diets om te zetten, vertalen.
20-21 *lettere*: de heilige schrift.

[21] tere houdende van woerde tot woerde oft van synne te sinne of van beiden onder-[2121-22]
[22] menghet, soe dat het die lude verstaen moghen na den sede van onsen lande. Mer
[23] vele woerde die hier sijn selen, diemen niet volmaectelijc ghedietschen en mach,
[24] die sal ic dietschen soe ic naest mach, mer die meyninghe van sulken woerden sal-[24-26]
[25] ic te eniger stat daer neven uute setten met eenre paragrafen, alsoe ict vinden sal in
[26] wel gheauctoriseerden boeken.

[27] Mer om dat sinte Bernaert seit: ‘Altoes gheloefdic mynen synnen myn dan enen[2727-28]
[28] anderen’, soe bid ic elken die verstandel es ende soe wel gheleert dat hi die historie
[29] vander bibelen wel versteet: ghevielt dat hi in desen werke vonde enich woert oft
[30] sin dien hi bat ende volmaecteliker mochte ghedietschen ten profite vanden werke,
[31] ja behouden der letteren vanden texte, dat hi dat beteren wille ende mi daer in ver-[31]
[32] vaen. Ende soe wat dat icker in ghemist mocht hebben, dat wite mijnre plomper
[33] onverstandelheit ende niet mijnre meyninghen. Mer eer hem iemant daer in onder-
[34] winde te beterene of te corrigerene, besie dat hi synre verstandelheit wel vast sy, ja
[35] by gheauctoriseerden boeken.

[36] Echter soe sal men weten ende verstaen, om dat die bibele in menigher stat es
[37] soe doncker van verstandenissen, soe sal ic tallen steden daert profijt ende orbere[37]
[38] wesen sal, nemen uut *Scolastica Historia* ende settent biden texte, mer dat salic wel[3838-39]
[39] tallen steden onderscheiden, waert beghint ende eynde neemt, met roden encke.
[40] Ende soe wie hier namaels uut desen boeke enen anderen scryven wilt, hi moet

21 *synne*: betekenis.
21-22 *van beiden ondermenghet*: beide tegelijk.
24-26 *mer ... boeken*: bij de moeilijk te vertalen woorden worden glossen toegevoegd die gehaald worden uit gezaghebbende boeken.
27 *sinte Bernaert*: de geleerde mysticus Bernardus (ca. 1090-1153), de stichter van Clairvaux.
27-28 *Altoes ... anderen*: ik heb mijn verstand altijd lager ingeschat dan dat van anderen.
31 *ja*: op voorwaarde dat.
37 *verstandenissen*: betekenis.
38 *Scolastica Historia*: de *Historia scolastica* van Petrus Comestor (ca. 1100-ca. 1179) beschrijft de bijbelse geschiedenis, voornamelijk gebaseerd op het OT en het NT.
38-39 *mer ... encke*: de auteur kondigt hier aan dat hij de informatie die hij niet uit de bijbel zelf maar uit de *Historia scolastica* haalt met rode inkt zal markeren.

[41] naerstelijc merken ende hem wachten dat hine scry ve alsoe dese gheordineert es,[41]
[42] of hi soude dwerc seer blameren ende sijn pine verliesen.[42]
...

[43] Nu moet my God, om Sijn guedertierenheit, die voerseide boeke metten selven
[44] gheeste daer si mede eerst bescreven sijn, volmaectelijc gheven te trecken uuten
[45] Latine te Dietsche, ter eren ende ter glorien van Sinen groeten naeme ende ten or-
[46] bere ende ten profite van Sinen volke.

De subproloog voor Die ander partye van der bibelen

[47] Hier wil ic beginnen die ander partye van der bibelen. Hoe die joden - die Nabugo-[47-48]

41 *hem wachten*: er zorg voor dragen.
42 *sijn pine verliesen*: en zijn inspanning zal voor niets zijn geweest.
47-48 *Nabugodonisor*: Nebukadnessar, koning van Babylon (605-562 v.Chr.), verwoestte Jeruzalem en leidde de joden in de Babylonische ballingschap.

[48] donisor, die coninc van Babilonien, gevangen gevoelt hadde in Babilonien - bij-
[49] den oerlove Cyrus, sconincs van Persen, weder keerden in Juda ende vermaecten[49]
[50] den tempel ende die stat Jherusalem, die die voir seide Nabugodonisor gedestrueert[50]
[51] hadde. Want zij geduerden inder gevangenisse binnen den lande van Babilonien
[52] LXX jaer, also hem Got voirseit hadde bijden prophete Jeremiam.

[53] Nu salmen weten dat Esdras ende Neemias, die van deser wederkeringe scri-[53]
[54] ven, zeer doncker ende zwair zijn te verstaen ende tonthoudene. Dair om sullen wij
[55] dair af die historie scriven also *Historia scolastica* hout, ende settent in Duytsch.
[56] Ende Hesters historie ende oic van Alexander ende vanden Machabeuschen, elc te[56]
[57] sijnre stat, al soet behoert ende wij naest moegen, die lettere houdende, also wij in[57]
[58] dierste partie hebben gedaen. Mer nochtan weet ic wel ende voersie dat onse werc
[59] hier af zeer benijt sal werden ende beknaecht van verwoeden honden, die lachteren
[60] willen datmen die heymelicheit der Scrifturen den leecken volc ontbint. Mer die[60]
[61] meyningen dair ict om doe, die weet Got. Ende dair om mach ic seggen met Davit:[61]
[62] 'Ic hoepe in Gode, ic en sal niet ontsien, wat my die mensche doet. Der menschen[62]
[63] kindere haer tande sijn wapen ende geschut, ende haer tonge is een scherp zweert.'
[64] Mer ic bidde elken oetmoedelick, die hire in sijn prophijt doen sal, dat hij Gode
[65] bidde oever my sondare, dat hij my oever mynen arbeyt den ewelicken loen wille
[66] verlenen. Amen.

De subproloog op het boek Ecclesiasticus

49 *Cyrus*: Cyrus, koning van Perzië († 530 v.Chr.), maakte een eind aan de Babylonische ballingschap.
vermaecten: herstelden, herbouwden.
50 *voir seide*: voornoemde.
53 *Esdras*: het bijbelboek *Ezra*.
Neemias: het bijbelboek *Nehemia*.
wederkeringe: de terugkeer van de joden uit de Babylonische ballingschap.
56 *Hesters historie*: het bijbelboek *Esther*.
Alexander: Alexander de Grote (Petrus Comestor voegde in zijn *Historia scolastica* omvangrijke passages over Alexander toe).
Machabeuschen: de bijbelboeken *Makkabeeën*.
57 *ende wij naest moegen*: en zo nauwkeurig (vertaald) als wij kunnen.
die lettere houdende: zo letterlijk mogelijk.
60 *ontbint*: vertaald.
61 *meyningen*: redenen.
62 *ontsien*: vrezen.

[67] In Sydracs Soens boec die men noemt Ecclesiasticus om dat hi is ghescreven inder[67]
[68] bibelen metten boeken die van der wijsheit spreken, daer omme willen wien oec uut[68]
[69] trecken te sijnre steden, alsoet behoert, in Dietscher spraken. Dese boec spreket van
[70] alte scoenen dinghen die ten heilegen levene toe behoeren, ende oec vanden goeden
[71] ende vanden quaden ende van ghetrouwen ende van onghetrouwen, waer in ende
[72] waer bi datmen deen onder den anderen onderkennen mach openbaer. Mer ghelijc[72]

67 *Sydracs Soens boec*: het bijbelboek *De wijsheid van Jezus Sirach*, in de traditie van de Latijnse Kerk *Ecclesiasticus* genoemd.
68 *wien*: wij (lees: ik) het.
72 *onderkennen*: onderscheiden.

[73] dat die heileghe kerke Judith, Thobiam ende Machabeorum leest, nochtan dat sise[73]
[74] niet ontfaen en heeft onder den gheesteliken scriftueren die haer toe behoren, alsoe
[75] leest si oec dese boeke die vander wijsheit spreken om die scone notabilen ende[75]
[76] leringhe die daer in sijn bescreven. Niet dat bi desen boeken tgheloeve vander hei-
[77] leger kerken wert ghestarct. Hier omme eest dat yemant in onser translacien vindt
[78] yet daer hi sijn profijt ende sijn salicheit in doen mach, ende hem dunct dat wi dit
[79] nae rechter letteren van Latijne in Dietsche ghetrocken hebben sonder missen, soe
[80] dancke hi den ghevere van alre gracien, Gode den Vader ende Jhesum Cristum, si-
[81] nen Zone, ende den Heileghen Gheest, die welke drie een sijn inder Gotheit ende
[82] drievoudich inden personen. Mer eest dat daer yemant in vindet dar hem dunct dat
[83] wi daer in ghemist hebben, hi wite dat onser kintscheit ende onser ongheleertheit
[84] ende hi bidde voer ons den ghenen, die gherecht ordelere es, die ontfermich is, dat[84]
[85] Hi ons die mesdaet verlate. Want onse vrient, die ons die bibel dede beghinnen, hi
[86] en laet ons niet gherusten, en si dat wise hem leveren in gheliker talen al uut. Mer
[87] nochtan weten wi, want het is ons nu kenlec, datter vele selen sijn, die dit werc
[88] meer selen achter spreken overmits hatie dan van doechden prisen, ende selen voer[88]
[89] plompe liede selke woerde onser translacien valsch willen maken, daer si nochtan
[90] selve niet af en souden weten, waren si voer die ghene diet verstonden. Van desen
[91] lieden voerseide wel David die prophete: ‘Si scarpten haer tonghen alse serpenten,[91-92]
[92] der aspiden venijn is onder haer lippen.’[92]

73 *Judith, Thobiam ende Machabeorum*: de bijbelboeken *Judith, Tobit* en de beide boeken *Makkabeeën*, die niet tot de joodse canon behoorden en derhalve niet in het Hebreeuws zijn overgeleverd. Ook *De wijsheid van Jezus Sirach* staat meer in de Griekse bijbeltraditie. Van deze tekst zijn maar een paar, veel kortere Hebreeuwse versies overgeleverd. De Bijbelvertaler van 1360 geeft hiermee impliciet aan hoezeer hij in de traditie van Hiëronymus staat, die zich voornamelijk baseert op de Hebreeuwse teksttraditie. Nochtans vindt hij *Jezus Sirach* belangwekkend genoeg om in zijn vertaling op te nemen.
75 *notabilen*: gelijkenissen.
84 *ordelere*: oordelaar, bedoeld wordt Christus als rechter bij het Laatste Oordeel.
88 *achter spreken*: bekritiseren.
91-92 *Si ... lippen*: vgl. psalm 140, 4.
92 *der aspiden venijn*: het vergif van de adders.

13
Bijbelvertaler van 1360:
Benedictus regule

In 1372 vertaalde de Bijbelvertaler van 1360 de regels van Benedictus voor het benedictinessenklooster in Vorst. Opdrachtgever was Lodewijc Thonijs, een Brusselse burger wiens zus Maria in dit klooster was ingetreden. Op verzoek van diezelfde Lodewijc Thonijs maakte de Bijbelvertaler tien jaar later zijn *Der heyleghere vadere collacien* (zie hieronder, tekst 15).
De nonnen waren kennelijk onvoldoende op de hoogte van de inhoud van hun (Latijnse) kloosterregels. Waarschijnlijk ging het daarbij niet zozeer om de kennis van de regels, als wel om de achterliggende gedachten. Opmerkelijk is natuurlijk dat de vertaling tot stand kwam dankzij de bemiddeling van een relatieve buitenstaander, een man van buiten de geestelijke stand. Dat lijkt een bewijs voor een grote betrokkenheid tussen leken en regulieren (vgl. *De Bruin 1970-1971*, m.n. p. 23-26).

[1] Dese regule dede te Dietsche maken Lodewijc Thonijs van Bruselle, omme jonc-
[2] vrouwe Marien wille, sijnre zuster, nonne te Vorst, om dat si ende dandere jonc-[2]
[3] vrouwen van dien cloestere (beide die nu sijn ende hier na wesen selen) te bad de[3]
[4] regule selen moghen verstaen ende weten wat si sculdech[4] sijn te doene. Daromme[4-5]
[5] elc dier sijn profijt in doen sal, hi bidde, over hen beide[5] te live ende ter doot ende
[6] over den ghenen die den arbeit dede.
Amen.

2 *Vorst*: Vorst was in de veertiende eeuw een gehucht onder de rook van Brussel. In dit dorp lag de benedictinessenabdij waar de zus van Lodewijc Thonijs ingetreden was.
3 *beide ... selen*: zowel de nonnen die nu in dit klooster verblijven als zij die er in de toekomst zullen intreden.
4 *sculdech*: verplicht.
4-5 *Daromme ... bidde*: moge daarom (te weten om de service die met deze vertaling geboden wordt) ieder die hier baat bij heeft, bidden.
5 *hen beide*: zijnde Lodewijc Thonijs en zijn zuster Maria.

14
Bijbelvertaler van 1360:
Sinte Gregorius Omelien

Gregorius de Grote (ca. 540-604, paus vanaf 590) is een van de grote kerkvaders. Zijn *Homiliae in evangelia* (40 preken over het evangelie) was in de Middeleeuwen wijd verbreid. De homiliën (preken) waren bedoeld om in het liturgische jaar op zon-en feestdagen voorgelezen te worden. In de Latijnse tekstoverlevering staan de preken echter niet in die liturgische volgorde, maar in de volgorde waarin Gregorius ze uitgesproken heeft (de eerste twintig preken dicteerde hij aan zijn notarius, de overige werden door snelschrijvers opgetekend uit gesproken preken; van deze afschriften heeft Gregorius zelf later een geautoriseerde versie gemaakt).
In 1380 vertaalde de Bijbelvertaler van 1360 de *Homiliae in evangelia* in het Middelnederlands. De vertaler rangschikte de preken volgens de liturgische volgorde, zoals hij in zijn proloog aangeeft. Die proloog zelf heeft overigens ook veel weg van een preek. Vgl. *De Vooys 1903* (met een uitgave van de proloog op p. 155-156) en *Deschamps 1972* (p. 251-253).

Dits die voersprake op Sinte Gregorius Omelien te Dietsche

[1] Sinte Jan seet in sijnre epistelen dat al die werelt es gheset ofte staet in quaden,[1]
[2] want al datter in es, dats begheerlijcheit der oghen ende ghenoechte des vleeschs
[3] en hoveerdicheit des levens. Onder alle levende creaturen die God in deser werelt
[4] sciep, so maecte hi den mensche als die edelste creature gheredent, om dat hi die[4]
[5] drie principale crachte der sielen - dats de memorie, die verstantenisse ende de wille[5]
[6] - bi der redenen beleiden soude; dat si van sinen sceppere niet en doelden in sonden.[6]

1 *Sinte Jan*: Johannes de evangelist. Verwezen wordt hier naar zijn eerste brief, vs. 16. *seet*: zegt.
4 *gheredent*: behept met de rede, het verstand.
5 *principale*: belangrijkste.
6 *dat ... sonden*: opdat zij niet van hun schepper afdwaalden door zonden te begaan.

[7] Maer, wach arme, alsoet schijnt, so machmen segghen dat stomme beesten badt na[7]
[8] redene leven - die si niet en hebben - dan die mensche, want haer natuerlike zeden[8-9]
[9] houden si sonder af keeren. Maer vele menschen leven meer beestelijc dan ver-
[10] standelijc, om dat si beestelijc hare drie voerseide crachte jeghen redene beleiden[10]
[11] tallen sonden, in abolghentheit Gods, daer si bi der redenen mede waren schuldich[11]
[12] te bedwinghene de vijf sinne van buten, dat si haren sceppere onderdaen waren in
[13] goeden werken.

[14] Want alsoe wy sien, so es kerstelijc volc in drien ghedeilt, dats in weerliken[14-15]
[15] lieden ende in personen der heiligher kerken ende in personen van religiose. Die[15]
[16] weerlike liede inden meesten deele sijn si hoverdich, verweent ende ten doechden[16]
[17] onnutte. Kerkelike persone sijn ghierich ende oncuyschelec levende ende ydelijc.
[18] Vele religiose leven in ghevenstheit, in hate ende in nide, ende in eenbaerliken ghe-[1818-19]
[19] stride van felre herten. In desen zaken houden de duvele dmeeste deel van kersten-
[20] heiden onder haer heerscapie. Maer de ruutste ende de simpelste, ende die men[2020-21]
[21] onnutst rekent, selen meest ende best in hare oetmoedicheit dat rike Gods ghecri-
[22] ghen. Ende die meeste ende die hoechste die hen sleven ofte den anderen begheeren
[23] te behaghen, selen worden gheworpen in de uterste donckerheiden, daer gheween
[24] wesen sal ende ghecrisel van tanden.[24]

[25] Ende om den verdonckerden menschen in sonden te ghevene een verclaren van

7 *badt*: beter.
8-9 *want ... keeren*: want zij (de dieren) blijven hun natuurlijke neigingen trouw.
10 *drie voerseide crachte*: te weten hun gevoel, verstand en wil.
beleiden: aanwenden.
11 *abolghentheit*: woede, toorn.
14-15 *weerliken lieden*: wereldlijke personen.
15 *personen der heiligher kerken*: seculiere geestelijken.
personen van religiose: kloosterlingen.
16 *verweent*: wellustig.
18 *ghevenstheit*: huichelachtigheid.
18-19 *ghestride*: strijd, tegenstrijdigheid.
20 *ruutste*: de domsten, de meest onontwikkelden.
20-21 *die men onnutst rekent*: die het laagst geacht worden.
24 *ghecrisel van tanden*: tandengeknars.

[26] wat state dat si sijn, so willic in Dietsche maken *Sinte Gregorius Omelien* die hi in
[27] menigherande kerken predicte selve totten volke. Ten stacien dat hi ordineerde.[27]
[28] Daer elc in vinden mach hoe hi in salicheiden dit leven overliden sal ende hem te
[29] Gode keeren. Ende dese ommelien en sal ic niet scriven in dordinansie alsi hise
[30] predicte, maer na dordinansie vanden tide, beghynnende vanden advente ende alsoe
[31] voert. Ende voer elke ommelie sal ic die ewangelie beghynnen te Dietsche, daer hi[31-32]
[32] af spreect. Omelie bediedt goet aen spreken van saligher leeringhen.

[33] Over mynen arbeit bid ic elken dier sijn profijt in doen sal, dat hi over my bidden
[34] wil.

27 *Ten stacien dat hi ordineerde*: hij ordende zijn preken naar de staties.
31-32 *Ende ... spreect*: zoals dat bij middeleeuwse preken standaard het geval was, zijn ook Gregorius' homiliën gebaseerd op een bijbelcitaat. De vertaler voegt hier eigenhandig die bijbelcitaten toe aan de tekst.

15
Bijbelvertaler van 1360:
Der heyleghere vadere collacien

In 1382 vertaalde de Bijbelvertaler van 1360 - in opdracht van Lodewijc Thonijs, dezelfde voor wie hij de regels van Benedictus (zie nummer 13 in deze bloemlezing) vertaalde - de *Apophtegmata patrum* onder de titel *XIX boeckelkine vander heyleghere vadere collacien*. De *Apophtegmata patrum* is een tekst over de woestijnvaders van de monnik Johannes Cassianus (ca. 365-435).
Ten einde het commentaar van eventuele critici voor te zijn, brengt de vertaler het argument in stelling dat het Gods wil was dat ieder mens kennis neemt van Zijn wetten. De vertaler keert daarmee de kritiek om naar degenen die wel de kennis van die wetten hebben, maar anderen - die het Latijn niet beheersen - die kennis onthouden.
De proloog is uitgegeven in *De Bruin 1969-1970* (p. 20-24) en het colofon in *De Bruin 1967-1968* (p. 54, noot 1). Proloog en colofon worden hieronder gescheiden door een witregel.

[1] Om dat *Der heyleger vader leven* die in Egypten ende in Thebayden ende mene-[1]
[2] gherande wildernissen, vander werelt verscheyden, in groeter penitencien ende in
[3] heilighen oefeninghen levenden, uten Latine in Dietsche getrocken es, soe eest oec
[4] orberlijc datmen een boec gheheeten *Der vader collacien* (dat es vanden sonder-
[5] linghen leeren ende sentencien die si gaven op menegherande poenten gheesteliken[5]
[6] levene toe behorende) dat ic dat oec te Dietsche trecke ten prophite alre menschen
[7] die hen te Gode waert keren in afghescedenen levene. Want hier in sal ic moghen

1 *Der heyleger vader leven*: vertaling van de *Historia monarchorum in Aegypto* door de Bijbelvertaler van 1360.
Thebayden: Thebe.
5 *sentencien*: uitspraken.

[8] merken eenrehande exemple daer hi sal moghen mede opclymmen ende voertganc
[9] hebben talre volmaectheit.

[10] Maer alsoe oec die Scrifture tuycht, soe en was maer een tonghe van talen van-[10]
[11] den beghinne der werelt, dat was die Hebreusche tonghe. Maer omme de sonde der
[12] hoverdicheit die was doe Adams kijndere die torre van Babilonien maecten, soe[12]
[13] werden die tonghen verwandelt in menegherande tonghen om harer hoverdicheit
[14] wille te destruerene. Mer van allen tonghen ofte talen leven die drie die voerba-
[15] richste, dats d'Ebreusche als moeder van allen tonghen, die Gryexe tonghe als die
[16] wijste om die grote wijsheit die onder die Gryexe vonden waert, ende die Latijnsche
[17] tonghe, ende dese es edelst om tkeiserrike van Rome daermen dese tonghe hout. In
[18] de Hebreeusche tonghe gaf God die wyt. Ende bi Sinen orlove ende wille was die[18]
[19] wit in dien anderen tonghe oec ghetrocken, om dat God wille alle gheredende men-[19]
[20] schen te Sijnre kennissen brenghen. Ende uut dien tween tonghen es si oec anderen
[21] talen ghetrocken, alsoe si oec es in Dietsche vanden ghenen diet dede omder sem-
[22] pelre liede profijt. Daer omme murmureren vele clerke daer jeghen ende spreken
[23] quaet van dien, soe dat het schijnt een beniden der menschen salicheit, want diet
[24] weten ende leeren souden, si en mickens niet. Dus leyt die blijnde den blijnden[24]
[25] ende vallen beyde - dats te duchtene - in den gracht der eweliker verdoemenessen.
[26] Ende hier omme biddic elken dier sijn profijt in doen sal, dat hi neernstelijc bidde
[27] voer den ghenen die den dienst vanden Dietsche te makene dede, dat hem God alle
[28] sine sonden vergheve ende te Sijnre glorien brenghe bi Sijnre ontfermherticheit.

[29] Int jaer ons Heren doen men screef dusentich ende driehondert ende twe ende ta-
[30] chentich waren vulmaect dese collacien uten herden swaren ghewapenden Latine

10 *een tonghe van talen*: één taal.
12 *die torre van Babilonien*: de toren van Babel.
18 *wyt*: wet.
19 *ghetrocken*: vertaald
gheredende: verstandige
24 *mickens*: slaan geen acht op de zaligheid van de mensen.

[31] te Dietschen op dertienavont omtrent noen om Lodewijcs Thonijs van Bruesele be-[31]
[32] gherte, van Janne Cassiane, monnec ende priestere van Marsaeldien gheboren ende[32]
[33] in Latine van hem ghemaect.

31 *dertienavont*: de avond voor Driekoningen.
32 *van Marsaeldien gheboren*: Johannes Cassianus stichtte in Marseille een mannen- en een vrouwenklooster. Ten onrechte wordt hier echter beweerd dat hij in deze stad geboren is. Hij komt uit de Dobrogea.

16
Geert Grote: *Getijden van Maria*

In de jaren 1383-1384 zorgde Geert Grote (1340-1384), de grondlegger van de Moderne Devotie, voor een getijdenboek in het Nederlands, waarmee hij wilde voorzien in de almaar groeiende behoefte aan gebedsteksten in de volkstaal. In zijn proloog op de getijden van Maria licht hij zijn vertaalbeginselen toe. Hij heeft zo letterlijk mogelijk vertaald, maar daarbij wel nauwlettend de betekenis in het oog gehouden. De woorden staan in dienst van de betekenis en niet andersom. Vgl. *Van Wijk 1940* (met uitgave op p. 37), *Van Dijk 1993* en *Wackers 1996* (m.n. p. 22-25).

[1] Dese ghetijde onser Vrouwen sijn in Duytsche ghesat van woerden te woerden, als[11-3]
[2] hi naest konde die si oversatte beholden heelheit ende verstandelheit ende waerheit[2]
[3] des sinnes. Want die woerde sijn ende dienen om die sinne ende die sinne niet om
[4] die woerde. Daer om heeft hi in sulken steden daer die slechte Duytsche woerde[4]
[5] niet proper en stonden na den sinne of den sin verdonckerden, daer heeft hi ghesat[5]
[6] die naeste Duytsche woerde die den rechten ende den opensten sin gheven. Waer[6]
[7] om bidt hi dat hem gheen eenvoldich mensche daer an en stote, want also ist noet[7]
[8] ende alsoe doen die heilighe lerers in oversettene. Neemt exempel int beghin: nae[88-9]
[9] slechtheit der Duytscher woerde uuten Latine solde men segghen ‘In die eere der
[10] alre salichster joncfrouwen Marien jubiliere wi den Here’, want men dat verstaen[1010-11]
[11] mochte dat men den Here jubilieren solde om ende tot eren onser Vrouwen, dat en[11-12]
[12] waer niet recht. Mer die sin is: in der eerlicheit die Marien toe behoert ende die wi[12-13]

1 *ghesat ... woerden*: woord voor woord vertaald.
1-3 *als ... sinnes*: zo letterlijk als de vertaler dat kon met behoud van volledigheid, begrijpelijkheid en waarheid van de betekenis.
2 *hi*: Grote verhult zijn werkzaamheid als vertaler door het gebruik van de derde persoon.
4 *slechte*: eenvoudige.
5 *proper ... sinne*: niet pasten bij de betekenis.
6 *opensten*: duidelijkste.
7 *eenvoldich*: oprecht.
also ist noet: het is nodig.
8 *in oversettene*: in hun vertalingen.
Neemt ... beghin: bij wijze van voorbeeld een passage uit het begin (nl. van de getijden).
8-9 *nae ... segghen*: een simpele Nederlandse vertaling uit het Latijn zou luiden.
10 *jubiliere*: verheerlijken.
10-11 *want ... mochte*: zodat men zou kunnen begrijpen.
11-12 *dat ... recht*: hetgeen niet juist zou zijn.
12-13 *in ... Here*: in de eer die bij Marie past en wij aan haar toekennen, verheerlijken wij de Heer.

[13] van haer spreken dat wy daer of jubilieren den Here. Ende oec want die ghemeynt[13]

13 *die ghemeynt*: een gewoon mens.

[14] nyet en weet wat jubilieren is, soe heeft hi daer voer ghesat volhertelike bliscap,[14]
[15] want jubilieren anders niet en is dan volhertelike bliscap die men niet ghewoerden[15]
[16] en kan.

14 *volhertelike*: innige.
15 *ghewoerden*: onder woorden brengen.

17
Bijbelvertaler van 1360:
Sente Gregorius Dyalogus

Paus Gregorius de Grote (ca. 540-604) was een van de belangrijkste kerkvaders. Hij schreef tal van teksten, waaronder de *Dialogi* (ca. 593-594). De tekst bestaat uit vier dialogen waarin onder andere de wonderdaden, visioenen en voorspellingen van de 5de en 6de-eeuwse heiligen en het voortleven van de ziel na de dood besproken worden. Er zijn twee Middelnederlandse vertalingen gemaakt: een 15de-eeuwse Noordnederlandse, vervaardigd in de kringen der Moderne Devoten; en een Zuidnederlandse van 1388, op hoge leeftijd geschreven door de Bijbelvertaler van 1360 (*Deschamps 1972*, p. 177-180).
De proloog van de Bijbelvertaler (uitgegeven in *De Vooys 1903*, p. 141) gaat op twee manieren in op de totstandkoming van de tekst. Eerst maakt de auteur kenbaar dat hij teruggekomen is op zijn eerdere voornemen om, in verband met zijn zwakke gezondheid en zijn slechte zicht, geen teksten meer te schrijven. Als reden voor deze ommekeer geeft hij op dat hem bij voortduring gevraagd is om Gregorius' *Dialogus* te vertalen. Hij ervaart deze opdracht indirect als een opdracht van God, die de wil en de intenties van de mens steeds in Zijn richting stuurt. Die opdracht van God komt terug in het verweer tegen de critici van het vertalen van schriftuurlijke teksten in de volkstaal. Met een citaat uit de Psalmen (‘de Heer is mijn hulp, ik vrees niet wat de mensen zullen ondernemen’) neemt de auteur hen alle wind uit de zeilen. Hij heeft met zijn vertaling niet de intentie om Gods geloof of de Heilige Kerk te schaden. Daarmee sluit hij aan bij menig andere proloog die uit zijn pen kwam vloeien, namelijk dat het juist een taak van de clerus is om de heilige schrift voor leken te vertalen.

Hier beghint een voerredene op Sente Gregorius Dyalogus

[2] Om mine eenperleke siecheiden ende crancheiden van minen licht dat mi van out-[2]

2 *eenperleke*: aanhoudende.
licht: het licht der ogen, het zicht.

[3] heiden sere gefalleert es, so hadde ic ghemeint - also ic vor tijts in een voerredene[33-4]
[4] van enen boeke gescreven hebbe - dat ic nemmeer boeke uten Latine te Dietsche
[5] getrocken soude hebben. Maer ic mach seggen met Jeremia den prophete: 'Ic weet[5]
[6] dat in den mensch sijn wech niet en es.' Dats te verstane: dat sijn wille ende sijn
[7] meenen niet gestade en sijn, want Onse Here leid se te Sinen wille, op dat de men-[7]
[8] sche betrouwen in Hem heeft. Want seder dat ic den vorseiden wille ontfinc, so heb
[9] ic daer af binnen een croenen gehadt ende eenperleke vermanen ende nopen sonder[9]
[10] rusten om Sente Gregorius *Dyalogum* (dat men bedieden mach 'ondertalen' dat es[10]
[11] 'vragen ende antwerde') te Dietsche te treckene, ten profite van den ongeleerden
[12] menschen.

[13] Ende dit *Dyalogus* es gedeilt in vier boeken, also de materie van den werke
[14] heischt. Mer vele geleerde liede becnagen ende lachteren dat men den leecken men-[14]
[15] schen de scrifture in Dietsche maect. Selke om dat sijt niet gedoen en connen dat[1515-16]
[16] anderen doen, andere om dat men verholenheit dat scrifturen den gemeenen lie-[1616-17]
[17] den oppenbaert. Maer in wat dat ic te Dietsche getrocken hebbe, daer ic gedoelt
[18] mach hebben met miere onconstecheit, biddic ende begere dat elc dat betere dies[18]
[19] wel vroet es. Want mijn wille en es niet yet jegen Gods geloeve, ocht jegen de hei-

3 *gefalleert*: verzwakt, achteruitgegaan.
3-4 *also ... hebbe*: de auteur verwijst hier naar de proloog van zijn voorlaatste werk. Waarschijnlijk is deze tekst niet bewaard gebleven.
5 *Jeremia den prophete*: Jeremia, oudtestamentische profeet. Het citaat is te vinden in *Jeremia*, vs. 10, 23.
7 *meenen*: intenties.
gestade: standvastig.
9 *croenen*: klacht.
10 *ondertalen*: samen spreken, een tweegesprek.
14 *heischt*: vereist, nodig maakt.
becnagen ende lachteren: afkeuren en berispen.
15 *scrifture*: schriftuurlijke teksten, waaronder niet alleen de bijbel, maar ook de teksten van de kerkvaders gerekend werden.
Selke: de ene groep geleerden.
15-16 *om dat ...doen*: uit afgunst, omdat zij niet kunnen wat anderen doen.
16 *andere*: andere geleerden.
16-17 *om dat ... oppenbaert*: omdat zij de geheimen van de schriftuur aan het gewone volk openbaren (hetgeen de geleerden afkeuren).
18 *onconstecheit*: (intellectuele) beperkingen.

[20] lege kerke te doene. Hier omme mag ic jegen dusdane becnagers met Davitte ant-[20]
[21] werden: ‘De Here es mijn hulpe; ick en sal niet ontsien wat de mensche doen sal.’[21]

20 *Davitte*: David, tweede koning van Israël, hier genoemd in zijn hoedanigheid als dichter van de Psalmen. Het citaat is uit psalm 118, vs. 6.
21 *ontsien*: vrezen.

18
Johan Scutken:
vertaling van het *Nieuwe Testament*

Rond 1390 vertaalde Johan Scutken († 1423) het Nieuwe Testament en de oudtestamentische perikopen. Daarnaast voltooide hij waarschijnlijk de incomplete psalmvertaling van Geert Grote. Scutken was convers in het klooster van Windesheim. Zijn bijbelvertaling heeft tot in de zestiende eeuw veel invloed gehad op de bijbeltraditie in het Nederlands (*Deschamps 1972*, p. 159-161).
In zijn proloog (uitgegeven in *De Bruin 1979*, p. 189-190) benadrukt Scutken het belang van de epistelen van Paulus. Paulus probeert de eenheid van de kerk te bewerkstelligen door een eenduidige uitleg aan de boodschap uit het evangelie te geven. Hij deed dat in het Latijn, Grieks en Hebreeuws, aldus Scutken (in werkelijkheid schreef Paulus alleen in het Grieks). En wat voor het gewone volk dat die talen sprak van belang was, is dat ook voor het Dietse volk. Maar Scutken gaat nog een stap verder. Zijn Latijnse bron hanteert een zeer gecondenseerd soort taalgebruik, waardoor de betekenis moeilijk te doorgronden is. Om nu te voorkomen dat iedereen de Schrift naar zijn eigen behoeftes gaat uitleggen, belooft Scutken waar nodig de tekst van (door de kerk geautoriseerd) commentaar te voorzien.

[1] Paulus, die apostel ons Heren Jhesu Cristi, heft ghescreven viertien epistolen. Die
[2] tien scrijft hi tot kerken of totten ghehelen ghestichten die keersten gheworden wa-[2]
[3] ren, om hem luden int ghelove te sterken. Ende die ander vier scrijft hi toe ghe-
[4] noemden personen, hoe si hem regieren souden, ende ander lude mede inden keers-[4]
[5] tenen ghelove.

[6] Ende mit drierehande ghetughe scrijft hi ende proeft hi dat hi leren wil, want[6]
[7] drie isser inden hemel die ghetughe gheven. Daer om neemt hi oec drie ghetughe

2 *ghestichten*: bisdommen.
4 *regieren*: gedragen.
6 *drierehande ghetughe*: drie bronnen.

[8] inder eerden, als Moyses, die propheten ende die ewangelie. Dese drie sijn daer[8]
[9] hi op getughet. Sijn woerde sijn grondich ende sware te verstaen den onverstande-[99-10]
[10] len ende den onghenadighen int ghelove, alse sunte Peter. Ende of si sunte Peter[10]
[11] zwaer duchten te verstaen, wat sollen si ons dan wesen? Het en is gheen wonder
[12] dat si den menschen in dien deel, daer si menschelic verstaen willen, verborghen[12]
[13] sijn, want hi ghetughet selve ende seyt op een stede: 'Bruders, ic maect u keenlic[13]
[14] dat ic dat ewangelium, dat u overmids mi gepredict is, niet nae den menschen ont-[14-16]
[15] fangen hebbe, noch vanden menschen gheleert, mer overmids der apenbaringhen
[16] ons Heren Jhesu Cristi.' Ende daer om en machse nieman verstaen, het en si dat
[17] hi den selven sin heb die Paulus hadde, of ten minsten hem daer nae beghere te
[18] richten. Paulus is also vole te segghen als cleyne, ende want hi cleyn was in hem[18]
[19] selven, daer om wort Cristus groet in hem. Soe wie se verstaen wille, die werde
[20] cleyn, want de cleynen ghevet God verstant.

[21] Die waerom ende zake alle sijns scrivens ende sijnre epistolen is dat wij dat[21]
[22] ewangelium nae rechter edelheyt ontfanghen solden, ende de ewangelio inder waer-
[23] heyt mitten leven ghehoersam worden, want op anders gheen fundament en heeft hi
[24] ghesticht, noch anders en ghenen eynde en draecht alle sijn leringhe. Het was wael
[25] noet dat hi die ghene diet ghelove ontfanghen hadden totter ghelijcheyt der ewan-
[26] gelien driven ende stueren wolde, want daer wasser vole die se daer af toghen, als[26]

8 *als*: te weten.
9 *grondich*: diepgravend.
9-10 *onverstandelen*: domme mensen.
10 *sunte Peter*: de apostel Petrus, verwezen wordt hier naar de tweede brief van Petrus, vs. 3, 15-16.
12 *in ... willen*: voorzover zij het in menselijke proporties willen begrijpen.
13 *op een stede*: bedoeld is hier de brief aan de Galaten, vs. 1, 11-12.
keenlic: bekend.
14-16 *dat ... Cristi*: Paulus beweert hier dat het evangelie geen menselijk product is, maar een rechtstreekse openbaring van God.
18 *vole*: veel.
cleyne: klein, nederig.
21 *Die waerom ende zake*: de reden en het doel.
26 *daer ... toghen*: er waren veel interpretaties die de gelovigen van een gelijkgestemde uitleg van het evangelie afdreven.

[27] hi dicwil beclaghet in sijnre epistolen. Ende dit mach die zake wesen, want inder
[28] ewangelien is een edel puerheyt die sober is van alre anderheyt, ende een onbegri-[28]
[29] pelic licht, een onverganclic leven ende die ewighe durende waerheyt verborghen,
[30] alsoe dat die duuster oghen der sinnen niet begripen en connen. Ende omdat si en[3030-34]
[31] dat niet en verstaen, soe wanen si dat dat niet en is ende trecken dat ewangelium
[32] tot alsolken sinnen alse selven sijn ende volghen noch en dienen der edelheyt der
[33] ewangelien niet, mer si willen dat dat ewangelium hem volghe ende diene nae ho-
[34] ren verstane, alst hem ghenoecht. Ende hier uut comet manighe dwalinghe, om dat
[35] een yeghelic sinen sinnen ghenoech wesen willen.[35]

28 *die ... anderheyt*: die zich onderscheidt in haar eenvoud.
30 *die ... connen*: de verblinde ogen van de menselijke zinnen kunnen (de diepe waarheid van het evangelie) niet begrijpen.
30-34 *Ende ... ghenoecht*: omdat de mensen de diepere waarheid van het evangelie niet kunnen begrijpen en dienen, willen zij het evangelie naar hun eigen behoeften voegen.
35 *ghenoech wesen willen*: wil bevredigen.

[36] Dit te voorhoeden ende allen menschen toe den sinne Cristi toe trecken, soe
[37] hevet sunte Paulus sijn epistolen ghescreven, sommich in Latijnscher talen, som-
[38] mich in Griexer talen ende sommich in Ebreuscher talen, op dat een yeghelic ghe-
[39] leert worde daer in. Ende eest dat deze epistolen den ghenen die Latijn verstaen,
[40] ende den Grieken ende den Ebreuschen orbaerlic sijn ende nutte, soe sijn si oec
[41] den Duutschen goet. Ende het is wat vremde, dat men alsoe menich Duutsche ghe-
[42] scrijft maket ende vindet ende dese lichtscinende, claer epistolen, uten Gheest des
[43] levenden Godes ghedicht, niet ghemeynre en sijn onder den ghemeynen luden, die
[44] minne hebben toe Cristus leven. Want naest den ewangelien sijn sie die leerlicste[44]
[45] scrifture die ghescreven is. Overmids dat die epistolen zwaer sijn ende dicwil mit[45-46]
[46] luttel woerden voel sijns begripen - want Latijn is bequamer mede te spreken dan
[47] Duutsch - daer om is hem somwile hulpen ghecomen mitter heyligher keerken ende
[48] die leerers glose, op dat men den sin te bet verstae ende gheheel blive onghebro-[4848-49]
[49] ken, want alsoe vole sinnes als hi nemet, en mach men mit alsoe luttel woerden niet[49]
[50] beduden als hi uitghesproken heeft.

44 *leerlicste*: meest leerzame.
45-46 *mit ... begripen*: met weinig woorden veel gezegd wordt.
48 *die leerers glose*: de marginale aantekeningen van de bijbelcommentatoren.
48-49 *gheheel blive onghebroken*: (en de betekenis van Paulus' tekst) niet wordt aangetast.
49 *alsoe vole sinnes*: zoveel kennis, wijsheid.

19
Gerard Zerbolt van Zutphen: vertaling van *Super modo vivendi* (zevende hoofdstuk)

Gerard Zerbolt van Zutphen (1367-1398) was een van de eerste leden van de Moderne Devotie. Zijn werk heeft grote invloed uitgeoefend op het denken van de latere leden van de beweging. In twee nauw verwante traktaten, *Super modo vivendi* en *De libris teutonicalibus*, betoogt Zerbolt dat het lezen van religieuze werken in de volkstaal geoorloofd en aan te raden is. Het zevende hoofdstuk van het eerstgenoemde traktaat is grotendeels een letterlijke overname van de tweede tekst.
Zerbolts uiteenzettingen vormen een unieke verdediging en verantwoording van het lezen van godsdienstige teksten en impliciet ook voor het vertalen daarvan. Van beide teksten zijn Middelnederlandse overzettingen bewaard gebleven (vgl. *Deschamps 1961*). De vertaling van het zevende hoofdstuk van *Super modo vivendi* die in het Weense handschrift met onder meer de Tweede Partie van de *Spiegel historiael* (ca. 1400) overgeleverd is, is hier opgenomen.
Zerbolt ondersteunt de opvatting dat het mensen die het Latijn niet beheersen, toegestaan is religieuze literatuur in de volkstaal te lezen met een grote hoeveelheid bewijsplaatsen. Nadat hij duidelijk gemaakt heeft dat het juist aanbevelenswaardig is geestelijke werken in de volkstaal te lezen, bespreekt hij de beperkende voorwaarden: de betreffende boeken dienen geen ketterse opvattingen te bevatten, moeten op heldere wijze over eenvoudige onderwerpen handelen en mogen in wijze van uitdrukken en in zienswijze niet afwijken van de Latijnse bronnen. Om die reden dient er volgens Zerbolt scherp op gelet te worden dat vertalingen foutloos zijn.
Vgl. *De Vooys 1907* (met uitgave, onder een onjuiste titel), Hyma 1926 (met uitgave van de Latijnse tekst op p. 56-71) en Van Rooij 1936.

In dese navolgende questie wert geprueft met menegher sentencien ende auc-[1]
[2] toriteiten der heileghen ende der leeraren dat georloeft es te lesene ende te

1 *questie*: vraagstuk.
geprueft: aangetoond.

[3] hebbene boeke die in gemeinre spraken gemaect sijn oft getranslateert, dat es[3]
[4] overgetrocken, op dat die dingen daer mede sijn oft toecomen, daer hier na af[4-5]
[5] ghescreven steet, die daer toe behoeren.

[6] Men vraecht oft georloeft es te lesene oft te hebbene de heilege boeke die in ge-
[7] meinre spraken gemaect sijn, ofte die uten Latine in gemeinre tonge getranslateert
[8] sijn. Hier toe antwerdt men cortelec dat dusdanege boeke te lesene, op dat si ne-
[9] gheen heresie, dats ongeloeve oft dolinge, in en hebben ende sonderlinge, eest dat
[10] si van pleindere of slechtere materien opelec tracteren, ende alre meest, eest dat si[10]
[11] vanden boeken der heilegen niet en discorderen, also wel na stijl van dicterene als[11]
[12] van eendrachtecheiden van sinne, dese te lesene, dats georloeft ende oec verdien-[12][12-13]
[13] lec. Dit prueftmen aldus. Want eest dat de leeke alselke boeke niet lesen en selen,[13]
[14] oft niet sculdech en sijn te lesene oft te studerene, dat es oft om dat want si leecken
[15] ende niet gelettert en sijn ende dat alselken niet toe en behort oft niet georloeft en
[16] es de heilege screfture te lesene oft te studerene, ofte het es om dat want al eest dat
[17] den leeken niet verboden en es te lesene de heileghe scrifture, nochtan eest onge-
[18] orloeft of quaet de godleke screfture in gemeinre spraken oft tongen te lesene oft
[19] te hebbene. Maer en gheen van desen en machmen seggen, ja oec elc van desen es[19]
[20] ongelijc, onbehorlec ende onbequame der leeringe der heileghen, ende haren raden[20]
[21] contrarie ende wedervechtende oft wederseggende, also ment menechsens vercla-
[22] ren mach.

[23] Hier omme ten iersten dat den leeken niet ongeoerloeft en es alselke boeke te

3 *gemeinre spraken*: de volkstalen.
4-5 *op ... behoeren*: wat hier bedoeld wordt, is ons niet duidelijk.
10 *pleindere of slechtere materien*: gemakkelijk te begrijpen onderwerpen.
opelec tracteren: op duidelijke wijze behandelen.
11 *stijl van dicterene*: zegswijze.
12 *eendrachtecheiden van sinne*: zienswijze.
12-13 *verdienlec*: verdienstelijk.
13 *leeke*: d.w.z. zij die het Latijn niet beheersen.
19 *en ... seggen*: geen van deze beweringen kan men verdedigen.
20 *raden*: raadgevingen.

[24] lesene oft te studerene, om dies wille want si leeke sijn ende ongelettert, ende dat
[25] hen daer omme niet en es ongeorloeft, dat proeft men metten rechten int vijfte boec[25-27]
[26] van *Decretale*, in den titel *Van den heriten of ongeloevegen*, int capitel *Cum ex in-*
[27] *iuncto*, ontrent dbeghintsel, daer men seit dat de begerte om te verstane de godleke
[28] scrifturen ende na die scrifturen de erenstecheit te verweckene of te geradene of te
[29] vermanenne, dat en es niet te begripene, maer mere of bat te commenderene of te[29]
[30] prisene. Ende dat capitel sprect van leeken menschen. Hier omme so eest hen niet
[31] ongeorloeft.

[32] Ten anderen male prueft ment met Innocentiusse in sine glose op de vijf boeke[32]

25-27 *int ... dbeghintsel*: *Decretales* van paus Gregorius IX (1227-1241).
29 *te begripene*: verwijtbaar.
32 *met Innocentiusse*: *Apparatus super quinque libros Decretalium* van paus Innocentius IV (1243-1254).

[33] van *Decretale*, in dierste boec in den titel *Van der hoechster driheit ende van ker-*
[34] *stenen geloeve*, opt capitel *Firmiter credimus*, daer hi aldus seit, oec so scrivet, dat
[35] de leeke oec dien God geeft den talent van subtilen sinne, bat doen, eest dat si ha-
[36] ren sin bekeeren of geven ter kinnessen van desen vorseiden, dats van widere ende
[37] van onderscheedeghere kinnessen der dingen die den geloeve toe behoren, al eest[37]
[38] dat si niet en sondighen. (Al waert oec dat si hen daer toe niet en keerden.) Dit
[39] sijn Innocentius waerde. Hier omme so volcht dat de leeke wel doen hen selven ter
[40] scrifturen gevende, dat es ter kinnessen der scrifturen, maer alremeest ten pleinen
[41] ende openen devoten boeken.

[42] Item sente Augustinus, in de epistele tot Bonefaciusse den grave, berespt de[42]
[43] leeke die hen niet en geven ter studien der scrifturen, want hi seit: 'Het es grote
[44] confusie den sielen der leekere, die seggen: "Wat behort mi toe de boeke te lesenne[44]
[45] oft te horene oft te lerene, oft oec dicwile ter kerken ende ten papen te loepenne?
[46] Alsic clerc werden sal, so salic doen die dingen die de clerke doen moeten." Waer
[47] omme so en versteet hi niet, want broet ende wijn ende alle goet van deser erden
[48] ende salecheit des rijcs wilt hi gelijc deilen ende hi en wilt niet met geliken arbeide
[49] Cristus joc dragen.' Dit seit sente Augustinus.

[50] Sente Jan Guldemont in *Opere perfecto*, super Matheo morali II. Hi berespt oec[50]
[51] de leeke, die om ertsche onlede hen onsculdegen van der studien der scrifturen.
[52] 'Wat onscoude es,' seit hi, 'der geenre (dats te verstane der leekere) die hen on-[52]
[53] sculdegen van der studien der heileger scrifturen? "Ic en ben," sprect hi, de leeke,
[54] "geen moenc. Maer wat? Ic hebbe een wijf. Ic hebbe de sorge mijns huus ende
[55] mijnre kinderen." Want dit es dat hen allen lett, want si wanen dat die gene allene[55]
[56] sculdech sijn de godleke scrifturen te lesene. Vele mere so behoefti diere, want de

37 *onderscheedeghere*: diverse.
42 *sente ... grave*: brieven van Augustinus (354-430) aan Bonifacius.
44 *confusie*: domheid, schande.
50 *Jan Guldemont*: Johannes Chrysostomus (344/45-407), beroemd prediker.
52 *Wat onscoude es*: wat voor excuus heeft.
55 *die gene*: nl. de monniken.

[57] gene die in midden der werelt verkeeren of wandelen, si ontfaen alle dage wonden,
[58] ende die behoeven alre meest der medicinen.' Dit seit sente Jan Guldemont. Daer
[59] omme en eest den leeken niet verboden de heilege scrifture te lesene.

[60] Item sente Augustinus, scrivende ten bruederen van der hermitagien, die alle[60]
[61] ongelettert waren, lettel van hen uutgenomen, gelijc dat sente Augustinus selve
[62] tuucht, hi vermaentse ter studien der scrifturen, seggende tot hen: 'Bruedere, suect
[63] in den scrifturen hoe gi de gebode Gods houden moecht, hoe gi den duvel in der
[64] woestinen verwinnen selt, hoe ghi penitencie omhelsen moecht, die Cristus leerde.
[65] Want dese dinge sal de cnecht Gods altoes lesen ende vervullen.'

[66] Item de selve Augustinus, in sijn boec *Van den geloeve ende van den werken*,
[67] screef hi tot eenrande leeken, die erenstege ondersuekers waren van godleker spra-

60 *bruederen van der hermitagien*: kluizenaars die in de woestijn verbleven.

[68] ken, gelijc dat hi seit in dboec *Van retractacien*, daer hi sekerlec niet toe gescreven
[69] en soude hebben, maer bad bescouden soude hebben van erensteghere ondersue-[69]
[70] kingen der scrifturen, hadde hi geloeft dat den leeken quaet oft ongeorloeft ware
[71] de godleke scrifture lesen oft de godleke spraken te ondersuekene.

[72] Item sente Jeronimus scrivende tot Cellantiam, die niet allene leec en was, mer[72]
[73] oec een wijf ende in huweleke gesett, hi vermaentse ter studien der scrifturen, seg-
[74] gende te hare: 'Di moet sijn vornemende sorge de godleke wet te bekinnenne, daer
[75] du bi bescouwen moechs de jegewerdege exemple der heileghen, ende wat dat men[75]
[76] doen sal, ende wat dat men scuwen sal, ende te lerene bi rade der selver godle-
[77] ker wet, ende sunderlinge tghemuede te vullerene met godlekere spraken, ende dat,
[78] dattu metten werke beghers te volbringene, dat altoes metter herten te gedinkene.
[79] Den volke, dat noch ruut oft nuwe was, ende den mensche die ter gehorsamheit[79]
[80] ongewoene was, wert van den here bi Moysenne geboden, dat si teenen teekene
[81] van gedinkenessen, daer si Gods gebode bi gedinken souden, ane allen vesen van
[82] haren cleederen hebben souden ingewevene of genayde cierheiden van purpure of
[83] van gheelre varuwen, op dat oec bi gevalle als de oegen herwert ende derwert sien
[84] souden, de gedinckenesse der hemelschere gebode geboren worde.' Ende daer na
[85] seit Jheronimus: 'Hier omme moeten altoes de godleke scrifturen in de hande sijn,
[86] ende eenperlec moeten se in der gedachten gekeert werden.' Dit seit Jheronimus.
[87] Ende vele andere epistelen menigherande maechden ende weduwen ende in huwe-
[88] leke gesett, vermaent hi ende verwectse ter studien der scrifturen.

[89] Item sente Gregorius, scrivende ten tween leeken maechden, dat was te Bar-[89]
[90] bam ende te eenre andere, setthi in dinde van der epistelen aldus: 'Uwe presente oft

69 *bescouden*: berispt.
72 *sente Jeronimus*: Hiëronymus, 350-420.
75 *jegewerdege*: voorhanden zijnde.
79 *Den volke*: nl. de Israëlieten.
ruut: onbeschaafd.
89 *sente Gregorius*: Gregorius de Grote (ca. 540-604).

[91] hantgichten, de twee webben, hebbic gherne ontfaen. Maer nochtan bekint, want ic[91]
[92] en wane niet dat het geboden was, mer gi suect lof van vremden arbeide, die noch[92]
[93] ter tijt masschien de hant noyt ten spinrocken en staect. Nochtan en bedrueft mi dit[93]
[94] dinc niet, want ic beghere dat gi de heilege scrifture minnet te lesene, op dat ghi,
[95] als u de almechtige God den mannen te huweleke voegen sal, weten of bekinnen
[96] moecht, ende hoe dat gi sculdech selt sijn te levene ende uwe huus te disponerene
[97] of te regerene.'

[98] Item die selve sente Gregorius seit, in de XIIIste omelie in love dies heilechs[98]
[99] gichtechs servulus: al waest dat hi ongelittert ende arm was, nochtan plach hi boeke[99]
[100] te coepene die hi hem lesen dede. 'Van sijnre kintscheit,' seit hi, Gregorius, 'was hi

91 *webben*: stukken geweven goed.
bekint: geef toe.
92 *mer*: dat.
93 *spinrocken*: het werktuig waarover men het te spinnen vlas windt.
98 *omelie*: preek.
99 *gichtechs servulus*: jichtige slaaf.

[101] gichtech. Gheen letteren en kinde hi al bedalle, mer hi cochte hem selven boeke der[101]
[102] heileger scrifturen ende hi ontfinc alle religiose ter herbergen ende deedse vore hem
[103] sonder onderlaet lesen. Ende het geschiede dat hi de heilege scrifture volcomelec[103]
[104] leerde, als te sijnre maten, als hi nochtan, also ic seide, te gronde gheen letteren en
[105] kinde.' Dit seit sente Gregorius. Het es pleyn ende oppenbaer dat dese servulus leec
[106] ende ongelettert was, ende dat hi boeke hadde, alsoet schijnt, in propere tongen, als
[107] hi, na dat sente Gregorius seit, niet te gronde letteren en kinde, noch en conste lesen,
[108] mer hi deedse hem van anderen lesen.

[109] Item Johannes Crisostomus, super evangelio Johanni, morali XXXII, sprect al-
[110] dus den volke toe ende seit: 'Scame wi ons ende scoffieren we ons vort ane. Dwijf
[111] die vijf manne hadde ghehadt, ende Samaritane was, also groten erenst ende stude-
[112] ringe maect si van leeringen ende den tijt van den dage dat si om gheen dinc daer
[113] af en sciet, noch en gheen ander dinc en verleidese of en ontracse van dier questien
[114] die daer toe behorde. Maer wi en vraghen niet van leeringen, maer van allen dingen
[115] simpelec, ende alsoet ons gesciet disponeren wi. Hier bi sijn alle dingen vergeten.[115]
[116] Want segt mi: wie van u lieden, in huus wesende, heeft inden hande genomen een
[117] kersten boec, ende die dingen die in hande waren liet varen ende overliden, ende[117]
[118] heeft de scrifturen ondersocht? Sekerlec niemen en heeft dat te seggene. Maer teer-[118-119]
[119] linge ende spelen selen wi vinden bi vele lieden.'

[120] Item de selve Crisostomus, super Matheum in *Opere perfecto*, morali II, berespt
[121] sijn volc, dat si ydele sagen leeren ende dat si verroeckeloesen de godleke scrifturen[121]
[122] te lerene. Want hi seit: 'Wie van ulieden die hier staen, beghert enen salm te lerene,
[123] ofte wie mach seggen enech deel van godlekere scrifturen? En es niemen. Ende dit

101 *Gheen ... bedalle*: hij was volkomen analfabeet.
103 *onderlaet*: ophouden.
115 *alsoet ons gesciet disponeren wi*: wij handelen zoals het ons uitkomt.
117 *overliden*: passeren.
118-119 *teerlinge*: dobbelstenen.
121 *verroeckeloesen*: verontachtzamen.

[124] en es allene niet quaet, mer dat ghi van geesteleken dingen vallende ten duvelschen
[125] dingen, driftegere sijt of heetere dant vier. Want ware dat yemen u onttecken woude[125]
[126] duvelsche sagen ende liedekene ende hoerdoemleke melodie, hi soudere vele vin-[126]
[127] den die die sekerleke dorsten souden ende met vele weeldecheiden die boetscapen[127]
[128] oft condigen.' Dit seit Crisostomus. Ende waerlecs, hedendaechs sijn vele leeke
[129] die eenperlec lesen in logenachtegen boeken ende in fabulen van Roelande, van[129]
[130] den stride van Troyen ende dies gelijks van onbequamen ende onorborleken fabu-
[131] len, dien sonder twivel salechlekere ware dat si dien selven arbeit bekeerden toter
[132] heilegher scrifturen te lesene ende te verstane.

[133] Item die selve Johannes Crisostomus, in de XIste omelie super Joanne, beghert
[134] ende vermaent tfolc, eer dat come ter kerken, tselve ewangelium dat men dan lesen

125 *onttecken*: vertellen.
126 *hoerdoemleke*: ontuchtige, zinnelijke.
127 *weeldecheiden*: vreugde.
129 *van Roelande*: (de Middelnederlandse vertaling van) het *Chanson de Roland*.

[135] ende exponeren soude in der kerken, yegelijc in sijn huus lese. ‘Een gracie,’ seit
[136] hi, ‘willic eyschen van u allen eer ic ruere de waerde vander ewangelien, maer ghi[136]
[137] en moet mi niet wernen oft ontseggen dat ic eysche. Want dat ic bidde oft eysche,
[138] dat en es noch swaer noch lastelec of bordelec, noch ic en neemt mi selven alleene[138]
[139] niet orborlec, mer u oec diet geeft ende u vele mere. Maer wat eest dat ic eysche?[139]
[140] Dat es, dat gi eens daechs in de weke tselve visioen vander ewangelien diemen u le-
[141] sen sal, dat elc van u lieden die selve vore dese dage in sijn hande nemende, thuus
[142] sittende, eenperlec lese, ende menechsens ondersuekende met erenstecheiden de
[143] dingen die daer inne bewonden sijn ende daer in liggen of verborgen sijn, die wel
[144] ondersueke, ende merke, wat verborgen es, ende wat niet verborgen en es of oppen-
[145] baer es, ende wat niet oppenbaer en es, ende wat desen contrarie schijnt. Want van
[146] selker studeringen en sal ons noch u negheen cleene orborlecheit sijn. Want seker-
[147] lec, wi en selen niet vele arbeits behoeven om openbaer u te makene de cracht van
[148] dien dingen diemen seit, als u thant tverstennesse gereet es, ende contgedaen wert
[149] de kinnesse van dien waerden. Ende gi sult scerpere ende dorsienlekere werden in
[150] deser manieren niet allene om te horene noch allene om te lerene, mer om andere
[151] menschen oec te instrueerne ende te lerene.’

[152] Item noch de selve Johannes Crisostomus, super Johannem, berespt sijn volc,
[153] dat yegewelc ambachts man met meerre sorfhertecheiden hem selven van instru-[153]
[154] menten sijnre const vorsiet dan van heilegen boeken. Hier bi seit hi aldus: ‘Hets
[155] oec noch ene andere alte onredelec occusoen den genen die also trage sijn, ende[155]
[156] ten riken eest bespottinge om dit ocsuun van exemple. Mer want ic vele armere sie
[157] mesdoen eenperlec bi desen ocsune, soe soude ic hen gherne vragen ofte elc van

136 *ruere*: behandel.
138 *bordelec*: bezwarend.
139 *orborlec*: nuttig.
153 *met meerre sorfhertecheiden*: nauwgezetter.
155 *occusoen*: uitvlucht.

[158] hen lieden en heeft volcomelec ende geheelec alle de instrumente der const, dies
[159] hi wercman es. Hier omme hoe en eest niet mere onbehorlec beclagen daermoede
[160] ende alle dingen doen, dat niegerincs geen beletsel en si, maer gi waert mere scul-
[161] dech soe groten orbore vrochtbaer te makene, ende die vore onlede ende dat vore
[162] armoede der dinge vore te settene.' Dese ende vele desere gelike sett Crisostomus
[163] te menegher stat van deser materien.

[164] Item Cesarius, de bisscop van Arelaten, settende een geheel sermoen oft ene[164]
[165] geheele vermaninge van dusdanen boeken te lesene, onder vele andere seit hi aldus,
[166] in sine XIIIde vermaninge: 'Bruedere, ic bidde, merct oft ic segge dat ghi wel wet.
[167] Wi bekinden oec enege coopmans, de welke, als si negeen letteren en kinden, so
[168] sochten si hen coomans die gelettert waren, ende doe si gheen letteren en kinden, als
[169] dandere screven, met haren redenen vercregen si hen selven grote gewinne. Ende
[170] oft si die negheen letteren en kinnen, hen selven hueren geletterde coomans, op dat

164 *Cesarius, de bisscop van Arelaten*: Caesarius Arelatensis (469/70-542), vanaf 502 bisschop van Arles.

[171] si ertsch gelt gewinnen, du, so wie du best, die letteren niet en kinds, waer bi so en
[172] bidstu oec niet met prise ende met loene den genen die di mach de godleke scrifture
[173] overlesen, op dat du di selven daer ute gecrigen moechs de ewege loene?' Ende
[174] daer na seit hi: 'Hier omme biddic u, bruedere, ende vermane, dat ghi, so wie ghi
[175] sijt, die letteren kint, de godleke scrifturen dicwile herleest. Mer gi die des niet en
[176] kint, als dandere lesen, so horet met erenstegen oeren ende met aendachte.' Vort seit
[177] hi: 'Noch niemen van u en segge: "Ic en kinne gheen letteren; daer omme en saelt
[178] mi niet geeyscht werden, so wat ic min van Gods geboden voldoe." Dese ontscout
[179] es ydel ende onnorborlec, mijn lieven bruedere, want de godleke lesse, al eest dat
[180] een de letteren niet en kint, nochtan mach hise gherne horen. Mer die de letteren
[181] kint, hoe maecht sijn dat hi niet en vindt in de boeke, daer hi in herlesen mach de
[182] godleke scrifture?' Dese ende vele andere waerde desere gelike seit Cesarius.

[183] Item in eenrande sente Faustus omelie dbisscops, diemen in eenrande kerken[183]
[184] pleecht te vertreckene. 'De godleke lessen,' seit hi, 'gelijc also gi plaecht, hoert
[185] die gherne, ende herleesse in uwe huse, want waert dat sake dat iemen also onle-
[186] dech ware dat hi vore den etene ter godlekere scrifturen hem selven niet geven en
[187] mochte, hem en sal niet verdrieten in sijnre werscap oft maeltijt yet vander godle-[187]
[188] kere scrifturen te lesene, op dat, also tfleesch metter spisen gevoedt werdt, de siele
[189] gevoedt werde metten waerde Gods, op dat de mensche al de uutwendege ende de
[190] inwendege vander heilegere ende salegere werscap gesaedt werde oft opsta, vervul-
[191] lende dat, dat de apostel leert ende vermaent, seggende: "Weder ghi et oft drinct, al[191-192]
[192] ter glorien Gods."'

[193] Item gheliker wijs dat sente Thomas de Aquino seit, in *Seconda Secunde*, inden[193]

183 *sente Faustus*: Faustus Reiensis (ca. 410-ca. 500), bisschop van Reji vanaf 462.
187 *werscap*: maaltijd.
191-192 *Weder ... Gods*: citaat uit Paulus' eerste brief aan de Korintiërs (10:31).
193 *sente Thomas de Aquino*: Thomas van Aquino (1224/25-1274), dominicaan op wiens belangrijkste werk, de *Summa theologiae*, de katholieke theologie tot op heden mede steunt.

[194] XVIIste questie in dierste argument: de conste vander godleker wet werdt mere ge-[194]
[195] boden in den Nuwen Testamente dan in dOude, mer in dOude Testament worden
[196] den volke vele gebode oft vermaningen gegeven vander lessen ende vander studie
[197] der scrifturen. Alsoet oppenbaer es in Deuteronomio, int VIste ende in XIste capit-
[198] tel, ende in vele anderen steden. Hier bi wert geseit int XIste Deuteronomio: ‘Legt
[199] dese waerde in uwer herten, ende hangtse teenen teekene in uwe hande, ende setse
[200] onder uwe oegen; leertse uwen sonen of kinderen, op dat sise herdinken, als du sits
[201] in dijn huus, ende du wandels inden wege, ende du ligs ende du opstaes. Ende du
[202] seltse scriven op de doerpele ende de doren dijns huus, op dat dine ende dijnre kin-
[203] dere jare gemenechfuldecht moeten werden.’ Tselve bina wert geseit int Deutero-
[204] nomio VIste capittel. Seker, dese dinge en sprect hi niet den clercken allene, alsoet
[205] pleyn es ende oppenbaer, ende alsoe Thomas oec seit daer vore. Hier bi uut allen

194 *conste*: kennis.

[206] desen ende uut vele anderen diemen setten mochte, so eest genoech oppenbaer dat
[207] het niet verboden es den leeken de heilege scrifture te lesene, om dies wille dat den
[208] leeken niet en betaemt oft verboden es de scrifture te studerene.

[209] Maer thant prueftmen dat hen niet en es ongeorloeft de boeke te lesene die in
[210] gemeinre spraken gemaect sijn, om dies wille want niet ongeorloeft en es de heilege
[211] scrifture in gemeinre spraken oft tongen te lesene ofte te hebbene. Eerstwerf want
[212] alle de heilege scrifture, dat es de bybele, was ierstwerf ende van beginne bescre-
[213] ven in haerre talen oft spraken, al waest in gramarien, dien si ende om wies wille[213]
[214] si bescreven was. Want also sente Jeronimus getuucht in menegeranden epistelen
[215] ende prologen, alle dOude Testament dmeeste deel was den Hebreeuschen gele-
[216] vert in Hebreeuscher tongen. Ende dies gelijc alle dNuwe Testament was gelevert
[217] of gegeven in Griexscher talen of spraken, uut genomen sente Matheus evangelie,
[218] dwelke want hijt den Hebreeuschen screef, so dicteerde hijt in haerre Hebreeuscher
[219] tongen, ende oec uut genomen sente Pauwels epistele ad Hebreos, de welke hi oec
[220] aldies gelijcs om de selve sake in Hebreuscher tongen bescreef. Ende selke seg-
[221] gen dat hi oec de epistele ad Romanos in Latine screef. Hier bi eest oppenbaer dat
[222] de godleke scrifture ierst gescreven was niet in Latine, mer bad in der geenre talen
[223] dien si gegeven wert.[223]

[224] Item selke van den heilegen translateerden de heilege scrifture ter geenre pro-
[225] pere tale dien si predecten. Want also sente Dorotheus scrijft, sente Bertholomeus[225225-226]
[226] de apostele predecte dien van Indien, die hen oc dewangelium secundum Matheum
[227] in hare proper tonge leverde oft gaf. Ende dat selve leestmen van vele anderen hei-
[228] legen. Mer dat en hadden si sekerlec niet gedaen, hadden si gewaent oft geloeft,

213 *gramarien*: welsprekende bewoordingen.
223 *dien si gegeven wert*: voor wie zij bestemd was.
225 *sente Dorotheus*: waarschijnlijk wordt hier bedoeld de abt en invloedrijke auteur Dorotheos van Gaza (ca. 500-560/580).
225-226 *sente ... Indien*: de apostel Bartholomeus zou na de dood van Christus vele landen in het Oosten, waaronder India, bereisd hebben.

[229] dat ongeorloeft geweest hadde, de heilege scrifture in propere tonge te lesene.

[230] Item de heilege scrifture es daeromme gekeert oft getrocken in Latijnscher spra-
[231] ken, om dat si alle den anderen talen gemeindere es, niet daer omme om dat selken
[232] menschen de scrifture verborgen sijn soude om de onwetentheit der spraken, mer[232]
[233] bat om dat si gemeinlec allen menschen oppenbaer soude sijn. Hier bi so seit de[233-234]
[234] werdege Beda in de omelie van sente Matheuse, sprekende vander translacien der
[235] ewangelien, dat sente Matheus sine ewangelie om te stichtene tgeloeve der ierster
[236] kerken, die van den Hebreuschen volke vergadert es, in Ebreeuscher talen bescreef
[237] of maecte, mer doe de kerke al de werelt dore gebreydt wert ende die Grieken ende
[238] de barbaren vergaderden in enecheit des selfs geloefs, so hadden de bisscoppe van-

232 *onwetentheit der spraken*: onbekendheid met de taal.
233-234 *de werdege Beda*: Beda Venerabilis, 672/3-735.

[239] den geloevegen erenstecheit dat men tselve ewangelium oec translateren soude in[239]
[240] Griexscher ende in Latijnscher spraken, geliker wijs dat si oec in Latijnscher re-
[241] denen bekeerden sente Lucas ende sente Marcs ende sente Jans ewangelien, die
[242] de selve ewangelisten in Griexscher tongen bescreven, na dat sente Matheus sine
[243] ewangelie in Hebreeuscher tongen bescreven hadde, op dat alle natien alde werelt
[244] dore die lesen ende verstaen mochten. Dit seit Beda. Hier bi so volcht wel, dat het
[245] niet ongeorloeft en es de godleke screfture te lesene in een ander tale dan in Latijn-
[246] schere. Want si es daer omme in Latine gekeert op datse alle menschen, Grieken
[247] ende barbaren, lesen ende verstaen mogen.

[248] Item de godleke scrifture hebben de Grieken in haer tale, dat es in Griexscher,
[249] ende de Hebreeusche in de hare, dat es in Hebreeuscher, alsoet alle menschen kinlec
[250] es, ende alsoet oppenbaer es bi sente Jeronimusse, in menegerande prologen ende
[251] epistelen ende sonderlinge in depistele tote Somnam ende Fretellam.

[252] Item de Caldeeussche hebben ende lesen de heilege screfture in Caldeeusschere[252]
[253] redenen, gelijc dat oppenbaer es bi sente Jheronimus in de prologe op Job, want
[254] Jonathas, Oziels sone, screef alle dOude Testament in Caldeeuscher redenen, de
[255] welke makinge also sere auctentijc es metten joden, dat sise orboren alse ene glose[255]
[256] vanden werke der Hebreeuscher waerheit, gelijc dat brueder Claes van Liere seit in[256]
[257] eenrande questie.

[258] Item de godleke scrifture heeftmen in Syrschere ende in Araebscher talen. Want
[259] uut alselkere tongen translateerde Jheronimus selken tijd, alsoet oppenbaer es in si-
[260] nen prologe op Jobs boec.

[261] Item de godleke scrifture heeftmen in de Goethssche tonge, want men seit int

239 *erenstecheit*: de wens.
252 *Caldeeussche*: Babyloniërs.
255 *orboren*: aanwenden.
256 *Claes van Liere*: de franciscaan Nicolaus van Lyra (ca. 1270-1349).

[262] VIIIde boec der *Tripertiter hystorien* dat Uulfilas, der Gothen bisscop, bekeerde de[262]
[263] heilege scrifturen in der Gothen proper tonge.

[264] Item aldies gelijcs heeft men de heilege scrifture in Egypsschere tongen, want
[265] met wat tongen souden de heilege vaders in Egypten de heilege scrifture lesen, die
[266] noch Latijn noch Griex en verstonden? Si en verstonden gheen Latijn, want also Jan[266-267]
[267] Cassianus seit int vierden boec *Vanden instituten der outvaderen*: doe een brueder,
[268] die Symon hiet, sente Pauwels epistelen in Latine gescreven hadde, die gescreven
[269] boec en was te geenen orbore bequame dan te verberrene, want niemen van hen en
[270] verstont Latijn. Ooc en verstonden si negeen Griex, wantsi spraken Cassiane alle
[271] ane oft toe bi enen bediedere, also ment heeft inder *Vadere collacien*, lutter uutge-[271]
[272] nomen die Griex spreken consten. Ende nochtan so studeerden de heilege vaders in

262 *Tripertiter hystorien*: de *Historia ecclesiastica tripartita* van Cassiodorus (eerste helft zesde eeuw).
Uulfilas: bisschop Ulfilas (ca. 311-380).
266-267 *Jan Cassianus*: twee werken van Johannes Cassianus (ca. 360-435) worden door Zerbolt aangehaald: *De institutis coenobiorum* en *Collationes patrum*.
271 *bediedere*: tolk.

[273] Egypten, in Scithin ende in Tebayden sere studioselec ende sere erenstelec de hei-[273]
[274] lege scrifture. So waer bi men leest dat de abt Moyses geleert was in allen letteren
[275] van Egypten.

[276] Item de Ruthenen hebben die scrifturen die si ontfaen, dat sijn sente Pauwels[276]
[277] epistelen, getranslateert in haerre propere talen, alsoet die gene seggen diet weten.

[278] Item de Slaven hebben propere teekene oft lettere, ende in haerre tongen al de
[279] scrifture. Ende dies gelijcs hebben oec de Armene of die van Armenien. Ende eest
[280] masschien dat iemen erenstelekere ondersuect, hi sal vinden dat selve in alle tongen
[281] die onder den hemel sijn. Want doen de Heilege Geest gesonden wert in den apos-
[282] telen, van allen natien die onder den hemel sijn, so vergaderden religiose manne
[283] ende elc van hen lieden hoerde dapostelen spreken na die tonge of in die tonghe
[284] daer hi in geboren was, teenen teekene dat Cristus vermaert oft geboetscaept soude
[285] werden in al de werelt ende in allen tongen of spraken. Hier omme, wat redene eest,
[286] dat in so vele tongen van geslechten georloeft es de heilege scrifture te lesene, ende
[287] niet in Dietscher tonge?

[288] Item vele grotere mannen hebben scrifturen gemaect in hare propere ghemeinne
[289] tonge, also Effrem van Syrien sine boeke maecte in sine gemeine tonge, also ment[289]
[290] heeft int VIIIde boec vander *Tripertiter hystorien*, want daer seitmen: ‘Te desen
[291] tiden was Effrem in Edissen ende in Alexandrien Dydimus. Ende Effrem was ge-
[292] woene oft geoefent in de tonge van Syrien ende sant ofte stortte ute rayen van gra-[292-293]
[293] cien. De welke, al waest dat hi niet en conste de Griexsche tonge, nochtan berespte
[294] hi vele geleerde vanden Grieken ende bloette of maecte naect of oppenbaerde de
[295] crancheit alle der ongeloevegere quaetheit oft de quaetheit van allen heriten.’

273 *Scithin*: landstreek waar de Scythen wonen (noordelijk van de Zwarte en de Kaspische Zee). *Tebayden*: Thebe.
276 *Ruthenen*: Russen.
289 *Effrem van Syrien*: Ephrem de Syriër (ca. 306-373).
292-293 *rayen van gracien*: (licht)stralen van genade.

[296] Item int terde boec der *Kerkelekere hystorien* seitmen aldus: ‘Te dien tiden, doe[296]
[297] vele heresien pulluleerden oft opstonden of resen, Bardazenus, een alte bescheeden[297]
[298] of ondersceedenen man dyaletijc oft meester in logyken, screef boeke dyalogos je-
[299] gen Marcioene ende iegen vele andere ongeloevege oft heriten, die hi in sine pro-
[300] pere tonge screef of maecte. Ende oec so sijn vele andere van sinen boeken, die
[301] sine discipulen in Griexscher redenen bekeert hebben.’

[302] Item ten iersten: eest dat den leeken niet georloeft en es te lesene boeken die in
[303] gemeinre talen ghemaect of getranslateert sijn, ofte het es ongeorloeft om dat het
[304] quaet es, ofte het es quaet om dat het verboden es. Het en es niet ongeorloeft om dat
[305] het quaet es, want also soudt in hem selven naturlec quaet sijn, ende also soudt allen
[306] menschen quaet sijn; dats valsch. Want het es een grote hulpe ten goede te wetene

296 *Kerkelekere hystorien*: de *Historia ecclesiastica* van Eusebios (ca. 260-339).
297 *Bardazenus*: Bardesanus (154-222), astroloog en filosoof.

[307] wat men doen sal ende wat men laten sal, alsoet plein ende oppenbaer es van hem
[308] of in hem selven. Ende oec so en eest niet quaet om dat verboden es. Want men
[309] vindes niegerincs verboden, de heilige boeke in gemeinre spraken te lesene, noch
[310] in trecht noch in de heilege scrifture. Hier omme so volcht, dat het niet ongeorloeft
[311] noch verboden es es, boeke in gemeinre spraken te lesene, maer hets verdienlec
[312] ende lovelec.

[313] Maer men seide in de antwerde van deser questien: op dat si negeene heresie[313]
[314] oft ongeloeve oft dolinge in en hebben. Want jegen de Duutsche boeke die onge-[314-315]
[315] loevege articulen in hebben, es eenrande decretael, dat beghint 'Ad apostolatus',[315]
[316] int welke dusdane boeke van ongeloeve versteken sijn oft verwoerpen, ende gebo-
[317] den sijn te destrueerne, ofte te minste dongeloevege articulen die daer in sijn, uut[317-318]
[318] te rodene. Maer goede Duutsche boeke metten selven decretale te argueerne met
[319] prueven van contrarien sinne werden genoech gerecommendeert ende gedoecht.

[320] Ten anderen male was geseit: op dat si van pleinre materien tracteren. Om de[320]
[321] gemein boeke, dats te seggene, de boeke die in gemeinre spraken gemaect sijn,
[322] die van hoeger ende van groter materien tracteren, die en salmen den gemeinnen[322]
[323] leeken, die niet sere begripelec oft verstendech en sijn, niet vore leggen, maer boeke
[324] van slechter materien als melc, na dat de apostel seit in dierste epistele ad Corinthos
[325] in 3e cap. ende ad Hebreos 4. Waer bi dat sente Augustinus seit in *Dboec vander*[325-326]
[326] *stat Gods*: 'Men sal den apostel horen of gehorsam sijn, die gebiedt enen iegen-
[327] welken te smakene na de mate des geloefs, want est dat men een kindeken voedt na

313 *men ... questien*: vgl. het begin van het traktaat voor de hiernavolgende vijf beperkende voorwaarden bij het lezen van religieuze teksten in de volkstaal.
314-315 *ongeloevege articulen*: ketterse stellingen.
315 *decretael*: pauselijk besluit.
317-318 *uut te rodene*: eruit te verwijderen.
320 *pleinre materien*: makkelijk te begrijpen onderwerpen.
322 *hoeger*: diepzinnige.
325-326 *Dboec vander stat Gods*: *De civitate Dei*.

[328] sine crachte, so wasset op dat het mere begripen mach; maer eest dat het de crachte
[329] sijnre begripelecheit of ontfenckelecheit overgeet, so gebreket eert gewassen can.'
[330] Dit seit Augustinus. Met welken Augustinus Crisostomus concordeert in *Opere im-*
[331] *perfecto*, super Matheum XXI. Ghelikerwijs seit hi, Crisostomus: 'Eest dattu enen
[332] kindekenne geefs ene brocke broets, om dat het inge kinnebacken heeft, het ver-[332]
[333] worcht mere dant gevoedt werdt. Also dies gelijcs, eest dattu den onvolmaecten
[334] inden geloeve ende den kinde na den sinnen hoeghere mysterien der wijsheit seg-
[335] gen wils, want hi den sin inge heeft, wert hi mere gescandalizeert dan gesticht.'[335]

[336] Item hier af scrijft sente Augustinus ten bruederen vander hermitagien, de wel-
[337] ke, alsoet geseit es, luttel uutgenomen alle waren ongelettert: 'Het es,' seit hi, 'ge-
[338] screven, mine alre liefste bruedere, dat wi niet spreken en souden hoege dinge gelijc[338-339]
[339] de wise der werelt glorierende. Want de prophete seit: "En wilt niet menechfulde-

332 *inge kinnebacken*: smalle kaak.
335 *gescandalizeert*: tot het kwade gebracht.
338-339 *gelijc de wise der werelt glorierende*: zoals de wijzen van de wereld dat jubelend doen.

[340] gen hoege dinge te sprekene gloriende." Dit waert wert sonderlinge tot u gekeert,
[341] ghi die rustiers sijt, int bosch woenende.' Ende daer na seit hi: 'Ende welke sijn[341]
[342] dese hoege dingen, daer niet georloeft en es vele af te sprekene, dan van Gods al-
[343] mechtecheit, dan van sijns eengeborens soens even euwecheit, dan van des Hei-
[344] lechs Geests groetheit?' Ende daer na seit hi: 'Och mine bruedere ende croene
[345] mijnre moeder, en wilt niet ondersueken dan also vele als u noet es ter salecheit.
[346] Ende wilt niet smaken dan also vele alst behort te smakene. Want wat behoert te
[347] smakene dan dat God drievuldech ende eenech es? Wat es u anders noot dan van-
[348] den quade te daelne ende tgoede te doene? Wat es anders noot dan dat wi tgoede
[349] bekinnen ende tquade? Tgoede op dat wijt connen angripen of anveerden; tquade
[350] op dat wijt connen scuwen ende vlien?' Ende datmen den gemeinnen volke pleine
[351] ende slechte leere vore leggen sal, dat bewijst Cristus, die doe hi sinen apostelen
[352] leeren soude, so clam hi op den berch (Mathei V). Ende doe hi den scaren predeken
[353] soude, doe daelde hi neder te velde (Lucas VI).

[354] Ten derden male was geseit: die van pleinre materien opelec tracteren. Want[354]
[355] het sijn eenrande boeke die van pleinre materien tracteren, maer niet opelec, maer
[356] mere donkerlec, als die boeke die van Cristus incarnatien, levene ende sijnre doot[356]
[357] tracteren, mer onder figuren ende geraetsele, aldat mense na den iersten luut der[357]
[358] waerde niet en mach verstaen, mer si behoeven exposicien ende ontcnoepingen
[359] der mysterien, ghelijc dat sijn vele boeke vanden Oude Testamente, der propheten
[360] boeke, ende andere. Item oec selke boeke vanden Nuwen Testamente, als Apoca-
[361] lipsis Johannis, ende dier gelike, de welke simple menschen niet en mogen te cu-
[362] wene ende te bitene. Want alselke boeke te verstane en es negeen middelbaer sorge[362]

341 *rustiers*: boeren.
354 *van pleinre materien opelec tracteren*: eenvoudige onderwerpen duidelijk behandelen.
356 *donkerlec*: ingewikkeld.
357 *figuren ende geraetsele*: beelden en allegorische voorstellingen.
362 *middelbaer*: doorsnee.

[363] ende behendecheit, also sente Augustinus seit int 4e boec *Van der kerstelekere lee*-[363-364]
[364] *ringen*.

[365] Item Huge van Sente Victors in sijn *Dydascalicon*, sprekende van verstennes-[365]
[366] sen ende van verborgenre exposicien der scrifturen, seit: ‘O lesere, ic wille nochtan
[367] dattu wets dat dese studie beghert oft eyscht niet trage ende plompe sinne, maer rike
[368] sinne oft verstennessen, die also de subtylheit ondersuekende houden, dat si in on-
[369] derscheedene de vroetheit oft de wijsheit niet en verliesen oft achter en laten. Want
[370] dese spise es vast ende starc of hert, ende en si dat si wel gecuut werde, si en mach
[371] niet verswolgen werden. Hier bi seide de Behoudere specialec sinen apostelen (Joh.[371]
[372] VIe cap.): “Vergadert de brocken of crumen die overbleven sijn.” Ende welc sijn
[373] de crumen, dan also sente Augustinus seit in de glose op dese stat, diet volc niet

363-364 *Van der kerstelekere leeringen*: *De doctrina christiana*.
365 *Huge van Sente Victors in sijn Dydascalicon*: de *Didascalion* is het belangrijkste werk van de theoloog en mysticus Hugo van St. Victor (ca. 1096-1141).
371 *de Behoudere*: Salvator, d.i. Christus.

[374] eten en mochte? Daer omme versteet men eenrande verborgene verstennesse, die
[375] de menechte niet begripen en mach. Hier bi wat salmen dan anders doen dan dat
[376] men de verborgendere waerde van verstennessen, die de menechte niet begripen en
[377] mach, den ghenen gheve die daer toe hebbelec sijn, ende andere menschen te lerene
[378] oec also dapostele waren?' Dit seit sente Augustinus.

[379] Ten vierde male was geseit: op dat si na stijl van dicterene, dat es te seggene,[379]
[380] na maniere van sprekene, van den boeken der leeraren der heileger kerken niet en
[381] discorderen. Ende dat was daer omme geseit, om eenrande Dietsche boeke die enen
[382] nuwen, ongewoenen, onbehorleken, ydelen, besmetten of verkeerden maniere van
[383] sprekene hebben, die in de godleke scrifturen ende in den boeken der heilegen al
[384] te male ongewoene es. Ende selke van dien boeken sijn Eggarde toe geintyruleert,[384]
[385] als Eggardus sermone etc. Ende alselke sijn den leeken herde sorgelec ende deerlec[385]
[386] oft quetselec of scadelec. Hier bi so leert dapostel te scuwene ydele oft besmette
[387] oft ondadege nuwecheiden van stemmen; ydele nuwecheit van stem es, also sente
[388] Augustinus seit super Joh. IV. omelie, die niet en es na gemeine kerkeleke leeringe.

[389] Ten vijften male was oec geseit: op dat si van eendrachtecheiden van sinne niet[389]
[390] en discorderen van den boeken der heilegen. Want alle boeke die gescreven ende
[391] gemaect sijn, oft na ongewoenleke ende van vremder manieren van sprekene, oft
[392] oec die enen vremden sin hebben ende ongewoene leere, also dat yemen daer inne
[393] twivelen oft wankelen mochte, die boeke en sijn den leeken niet herde orborlec of
[394] profitelec, die niet ondersueken oft onderscheeden en connen, mer allene de waerde
[395] verstaen na den oppenbaren sin oft na luut der waerde. Hier omme seit sente Jhero-[395]

379 *stijl van dicterene*: zegswijze.
384 *sijn Eggarde toe geintytuleert*: staan op naam van Eckhart.
385 *sorgelec*: gevaarlijk.
389 *van eendrachtecheiden van sinne*: in zienswijze.
395 *den oppenbaren sin*: de voor de hand liggende betekenis.

[396] nimus, ad Furia: ‘Na de heilege scrifture,’ seit hi, ‘so lese der geleerdere menschen
[397] tractaten, oft der leeraren boeke, allene der gheenre der welkere geloeve bekint oft
[398] oppenbaer ende kinlec es. Du en hebs geen noet gout in de modere te suekene: uut
[399] vele margariten so kiese oft sueke ene margarite.’

[400] Item de selve Jeronimus seit, ad Aletham, van haerre dochter besettingen of le-
[401] vene ende ordinanchien: ‘Inder gheenre tractate of boeke, inder gheenre sinne of
[402] verstennessen sal si of moet si delecteren, in der welkere boeke de goetheit of de
[403] puurheit des geloefs niet en wankelt of en doelt.’ Hier omme in den boeken die
[404] in gemeinre spraken getranslateert werden, es herde scerpelec ende alte behuedde-
[405] lec te besiene, op dat si behorlec ghetranslateert werden. Want dicwile so gevallet
[406] of gesciet daer inne dolinge in dusdane boeke, uut gebreke des onbehendechs of
[407] onbehueds translatoers, alsoet uut Jheronimus waerde te menegher stat oppenbaer
[408] es.

[409] Hier es gesolveert dese questie.

20
Theophilus

De *Theophilus* is een Mariamirakel over een in ongenade gevallen geestelijke die zijn ziel aan de duivel verkoopt. Als hij berouw krijgt, roept hij met succes Maria's hulp in. De Latijnse bron gaat terug op een negende eeuws verhaal, terwijl de anonieme Middelnederlandse vertaling waarschijnlijk in de tweede helft van de veertiende eeuw geschreven is. De vertaler wilde het verhaal toegankelijk maken voor mensen die het Latijn niet machtig waren. Uit de proloog (uitgegeven in *Blommaert 1858*) blijkt dat hij bang was dat men hem zijn vertaalarbeid kwalijk zou nemen. Daarom houdt hij zijn naam angstvallig verborgen (vgl. vs. 17-20). Voorzover wij weten, is dit motief nergens anders in de Middelnederlandse letterkunde zo expliciet verwoord.

Gode biddic dat Hi mi sende
Tallen beghinne goeden inde.
Ene dinc willic beghinnen
Daer ic mi bat moch ane bekinnen.[4]
Dats, of ic mochte ende of ic conste
Ende mi God Siere hulpen onste,
Ene miracle van Siere goeder
Ende van Siere ghebenedider moeder,
Van der moeder ende van der maghet
Die ons heeft tparadijs bejaghet.[7-10]
Dese mieracle willic bescriven
Om dat sal behouden bliven
Van den Latine in Dietschen bediede;
Doer dat sijn vele liede
Dies niet te vroeder en souden wesen,
Al hoerdent sijt in Latine lesen.
Oft noch worde openbare,
Ende iement wiste wie ic ware,

4 *Daer ... bekinnen*: waar ik goed van op de hoogte ben, weet van heb.
7-10 *van ... bejaghet*: (een omslachtige omschrijving van) Maria.

Hine sal mi dit niet lachteren[19]
Noch minen name daer bi niet achteren.[20]
Dat ic mi noch onderwinde
Dat ic in Dietsche rimen binde[22]
Dies orconde die soete vrouwe[23]
Die ic naest Gode best betrouwe,
Dat ic doer ghene idelhede
Noch doer den prijs van iement mede
Hebbe begonnen dese sake;
Maer omme te sine met ghemake
Jeghen idelheit ende sonder sonde,
Hebbic in Dietsche onderwonden.
Ende oec doer den groten lof,
Daer ons al goet es comen of.
Nochtan vresic achtertale.[33]
Mochtic mi oec wachten soe wale[34]
Dat men neghene van mi en seide,
Soe mochtic segghen voer waerheide
Dat niemen en ware mijn ghenoet.[37]
Want mijn gheval ware soe groet,
Na dien dat mi ghescepen staet,[38-39]
Bedi die werelt es soe quaet,[40]
Datter alle liede plien.[41]
Wilden si hem selven besien
Die der achtertalen pleghen,
Si souden hem wachten daer jeghen.
Nochtan die de beste wanen sijn
Sijn vele argher dan venijn,
Ende die die liede meest begripen,[47]
Men mach se metten selven nipen.[48]
Al es dit ghedichte niet wel ghemaect,
Ende niet alsoe wel als een ander smaect,
Tighet mijnre ongheraecthede[51]

19 *lachteren*: berispen, euvel duiden.
20 *achteren*: benadelen.
22 *binde*: vastleg.
23 *Dies ... vrouwe*: daarover kan Maria getuigen.
33 *achtertale*: achterklap, laster.
34 *Mochtic ... wale*: als ik ervoor zou kunnen zorgen.
37 *ghenoet*: gelijke.
38-39 *mijn ... staet*: ik vrees grote tegenspoed.
40 *Bedi*: want.
41 *plien*: verantwoordelijk voor zijn.
47 *begripen*: belasteren.
48 *metten selven nipen*: met gelijke munt terugbetalen.
51 *ongheraecthede*: onvermogen, onvolmaaktheid.

Ende minen haesteghen sin mede.
Al hebbic recht of en doe,
Ic hebbe den wille goet daer toe.
Nu biddic der soeter coninghinne,
Daer ic dit omme beghinne,
Dat ic des moete volcomen,[57]
Gode teren ende ons te vromen.

57 *volcomen*: voltooien.

21
Der vrouwen heimelijcheit

Der vrouwen heimelijcheit is een gynaecologisch-obstetrisch traktaat dat in de veertiende eeuw uit het Frans vertaald werd. De bron van die Franse tekst is *De secretis mulierum* dat aan Albertus Magnus (ca. 1193-1280) wordt toegeschreven. De Middelnederlandse tekst is mogelijk in de buurt van Kleef geschreven (*Van Doorn en Kuiper 1976-1977* en *Claassens 1996*).
De Middelnederlandse tekst is bijzonder omdat de auteur zijn tekst gelardeerd heeft met 24 lyrische intermezzi, waarin hij zijn liefde voor de dame in wier opdracht hij de tekst schreef tot uitdrukking brengt (zie ook de proloog, uitgegeven in *Blommaert 1846*). Nu eens uit hij zich bijzonder hoopvol, dan weer ten einde raad (vgl. ook *Van der Poel 1996*).
De vertaalreflectie in de proloog beperkt zich tot de opmerking dat de tekst in opdracht van de dame vertaald is. Verderop in de tekst laat de auteur zich explicieter uit over het vertalen. Opmerkelijk daarbij is dat hij steevast verwijst naar zijn *Latijnse* bron, terwijl onderzoek heeft uitgewezen dat hij hoogstwaarschijnlijk gebruik gemaakt heeft van een Franse intermediair (vgl. *Van Doorn en Kuiper 1976-1977*). Mogelijk speelt hier de algemeen geaccepteerde betrouwbaarheid van Latijnse bronnen (en het ontbreken van betrouwbaarheid in het geval van Franse bronnen, vgl. ook de proloog van het *Bouc van seden*) een rol.
In het laatste citaat geeft de auteur inzicht in zijn bevoogdende werkwijze. Hij zegt het grootste deel over methoden voor het plegen van abortus weg te laten, om niemand in die verleiding te brengen. Abortus is immers een zondige daad. Maar om eventuele critici die zouden willen beweren dat hij niets van dit onderwerp afweet de mond te snoeren, heeft hij toch een paar methoden beschreven.

Proloog

Mijn lieve joncfrouwe heeft mi gebeden,
Bi gherechter hovescheden,
Iet te dichtene dat orborlec zij;[3]
Doer haren wille anemix mi,
Dies ic luttel hebbe gheploghen,[4-5]
Hare minne heeft mi alsoe doer vloghen

3 *orborlec*: nuttig.
4-5 *Doer ... gheploghen*: vanwege haar wens zet ik mij aan dit werk, waar ik tot dusver nog maar weinig ervaring in heb.

Mijn herte ende minen zin,
Dat ic en peyse meer no min
Dan altoes te doene dat haer behaghe;
Want ic haer minne met herten draghe,
So ghestadelike sonder berouwen,
Dat ic genieten hope miere trouwen,
Want die lieve vrouwe mijn,
Die niet beter en mach zijn,
So dunct mi werdich alre eeren.
Doer haren wille willic mi keeren
Op mine materie die ic vant
In eenen boec, die was valiant,[18]
Ende die waerheit oec seit
Van der vrouwen heimelijcheit.[20]
Maer ic bidde miere liever joncfrouwen,
Welc tijt zij dit boec zal scouwen,
Oft daer inne iet sal lesen,
Dat sijs mi niet tonthouder moet wesen[24]
Dat ic bescrive hare heimelijcheit,
Die ic metter waerheit
Inden sal, so ic best mach.
God die gheve hare goeden dach!
Sie es die beste die ic noeit sach,
Ende daer ic noeit tieghen te sprekene plach,
Ofte die noeit in mijn herte lach.

vs. 118-123

Hoe dat comt, als ic versta,
Sal ic u noch vertrecken hier na,[33]
Alst ghescreven es in den Latine -
Daer toe behoert grote pine
Eer men dLatijn ghedietschen can
In rimen ende dat redene hevet an.[35-37]

vs. 774-784

18 *valiant*: goed, deugdelijk.
20 *heimelijcheit*: geheimen, meer specifiek de gynaecologie.
24 *tonthouder*: te boos, te afwijzend.
33 *vertrecken*: vertellen.
35-37 *Daer ... an*: het kost grote moeite het Latijn om te zetten in Dietse verzen die geen onzin vertellen.

Hier af vint men vele saken,[38]
Maer ic wils een ende maken,
Want daer mochte sonde ligghen ane.
Wat holpe dat ic dade te verstane,
Het mochte noch zulc hier namaels horen
Daer quaet af zoude comen te voren,
Diere met in sonden mochte comen
Ende meer scaden mochte dan vromen.[42-45]
Doch hebbics wat ontbonden,[46]
Dat niemen en derf orconden[47]
Dat ics niet en versta no ne weet.[48]

38 *Hier af*: hierover (dat verwijst terug naar een betoog over verschillende manieren waarop vrouwen ongewenste zwangerschappen kunnen afbreken).
42-45 *Het ... vromen*: iemand zou het kunnen horen, waardoor een hoop ellende zou kunnen ontstaan doordat diegene erdoor in zonden zou vervallen en er meer nadeel dan nut van zou ondervinden.
46 *ontbonden*: vertaald.
47 *orconden*: beweren.
48 *Dat ... weet*: dat ik er niets van afweet.

22
Gielijs van Molhem: *Rinclus*

In de tweede helft van de twaalfde eeuw schreef een Noord-Franse kluizenaar (de ‘Reclus de Molinens’; de titel *Rinclus* is afgeleid van dit Franse woord voor kluizenaar) een paar strofische gedichten, waaronder het *Miserere*, een tekst over geloof en zeden. Gielijs van Molhem vertaalde (waarschijnlijk in de veertiende eeuw) de eerste 96 (van de in totaal ongeveer 300) strofen. Later voltooide een zekere Heinrec de vertaling. Over beide Dietse schrijvers is ons niets bekend, dus ook niet waarom Gielijs zijn vertaalarbeid staakte (*Serrure 1859-1860*).
In de proloog wordt een bijzonder spel gespeeld met de namen van de oorspronkelijk Franse auteur en diens vertaler: de kluizenaar van Molinens en Gielijs van Molhem. Gielijs verklaart zichzelf in wezen incapabel de tekst te vertalen, maar ziet in de naamsovereenkomst een teken dat hij uitverkoren is om dat werk toch (met Gods hulp) op zich te nemen. De tekst is zo'n goed afweermiddel tegen de aanvallen van de duivel, dat hij hem graag in het Diets vertaalt. Door het ‘spelletje’ met de namen wordt Gielijs wel gedwongen om te goochelen met de persoonlijke voornaamwoorden: nu eens spreekt hij over zichzelf in de derde persoon enkelvoud, dan weer in de eerste persoon enkelvoud (*Sonnemans 1995*, p. 117 en 125-126).

Deus! edel God vanden paradyse,
Gheeft gracie van Molhem Gielise,
Dat hi uten Walsche vertiere[3]
In Dietsche, woerde die staen in prise[4]
Ende salech sijn oec. Want hise
Vant in dboec dat de clusenere
Van Molinens maecte; hets sijn gere.[7]
Ute hem dichtic te bat, want here,
Bi namen wi voegen in ene wise:
Molhem, Molinens, hiers geene were.[10]
Niet dat den goeden man gedere,[11]

3 *vertiere*: vertaalt.
4 *die staen in prise*: die waardevol, voortreffelijk zijn.
7 *gere*: verlangen.
10 *hiers geene were*: dat is geen toeval.
11 *gedere*: beledigen, kwetsen.

Dat selc dwaes steet in sine assise,[12]
Want Gielijs wert des wel geware
Dat hijs herde onwerdech ware,
Noemde hi hem inden getale
Des goets mans, die sijn lange jare[15-16]
Heilechlec, in pinen sware
Heeft geleidt; dats sonder hale.[18]
Mer gerne soude hi, conste hi wale,
Translateren in Dietsche tale
Sijn boec, want hets ene ware
Hem, diere na werct, vor tfiants strale.[22]
Dbeghin des wercs settic te male
In Gods gewout, dat hijt beware.

12 *steet in sine assise*: in zijn rechten treedt.
15-16 *noemde ... mans*: als hij zich in de rangen van deze goede man zou scharen.
18 *sonder hale*: zonder twijfel.
22 *Hem*: schild, bescherming.
diere na werct: voor degene die zich aan de lessen van deze tekst houdt.
tfiants strale: de bekoringen van de duivel.

23
Pseudo-Bonaventura-Ludolfiaanse Leven van Jesus

Omstreeks 1400 ontstond het *Leven ons Heren Jhesu Cristi*, een vertaling van de *Vita Jesu Christi*. De Latijnse bron is een compendium uit de *Meditationes vitae Christi* van Pseudo-Bonaventura en de *Vita Christi* van Ludolphus van Saksen. De Middelnederlandse tekst, die gewoonlijk het *Pseudo-Bonaventura-Ludolfiaanse Leven van Jezus* genoemd wordt, wordt voorafgegaan door een proloog waarin de vertaler verklaart lang geaarzeld te hebben voor hij met zijn werk begon. Hij vreesde onder meer dat zijn kennis van het Latijn te kort zou schieten en dat critici hem onder vuur zouden nemen. Voor correctie van fouten houdt hij zich aanbevolen. In de epiloog zegt hij dat het vertalen hem zwaar tegengevallen is en verklaart hij zich wederom bereid zijn tekst te corrigeren. Vgl. *De Bruin 1980* (met een uitgave van de proloog op p. 3-4 en van de epiloog op p. 228).

[1] Dicwijl ende lange heb ic minen sin gedocht te maken in Duutscher talen uten La-[1]
[2] tijn een tractaet vanden leven ons Heren Jhesu Cristi, dat ic tot noch toe verhouden[2]
[3] hebbe overmits wedervechten dat ic in mi daer of bevoelde, want naden woerden[3]
[4] sinte Pauwels dat hi in hem bevoelde twee witten, so hebben daer of oec in mi ge-[4]
[5] weest twee witten. Die ene tugede dattet goet gemaect waer om orbar die ic hoep[5]
[6] dat menich mensche daer of crigen soude ende om dattet jammer waer ende groter
[7] consciencien, weert dat sulken scat den leken ewelic ontbliven soude ende verbor-[7]
[8] gen wesen, ende oec mede om te scuwen ledicheit die een moeder is alre quaetheit.
[9] Een ander wit sprak hier tjegen ende seide: ‘Du biste een stom ezel, ende du en

1 *minen sin gedocht*: overwogen.
2 *verhouden*: uitgesteld.
3 *wedervechten*: tegenzin.
4 *witten*: naturen.
5 *orbar*: nut.
7 *consciencien*: gewetenszaak.
ontbliven soude: onbereikbaar zou zijn.

[10] verstaeste niet wel den sin van vele passien ende mochste licht enige leer anders[10]
[11] beduden dan se die leraers, die verlicht waren vanden Heiligen Gheest, verstaen[11]
[12] hebben, ende also naden woerden sinte Jheronimus een onghelovich mensche ende
[13] een viant Gods ende des kersten geloves werden, dat God verhoeden moet.' Oec
[14] mede so sijn so vele valsche begripers die niet en begeren dan dat sij mij ergent in[14]
[15] begripen mochten, wantmen vele menschen vint, Gode sijt geclaget, die alle din-
[16] gen die sij sien, weten te lasteren ende dat goet te verkeren. Doch dat mi die niders[16]
[17] beniden, dat lide ic bilcs, want ic wel daer over ghewroken worde, om dat sij hoers[17]
[18] selves venijn drinken ende daer selve bi vergeven werden, eert anders yemant ge-[18]
[19] deren can.

[20] Tusschen desen tween en weet ic niet wel wat kiesen. Doch so heb ic liever te
[21] sterven vanden begripers die mi in desen boec met valscheden iet op leggen moch-[21]
[22] ten, dan te laten die wit mines Heeren Gods te bescriven. Ende daer om opten troest
[23] Marien der moeder Gods, hulpster alder gheenre die hulpe an hoer begeren, om
[24] bede wille eens eerbaren persoens die ic niet ontseggen en dar, so wil ic des be-[24]
[25] staen. Ende of ic, des God niet en wil, in dit boeke enige lere sette anders dan sij
[26] inden rechten sin te verstaen sijn, dat weder roepe ic nu ende altoes ende wil daer[26-27]
[27] altijt ofstaen tot correctien mijnre betere ende meerre ende wil des werkes bestaen
[28] inden name des Vaders, des Soens ende des Heiligen Gheests, ende ic bidde Hem,
[29] dat Hi mi geve gracie der consten dit boec te maken Hem te love ende tot stichtinge
[30] alder gheenre die daer in lesen sullen. Des gonne mi die Vader, die Soen ende die

10 *passien*: passages.
11 *beduden*: interpreteren, weergeven.
14 *begripers*: critici.
16 *niders*: afgunstigen.
17 *lide ic bilcs*: vind ik overkomelijk.
18 *vergeven*: vergiftigd.
21 *op leggen*: ten laste leggen.
24 *niet ontseggen*: niets weigeren.
26-27 *wil ... meerre*: ik sta altijd open voor correcties door hen die kundiger en voornamer zijn.

[31] Heilige Gheest, drie persoen ende een gewaer God. Amen.

Epiloog

[32] Ende want ic dit boec in Duutsch makede ende leider onbekent bin ende lichteli-[3232-33]
[33] ken mit enen hoefde die dingen bestae, die mi namaels rouwen, want het mi dicke
[34] berouwede dat ic des werkes bestaen hadde, overmits dat ick dat boec ongherecht[34]
[35] vant, daer icket uut makede ende den sin oec zwaerre vant dan ict ghewaent hadde,[35]
[36] also dat ick dicke den sinne die ic niet wel vinden en conste, vermaken moste, daer[36]
[37] omme bidde ic allen den genen die hier in lesen sullen, geleerde of ongeleerde, dat
[38] sij mi niet lichtelic en begripen, ende off ic erghent vanden rechten sinne gedwaelt[38]
[39] hebbe - des ic niet en hope - dat ment verbeteren ende corrigieren wille, want ic

32 *leider onbekent*: helaas onwetend.
32-33 *lichteliken mit enen hoefde*: onbezonnen.
34 *ongherecht*: slecht, corrupt.
35 *zwaerre*: moeilijker.
36 *vermaken*: herstellen.
38 *lichtelic en begripen*: lichtvaardig kritiseren.

[40] altoes staen wille tot correctien mijnre beter. Bidt voer mi, die hier in lesen sullen,
[41] wantet mi suer gheworden is. God sij geloeft. Amen.

24
Jan van Brederode: *Des coninx summe*

Des coninx summe is een Middelnederlandse bewerking van de *Somme le roy*, een ruim verspreid traktaat waarin leken kennis over de voornaamste punten uit de christelijke geloofsleer werd aangeboden. De vertaling werd in 1408 vervaardigd door de ridder Jan van Brederode (†1415), die was ingetreden bij de kartuizers van Zeelhem. In zijn proloog zegt Brederode dat een letterlijke vertaling vanwege de verschillen tussen het Frans en het Nederlands onmogelijk was. Aan de structuur van zijn bron, waarin paragrafen en een inhoudsoverzicht ontbreken, durft hij niet te sleutelen. Vgl. *Tinbergen 1900* en *Warnar 1993* (m.n. p. 37-39).

[1] Mer wantmen die Francsoyse woerde niet al properliken in Duutsche en kan ghe-[1]
[2] setten also si staen, want het een ander maniere van spreken heeft dan dat Duutsche
[3] doet, als ghi wel weet, so heb ic onderwilen mere woerde daer toe gheset, onderwi-
[4] len min, mer ic hope dat ic den sinne ende die grote materie heel ghelaten hebbe.[4]

...

[5] Ic en darre mi niet onderwijnden enighe capittele te delen in desen boeke of enyghe[5]
[6] tafele te maken, want die goede man diet makede, die hevet slecht sonder prologo[6]
[7] ende sonder tafele gheset ende beghinnet slecht aldus: ‘Le primir conmandement
[8] que Dieux commanda est chest etc.’ ‘Dat eerste ghebot, dat God gheboet, is dit.’

1 *properliken*: precies.
4 *die grote materie*: de stof als geheel.
5 *en darre mi niet onderwijnden*: durf er niet toe over te gaan.
6 *tafele*: inhoudsoverzicht.
slecht: simpelweg.

25
Reis van Jan van Mandeville

Jan van Mandeville's reisbeschrijving was in de Middeleeuwen zeer ruim verspreid. Het oorspronkelijk Franse werk, dat dateert van voor 1371, werd in het Latijn vertaald en vervolgens vanuit het Latijn in vele talen omgezet. In het Middelnederlands zijn twee vertalingen bewaard gebleven. In de proloog van de jongste vertaling, die dateert uit het begin van de vijftiende eeuw, verklaart Jan van Mandeville dat hij zijn verhaal in het Nederlands vertaald heeft om de toegankelijkheid en controleerbaarheid te bevorderen. Vgl. *Cramer 1908* (met een uitgave van de proloog op p. 5) en *Ganser 1985*.

[1] Ende weet dat ic dit boec hadde ghescreven in Latine om der cortheden wille, mer
[2] om dat die menige bet verstaet Duutsch dan Latin, so hebbict gheset in Duutsch,
[3] om dattet een yghelic moghen verstaen ende om dat die heren ende ridders ende
[4] die ander edele liede die en gheen Latijn en connen ende ooc over zee gheweest
[5] hebben, moghen weten ende verstaen, of ic waer segghe ofte niet. Ende ist oec dat
[6] ic yet dolende ben in minen redenen mids verghetelicheden ofte anders waer omme,
[7] dat si dit boec corigieren moghen ende setten in rechten weghe der waerheit. Want
[8] dinghen diemen over lanc ghesien heeft, worden wel vergheten ende die memorie
[9] des menschen en mach alle dinc niet verstaen noch onthouden.

26
Vander edelre doecht der verduldicheit

Vander edelre doecht der verduldicheit is een Middelnederlands vertroostingsboek dat voor 1431 tot stand moet zijn gekomen, omdat de tekst gebruikt is in de *Spiegel der waerheit* van Hendrik Mande, die in 1431 stierf (vgl. *Mertens 1984*). In het colofon vergelijkt de vertaler de bijeengebrachte uitspraken van religieuze autoriteiten met bloemen. Omdat zij in het Latijn gesteld waren, leken zij op ongeopende bloemen. Door de uitspraken in het Middelnederlands om te zetten heeft de vertaler hen als bloemen geopend. Citaten worden tradioneel 'bloemen' genoemd (vgl. het Latijnse 'florilegium' en het nog steeds bij ons in gebruik zijnde 'bloemlezing').

[1] Hier gaet uut dit boexken vander edelre doecht der verduldicheit, dat ic vergaert
[2] hebbe uut veel woerden der heiligher leerres. Niet ic en vant daer vele meer of,[2]
[3] maer ghelic een mensche die gaet in een schonen acker al vol menigherhande bloe-
[4] men kieset uut die hem ghenoeghen, alsoe hebbe ic somtijt ghelopen inden acker
[5] Gods ende der heiligher leerres ende plucte som bloemen die my best dochten ruken
[6] ende bantse in een bondelken te samen en hebse u ghesent u maechdelike herte
[7] mede te vercolen ende te verluchten. Ende al warense ghesloten ende niet opghe-
[8] loken, want si in Latijn stonden. Ende nochtan om die minne van u hebse icse op-[8-9]
[9] ghedaen ende hebse in Duytschen gheset. Deo gracias.

2 *Niet ... of*: ik heb nog veel meer gevonden.
8-9 *opghedaen*: geopend.

27
Noordnederlandse historiebijbel

De Noordnederlandse historiebijbel werd in de eerste helft van de vijftiende eeuw in Holland geschreven. Hij bevat alleen de historische boeken van het Oude Testament, voor het grootste deel nauwgezet vertaald naar de *Vulgaat*. Voor de boeken *Tobit, Daniel, Judith, Esdras* en *Esther* gebruikte de vertaler echter de *Historia scolastica* van Petrus Comestor en de (Middelnederlandse) *Rijmbijbel* van Jacob van Maerlant (vgl. *Hindman 1977*, p. 31-32 en *Van den Berg 1993*).
Na *Koningen IV* laat de auteur de bijbelboeken *Kronieken, Ezra* en *Nehemia* onvertaald. De *Kronieken* zijn grotendeels een - vaak letterlijke - herhaling van de heilsgeschiedenis van Adam tot en met de val van Jeruzalem (587 v.Chr.). De boeken *Ezra* en *Nehemia* zijn historisch gezien nauw verwant aan de *Kronieken*. Zij bevatten de voortzetting van de heilsgeschiedenis van het joodse volk. De vertaler van de *Noordnederlandse historiebijbel* was kennelijk niet van dat laatste op de hoogte, want hij voert als argument voor de weglating van deze boeken aan dat zij - net als de *Kronieken* - niet veel meer dan een herhaling van de voorgaande bijbelboeken zijn. Opmerkelijk is dat deze weglatingen samenvallen met de overstap van de *Vulgaat* als bron voor de vertaling naar de *Historia Scolastica* en de *Rijmbijbel*.
De onderstaande proloog werd uitgegeven in *Ebbinge Wubben 1904* (p. 341-342). Recentelijk is er een complete uitgave van de tekst verschenen (*Van den Berg 1998*).

[1] Hieran zoude volgen die twee boken *Perlipomenom*, mer want die hystorie meest[1]
[2] den sin in die voirscreven boken geruert zijn, daerom laet ic die after te scriven,
[3] want die namen ende die toenamen van Adam tot den geslachte van Ysrahel te niet[3-4]
[4] gaet, daerin bescreven sijn, ende tot onser leren niet voel en dienen, daerom laet[44-5]
[5] icse after. Ende daeran soude comen die twee boken *Esdras*. Ende want den syn[5]
[6] ende die historie meest in der *Coninghen boec* voirt geruert sijn ende gescreven is,[6]

1 *Perlipomenom*: *Paralipomenon* (lett. overgebleven geschiedmateriaal), de bijbelboeken *Kronieken*.
3-4 *die ... gaet*: van de namen van Adam en diens nakomelingen tot aan de teloorgang van het volk van Israël.
4 *voel*: veel.
4-5 *daerom laet icse after*: daarom laat ik ze achterwege, vertaal ik ze niet.
5 *daeran*: daarna.
Esdras: *Ezra*.
Ende want: maar omdat.
6 *Coninghen boec*: de bijbelboeken *Koningen*, die voorafgaan aan *Kronieken* en *Ezra*.

[7] so laet ict oece after te scriven. Ende daeran soude comen dat boec van *Nemye*.[7]
[8] Ende want den sin ende die historie eensdeels in der *Coninghen boec* gescreven is,
[9] so laet ict oec after.

[10] Ende want die goede joden mit de quaden gevangen worden, so gedenct men
[11] den gueden haer wereken ende haer leven in der Heyliger Scrift. Mer die quade sijn
[12] vergeten ende gedaen uut den boke des levens. Ende daerom so wi eerst seggen van
[13] Thobias die mede gevangen was mit die van Israhel van Salmanaser, den coninc[13]
[14] van Assyrien, dat selmen nu hier bescriven, gelijc alst Jheronimus bescreven heeft[14]
[15] uute den Caldeeuschen int Latijn. Ende Maerlant heeftet geset uut den Latijn in[15]
[16] Dietscher talen.

7 *Nemye*: bijbelboek *Nehemia*, volgend op *Ezra*.
13 *Thobias*: Tobias, een van de hoofdpersonen uit het gelijknamige bijbelboek.
Salmanaser: Salmanassar III (859-824 v.Chr.), Assyrische koning, maakte Babylon en Israël schatplichtig aan Assyrië.
14 *Jheronimus*: Hiëronymus (ca. 340-420), heilige en kerkvader. Vertaalde de bijbel in het Latijn (de *Vulgaat*).
15 *Caldeeuschen*: de Chaldesche taal (uit het zuiden van het dal van de Tigris en de Eufraat), waarin (een deel van) de bijbel oorspronkelijk geschreven was. Voor de vertaler was dit vermoedelijk niet meer dan een andere aanduiding van het Hebreeuws.
Maerlant: de vertaler kondigt hier impliciet aan dat hij voor het volgende deel van zijn tekst niet langer de *Vulgaat* volgt, maar Jacob van Maerlants *Rijmbijbel* (en de bron daarvan, de *Historia scolastica*).

28
Tondalus visioen

De Latijnse *Visio Tnugdali* is rond 1149 in Regensburg geschreven. Het beschrijft de visionaire reis van de Ierse ridder Tondalus door het vagevuur en de hel naar het paradijs. Doel van de auteur was een religieuze strekking te verpakken in attractief proza. De tekst was uitzonderlijk populair in heel Europa en is in het Middelnederlands viermaal vertaald (*Palmer 1982*). Drie van die vertalingen zijn in handschriften overgeleverd en de vierde in druk.
De drie handschriftelijke versies (uitgegeven in *Verdeyen en Endepols 1917*) stammen uit de eerste helft van de vijftiende eeuw. Ze bespreken in hun proloog allemaal de achtergrond van de vertaling. Alle drie benadrukken zij het belang van de tekst als een waarschuwing voor de pijnen van hel en vagevuur en als een bron van inspiratie om het leven in dienst van een zalige eeuwigheid te stellen. Redactie G (vgl. *Palmer 1982* redactie H) staat kennelijk aan het begin van de prozatraditie in het Middelnederlands. Dat blijkt uit de manier waarop de vertaler verantwoordt dat hij zijn tekst niet in rijm zet. Rijmen zijn alleen maar aangenaam voor het oor, zo betoogt hij. De essentie van de brontekst daarentegen zou ernstig lijden onder een berijmde vertaling. Redactie H (vgl. *Palmer 1982* redactie F) geeft aan dat deze vertaling tot stand kwam ten behoeve van de medechristenen. De auteur drukt voorts het besef van zijn creatieve onvermogen uit: zonder Gods hulp brengt een mens niets tot stand. En dan nog zullen er vanwege de menselijke gebreken fouten in zijn tekst sluipen. Die neemt hij geheel voor zijn rekening en hij verzoekt de mensen die ze ontdekken die fouten te verbeteren. Al het goede, zo benadrukt hij, is rechtstreeks afkomstig van God. Redactie N (begin vijftiende eeuw via een Middelhoogduitse intermediair in het Middelnederlands vertaald; vgl. *Palmer 1982* redactie E) is gemaakt om Paulus' waarschuwing over het einde der tijden kracht bij te zetten. Deze tekst bevat overigens niet alleen een vertaling van Tondalus' visioen, maar ook een verwant verhaal over Patricius' Vagevuur.

Redactie G

[1] Van eenen rudder hiet Tondalus, een edel man. Hier naer so volghet een harde
[2] scone materie als vanden tormenten die de sielen moeten ghedooghen naer dit [2]
[3] allendeghe leven de welke tormente waren vertooghet eenen rudder diemen
[4] hiet Tondalus ende staet ghescreven inden Spieghel Hystoriael [4]

2 *tormenten*: folteringen, beproevingen.
4 *Spieghel Hystoriael*: de bron van deze vertaling van Tondalus' visioen is Vincentius van Beauvais' *Speculum historiale* (1240-1257).

[5] Inden name Ons Heeren ic beghinne ten profijte ende ter heeren ende ter weerdi-[5]
[6] cheit van eender hedelre Jonfer, wiens salichede ic hebbe begheert van langhen ti-[6]
[7] den, alst wel recht es. So willic hu eenen bouc bedieden dien hic vonden hebbe in
[8] den Latine ende huut trecken in Dietsche, ende hare dan senden, want ic hope het[8]
[9] sal haer sijn bequame.

[10] Maer men sal weten dat ic desen bouc niet en begheere te rimene, om dat icker[10-11]
[11] no af no toe doen ne wille van den ghenen dat ic vand in Latine. Ende ooc so en
[12] es men gheen helighe scriftuere sculdich te rimene, want in den rijm en es gheen
[13] ander voordeel dan dat den hooren gheeft soeten luut. Ende metten rimene so wert[13]
[14] alle helighe scriftuere gheconfondeert.[14]

[15] Dit visioen van desen bouke ghesciede int jaer Ons Heeren als men screef .M.C.
[16] ende .XLIX., in eenen ruddere die men heet Tondalus, wies ziele te menigher pi-
[17] nen ende te grooter glorien ghevoert was, also desen bouc verclaren sal hier naer.
[18] Ende om dat een vulmaect goed wille ende een claer jonste vulcomen sal, ende ic[18]
[19] meene dat huerbuerlic sal sijn uwer sielen ende allen menschen diet sal ghebue-[1919-20]
[20] ren te visenteerne ende te lesene, so, hedele jonfrouwe, ic bidde hu dat ghi blidelic[20]
[21] dese cleene ghifte ontfaen wilt, die ic om uwen wille ende om uwe salecheit besocht[21]
[22] hebbe.

[23] So wie datter neerenstelic in wille lesen ende de woorden merken, hi sal van[23]

5 *heeren*: eer.
6 *hedelre*: edele.
8 *huut trecken*: vertalen.
hare: voornoemde jonkvrouw.
10-11 *icker ... wille*: ik wil niets weglaten of toevoegen.
13 *hooren*: oren.
luut: klank.
14 *gheconfondeert*: verward, verdraaid.
18 *een claer jonste*: goedgunstigheid.
19 *huerbuerlic*: nuttig.
19-20 *ghebueren*: ten deel vallen.
20 *visenteerne*: onderzoeken (bedoeld wordt de tekst).
21 *besocht*: uitgewerkt.
23 *neerenstelic*: ijverig.

[24] anxenen hem wachten van sonden ende sijn leven belyen sinen gheesteliken vader.[24]
[25] Want alle creaturen hebbens te doene, want van gheere saken so en es men sekerder[25]
[26] dan de doot ende niet onsekerder dan den tijt vander doot.

Redactie H

[1] Hijr begint dit bueck van eynen vroemen ridder, wel geleert inden wereltliken
[2] consten der ridderscap, ende genoempt Tondalus. Ende is van sijnre verschei-[2-3]
[3] denisse ende wiedercomst overmits die ontfermherticheit Gods, als hi selve na-[3]
[4] maels vertelt.

[5] Want wy niet een moeghen noch en willen eynich werck beghinnen noch volbren-
[6] gen daer eynighe doecht in is, sonder den genen die ierste sake is alles dincs, so bid-[6]

24 *wachten*: onthouden.
sijn leven belyen: zijn zonden opbiechten bij.
25 *hebbens te doene*: dienen zo te handelen.
2-3 *verscheidenisse*: overlijden.
3 *overmits*: dankzij.
6 *sonder ... dincs*: zonder de hulp van degene die de oorsprong van alle dingen is, namelijk God.

[7] den wy den voerseyden - dat is Gode - dat hi al onse beghen teynen gueden eynde[7]
[8] moet bringhen.

[9] Dit nae volgende bueck was ghesonden ende ghedicht uuter barbarscher talen in[9]
[10] die Latijnsche van eynen manne van gheestliken ordenen ende leven die genoempt[10]
[11] was Marchus, eynre heyliger - of God wilt - abdissen. Ende want eyn groet gebot[11]
[12] van Jhesus Cristus den Soen Gods is: 'Du salt dijnen even kerstene mynnen ge-[12]
[13] lijck dy selven.' Hijr by sijn wy sculdich te begheeren dat ellic minsche so Gode
[14] ontsaghe ende diende, dat sijn seel Gode ewelike mochte aenschouwen. Omme[14]
[15] dese sake voerseyt hebbich dit werck voerwaert uter Latijnscher talen wille in Duyt-
[16] sche te setten. Want ic wel kenne my selven ende mijnen sen niet so subtijl alse dit
[17] toe te brenghen sonder sonderlingen hulpe van den ghenen die was ende is ende[17-18]
[18] wesen sal sonder begen ende sonder eynde. Helpt mit my, allen diet horen, bidden
[19] te Gode dat ich volbrengen moet dit werck mit salicheden ende mit eren. Ende dat
[20] erghens moet werden gehoert ende gelesen, dat eynich mijns evenkersten te badt[20]
[21] heb aen sijn seel. Oec biddich hem allen dijt horen solen ochte lesen, vernyemen
[22] se hijr in yet dat te calegierene si, dat si dat verbeteren ende niet en ergeren, omme[22]
[23] alre clercke ere. Want esser yet guets in, dat comet van Gode ende al dander comet
[24] van mijnen gebreken.

Redactie N

[1] Hier beghint dat prologhe of voersprake op Tondolus

7 *beghen*: begin.
9 *barbarscher*: heidense (Ierse?).
10 *van*: door.
eynen ... leven: een monnik.
11 *eynre ... abdissen*: (de tekst werd door Marchus geschreven voor) een heilige abdis.
12 *even kerstene*: medechristenen.
14 *ontsaghe*: vreesde.
seel: ziel.
17-18 *den ... eynde*: degene die was en is en zijn zal zonder begin en einde, te weten God.
20 *eynich mijns evenkersten*: een van mijn medechristenen.
22 *calegierene*: berispen, af te keuren.

[2] Sancte Pauwel die apostel secht tot Thimotheum sinen jonger: ‘In den lesten da-[2]
[3] ghen sullen ancomen vreselike tijde. Ende die menschen sullen wesen hem selven[3]
[4] mijnnende, gierich, overmodich, hoveerdich, blasphemieres, onghehoersam, on-
[5] dancber vader ende moeder, mysdadich, sonder mijnne, sonder vrede, overdadich,
[6] sonder suverheit, sonder guedertierenheit, verraders, wreet mynres der ghenoech-
[7] ten meer dan Gods. Oec hebbende die ghedaente ofte den schijne der heilicheden,
[8] mer die doechden daer van loechende.’

[9] Als men apenbaer sien mach, soe steet de werlt meest als Paulus voersecht heeft.[9]
[10] Ende omdat die mijnne Gods voel menschen gheen vrese in en brenget, daer om-

2 *Thimotheum*: Paulus zond Timotheüs twee brieven. De verwijzing hier is naar de tweede brief, vs. 3, 1-5.
jonger: leerling.
3 *hem*: zich.
9 *Als ... meest*: zoals men duidelijk kan zien, staat de wereld er nu zo voor.

[11] op dat sij de vrese der pijnen die nae comen sal bedwijnghen sal van den sunden
[12] ende brengen tot ghewariger penitencien en bekenninge hoers selves - soe mene ic[12]
[13] Tondolus visione van Irlant (vanden pijnen die hi sach ende leet inden vegevuer) in
[14] Duutsche te setten uutten Latijn. Ende oec Patricius - des apostels van Irlants - ve-[14-15]
[15] ghevuer. Tot enen spiegel alre menschen an te sien, also alst enen ynnigen monick[15-17]
[16] van Irlant dient dese Tondolus openbaerde en voirt screef eenre ynniger abdissen
[17] diet an hem versochte.

12 *mene*: wil.
14-15 *Patricius - des apostels van Irlants - veghevuer*: Patricius (†460) bekeerde de Ieren tot het christelijk geloof. Sindsdien is hij patroonheilige van Ierland. Patricius' Vagevuur bevindt zich in een hol dat God aan Patricius openbaarde om de twijfelende Ieren de geheimen van het Hiernamaals te kunnen tonen. Het verhaal over Patricius' Vagevuur stamt uit het midden van de twaalfde eeuw.
15-17 *also ... versochte*: zoals een vrome monnik, die het verhaal van Tondalus zelf hoorde, het op verzoek van een vrome abdis schreef.

29
Ons Heren passie

In de eerste helft van de vijftiende eeuw schreef een Amsterdamse dichter een aantal geestelijke gedichten in de voor het Middelnederlands ongebruikelijke jambische versmaat. Ook de prologen bij die teksten getuigen van een eigenzinnige geest van de auteur, die zich afzet tegen de bestaande Dietse literatuur. Zijn meest bekende tekst is *Ons Heren passie*, een evangeliënharmonie, waarvoor de auteur de *Vulgaat* als bron gebruikt heeft.
In de proloog kant de dichter zich met name tegen een bekende Middelnederlandse tekst over het leven van Christus, *Vanden levene Ons Heren*. Hij beschuldigt de auteur van die tekst omwille van het rijm dingen aan het verhaal toegevoegd te hebben die overbodig en soms zelfs pertinent onwaar zijn. Om zijn betoog kracht bij te zetten citeert hij enkele verzen uit *Vanden levene Ons Heren* om de miskleunen aan te kunnen wijzen. Voor dergelijke fouten heeft de auteur van *Ons Heren passie* zich gehoed. Hij daagt zijn lezers uit om de *Vulgaat* ter vergelijking naast zijn tekst te leggen. Vgl. *Kienhorst en Sonnemans 1996*.

O Mensch, o edel creatuer,
Die bist ghemaect na Gods figuer
Sich an: hoe heeft di God ghemint,[3]
Want Hi Sijn eengheboren kint
Woud liever voer di laten sterven
Dan di van Sinen rijc onterven.
Dunc di dan niet wel reedelic wesen
Dattu Hem dancber sijs van desen?
Mer, wilste doen na minen raet,
Ic sel di segghen waert op staet.
Dit ist dat Gode best behaecht:
Datmen Sijn pijn int herten draecht
End pijnt altoes daer na te wercken.[13]
Daer machmen rechte mijn an mercken.[14]
Hier om so wil ic hier beduden

3 *Sich an*: aanschouw.
13 *pijnt*: zijn best doet.
14 *rechte mijn*: ware liefde, namelijk de liefde tot God.

Sijn passi, om den simpel luden,[16]
Als si int ewangeli staet,[17]
Des mi die Heer wat leven laet.
Som dinghen wil ic over slaen,
Want si Sijn pijn niet an en gaen.
Om cortheit doe ic dat alleen,
Dat men nu priset int ghemeen.[21-22]
Al isset eens in rijm ghemaect,[23]
Ten is nochtan so niet gheraect
Dat ic daer mede bin te vreden.[24-25]
Ic sel ju scriven bi wat reden:
Het dunct mi wesen veel te lanc.
Dat ic bewijs in deerst inganc:[28]
'Doe God in Symons huse was
End Hi Sijn jonghers preect end las...'[29-30]
Dit leste vers is slechts gheset,
Om dattet rimen sel te bet.
Voer die manier wil ic mi hoeden
In dit ghedicht, na mijn vermoeden.[34]
Oec meed so stater vele in,[35]
Dat loghen is na minen sin.
'Doe quam Maria Magdaleen,
So sondich wijf en was nye gheen.'[37-38]
God wouts, vroe morghen, ditser een,[39]
Want Jezabel, die vule queen,[40]
Ghinc haer in boesheit verre boven,
Die bibel leest, wil dijs niet loven.[42]
Int ewangeli staet ghescreven:
'Si was een sondich wijf van leven.'[44]

16 *om den simpel luden*: ten behoeve van de eenvoudige mens.
17 *si*: Christus' passie (vgl. vs. 16).
21-22 *Om ... ghemeen*: dat doe ik omwille van de *brevitas*, die tegenwoordig alom geprezen wordt.
23 *Al ... ghemaect*: dit vers verwijst naar *Vanden levene Ons Heren*, zoals hieronder blijkt.
24-25 *Ten ... vreden*: dat is echter niet bevredigend gedaan.
28 *deerst inganc*: bedoeld is het begin van het passie-verhaal in *Vanden levene Ons Heren* (overeenkomend met *Matheus 26, 6*).
29-30 *Doe ... las*: de auteur citeert hier vs. 1400-1401 van *Vanden levene Ons Heren*.
34 *vermoeden*: voornemen.
35 *Oec meed*: eveneens.
37-38 *Doe ... gheen*: citaat uit *Vanden levene Ons Heren* (vs. 1398-1399).
39 *vroe morghen*: morgenvroeg; uitroep van verbazing.
40 *Jezabel*: de vrouw van koning Achab (*Koningen 1 en 2*).
queen: wijf.
42 *Die bibel leest*: zoals in de bijbel te lezen is.
44 *Si ... leven*: Waarschijnlijk verwijst dit naar *Lucas 8, 2*.

End niet dat si die meeste was,
Als ic int ander boeke las.[46]
Woud ic van Herodyas spreken,[47]
Veel grover waren haer ghebreken,
Want meerre man quam nye van wive,
Dan dien si brochte vanden live.[49-50]
Al wil ic opte rijm wat achten,
Ic sel mi voer die loghen wachten.
Het waer te lang dat wi bezaghen
Al die mi in dat boec mishaghen.[54]
Alleen so set ic hier die zaec
Waer om dat ic dit boexken maec:
Dat is dat het sel hulplic sijn
Die gheen die niet verstaen Latijn
End oec dystori niet en wisten
Na inhout der ewangelisten;
Dien wil ic hier materi scencken
Dat si wat hebben op te deyncken.
Voert meer begheer ic, mochtet wesen,
Dat oec die niet en konnen lesen
Hem selven hier mit vlijt toe keerden
End dat si dit van buten leerden,
Op dat si stadelic int hert
Hier bi ghedachten Jhesus smert.
Waert datmen song een ydel liet,
Die som en souden rusten niet,
Eer sijt te mael van buten leerden.[69-71]
Twaer beter veel dat si studeerden
Die passi ende daer op ghisten,[73]
Dat si se doch van buten wisten
End pijnden die int hert te dreghen,
Daer alle vrucht is in gheleghen.[76]
Som menschen sijn die rimen laken
End segghen dat si niet en raken

46 *int ander boeke*: te weten *Vanden levene Ons Heren*.
47 *Herodyas*: echtgenote van Herodes' broer Filippus.
49-50 *Want ... live*: er is nooit een betere man geboren dan degene die zij ombracht (te weten Johannes de Doper, vgl. *Matheus 14, 1-12*).
54 *dat boec*: *Vanden levene Ons Heren*.
69-71 *Waert ... leerden*: er zijn mensen die geen rust hebben, voordat zij een leeg, nutteloos lied helemaal van buiten kennen.
73 *ghisten*: hun zinnen er op zetten.
76 *Daer*: verwijst naar ‘die passie’ (vs. 73).

Te recht den synne cort end fijn.
Dien bid ic dat si doch tLatijn
Mit desen rime overlegghen,[81]
End sceel si veel, dat sijt dan segghen.
Nu bid ic Dy, o zuete Heer,
Verleen mi nu dat ic begheer
End laet mi scriven hier Dijn zeer[85]
Na tewangeli, min noch meer.
Dijn graci wil mi neder zenden,
Dat ict tot Dijnre eer moet enden.

81 *overlegghen*: vergelijken.
85 *zeer*: pijnen.

30
Olivier de Langhe: *Regel van Benedictus*

Tussen 1417 en 1440 vertaalde de prior Olivier de Langhe de *Regel van Benedictus*. Omdat deze tekst kennelijk nogal wat duistere passages bevat, voegde hij er in 1443 een commentaar aan toe. In zijn proloog daarvan (*Hier beghint de prohemie of voorsprake int verclaers up de Vlaemsche translatie van sente Benedictus Reghele*) zegt hij dat de zo letterlijk mogelijke vertaling die hij eerder tot stand gebracht had, voor eenvoudige religieuzen soms te moeilijk was als zij niet vergezeld ging van toelichting. Vgl. *Coun 1976*, p. 46-53 en 343-362 (uitgave op p. 47).

[1] Also de wijze Salomon orcondt: neerenstelic onderzoucken, ghecrighen of meer-[11-2]
[2] sen de sciencie of wijsheit, es aerbeit ende pine van den gheeste. Ende aldus so
[3] een meinsche eenighe sciencie of kuenste meer wil onderzoucken, verclaren of ver-
[4] subtilen, zo zinen aerbeit meerder of groter wert. In verledenen tiden so hebbic by
[5] der hulpen ons Heeren met aerbeide sente Benedictus Reghele getranslateirt van-
[6] den Latine int Vlaemsche, achtervolghende niet alleenlike den zin of verstannesse,[6]
[7] maer ooc naer mijn vermoghen de woorden vander zelver Reghele. De welcke
[8] translatie in zomeghen steden of woorden van simpelen religeusen pijnlic of zwaer
[9] es te verstaen zonder eenich verclaers of exposicie daer up te hebbene.

[10] Item den Vlaemschen text van sente Benedictus Reghele zalmen scriven in gro-
[11] ten letteren ende daer naer de exposicie of verclaers in minderen letteren. Ende die
[12] den zin of verstannesse vanden text vander Reghele vorseit claerlike wil hebben of
[13] ontfaen, hy moet neerenstelike letten eerst up den text ende daer naer up de expo-
[14] sicie, want tdeen es tdandere verclarende als mense te gadere of deen naer dandere
[15] lezende es. Ooc moetmen neerenstelike scriven de woorden, de pointen ende de
[16] groote letteren vanden clauselen, specialike in den text vander Reghele, wil men[16]
[17] den rechten zin of de waerheit van der scrifture behouden.

1 *neerenstelic*: ijverig.
1-2 *meersen*: vergroten.
6 *achtervolghende niet alleenlike*: niet alleen volgens.
16 *clauselen*: de kloosterregels.

31
De Gentse Boethius

Rond 1444-1447 voltooide een anonieme Gentenaar een mammoetproductie: de vertaling van Boethius' *De consolatione philosophiae*, vergezeld door de originele Latijnse tekst en een zeer uitgebreid commentaar. De incunabel waarin deze tekst is overgeleverd (in 1485 gedrukt door Arend de Keyser uit Antwerpen) omvat maar liefst 360 vellen op folioformaat.
Boethius' Latijn is op virtuoze wijze vertaald. Daarbij bleef niet alleen de inhoud, maar ook de vorm (afwisselend proza en metrum) in grote lijnen gehandhaafd. In het commentaar laat de vertaler andermaal zijn kwaliteiten zien: als latinist die zijn bronnen kende en als eigenzinnig filosoof met de durf om eigen ideeën en verbanden in zijn toelichtingen te stoppen.
Aan de tekst gaat een algemene proloog van drie folia vooraf, waarin uitgebreid verantwoording wordt afgelegd van de gevolgde werkwijze, de doelstellingen en de vorm van de tekst. Hieronder volgt slechts dat deel van die proloog dat direct met de vertaalarbeid te maken heeft (fol. a3rb). Vgl. *Wissink 1989* en *Goris en Wissink 1997*. Een editie van het eerste boek (inclusief de algemene proloog) wordt voorbereid door W. Wissink, van wie wij onderstaande transcriptie ontvingen.

[1] Ende de prosen zijn na onser ghemeender tale ghestelt, maar de rijmen ende de ver-[11-2]
[2] sen bij meerderen compasse van coonsten ghemaect. Ende haren stilen ne bem ic[22-5]
[3] niet connen ghevolghen, maer hebbe wat van gheliken ghetale van versen den sin
[4] der van upt curtste besloten, om dat zij so vele te lichter onthoudeliker ende be-
[5] ter om lesen werden. Ende hebbe also vele vander substancien der inne betrocken
[6] alse ic hebbe gheconnen, maer niet al den sin, overmids dat alle de Dietsche versen
[7] voorscreven up .VII. .VIII. .IX. of .X. sillaben ten hooghsten ghesloten zijn ende
[8] de Latijnsche al meest wat langher vallen. Ic hebbe ooc onderwilen omme tghetal
[9] der voeten te behoudene twee sillaben of woorden in een besloten, stellende 'las'[9]

1 *prosen*: de prozagedeelten van Boethius' tekst.
ghemeender tale: de spreektaal, de ongebonden stijl, i.t.t. het rijm.
1-2 *de rijmen ende de versen*: de metra.
2 *compasse*: de juiste maten, vormen.
2-5 *Ende ... werden*: om praktische redenen (nl. het probleem dat de verschillende stijlen en versvormen niet in het Middelnederlands om te zetten waren, en om de verzen leesbaarderen beter onthoudbaar te maken) wordt de inhoud van de metra soms bekort.
9 *voeten*: versvoeten.

[10] over ‘elaes’ ende ‘hets’ over ‘het es’ ende van gheliken - also ment int lesen van
[11] den versen bet vinden sal - up dat zij gherechtelic uutghescreven zijn.[11]

[12] Ende want also Jheronimus *Super Job* in prohemio seit: ‘Het es beter hebben[12]
[13] correcte boucken dan schone, mids dat alle incorrectie wat sins beneimt dien gheine[13-14]
[14] schoonheit gheven en can’. Ende Seneca *Ad Lucillum* in eener epistolen tuugt dat[14]
[15] niet en verschilt hoe vele ende hoe lettel boucken men hebbe, maar correcte ende[15]
[16] goede. So heb ic tot elcx nutscap ende profite den allereersten bouc van deser trans-
[17] lacie met mijnder hand ghecorrigiert te Sente Verelde te Ghend in de librarie doen[17]
[18] legghen, daer jeghen dat een yghelick duutghescrifte daer af sal prouven moghen.[18]

[19] In den welken ic onderwilen de allegacieen der docteuren ghestelt hebbe, also[19]
[20] ic se in de principale boucken vant, ende van den minen so ic allerminst conste[20]
[21] daer toe ghedaen. Ic hebbe ooc de meesterlike woorden onderwilen ghecordt ende[21]
[22] tghoont der ute ghetoghen dat wat te minen propooste diende, ende de selve auc-[2222-23]
[23] toriteden meer na den sinne dan na der lettre of texte ghetranslateert ende ooc on-
[24] derwilen wat sedelics vertroostens over al ghesayt.[24]

[25] Biddende een ygheliken die den selven bouc horen of lesen sal, dat hine ten bes-

11 *gherechtelic*: geheel.
12 *Jheronimus Super Job*: de kerkvader Hiëronymus (ca. 340-420) schreef onder andere een commentaar op het bijbelboek *Job*. Het volgende citaat komt uit de inleiding daarvan.
prohemio: de proloog.
13-14 *alle ... can*: het fraaie uiterlijk van een boek kan inhoudelijke onjuistheden niet goedmaken, omdat die zoveel betekenis aan de tekst ontnemen.
14 *Seneca Ad Lucillum*: hierna volgt een uitspraak van de Stoïsche filosoof Seneca (ca. 4 v.Chr.-65 na Chr.) uit een van de *Epistolae ad Lucilium* (brieven aan een overigens onbekende procurator op Sicilië).
tuugt: verklaart.
15 *niet en verschilt*: het niet uitmaakt.
17 *Sente Verelde te Ghend*: het Sint-Pharaïldiskapittel te Gent.
18 *duutghescrifte*: afschriften.
prouven: onderzoeken (van de correctheid).
19 *den welken*: verwijzing naar de tekst als geheel.
onderwilen: hier en daar.
allegacieen der docteuren: commentaren van de geleerden.
20 *de principale boucken*: de belangrijkste commentaren op *De consolatione philosophiae*.
21 *ghecordt*: ingekort.
22 *propooste*: doeleinden.
22-23 *auctoriteden*: auctoriteiten, gezaghebbende auteurs.
24 *ghesayt*: verspreid.

[26] ten sinne betrecken wille. Ende vindt hij wat anders, dat hijt minlike begripe ende[26]
[27] corrigiere. Nochtans ic en twifele niet dat so wie desen bouc punctelic overleist
[28] ende studeirt, hij salre in vinden begrepen als boven: harde goede, noodsakelike,
[29] oorborlike ende ghestichtighe leeringhe an ziele ende live.

26 *betrecken*: gebruiken.

32
Jacob Vilt: *Troost van philozophien*

In 1466 vertaalde de Brugse goudsmid Jacob Vilt *De consolatione philosophiae* van de Romeinse politicus en en filosoof Boethius (ca. 480-524). Hij biecht daarbij overigens eerlijk op dat hij als bron voor zijn vertaling een Franse vertaling gebruikte. Ten onrechte schreef Vilt die vertaling toe aan de bekende Franse auteur Jean de Meung (ca. 1240-1305). Die schreef - naast zijn voltooiing van de *Roman de la Rose* en een reeks andere teksten - inderdaad een Franse vertaling van *De consolatione philosophiae*. De bron die Vilt echter gebruikte, was een jongere Oudfranse vertaling, die evenwel de proloog van Jean de Meung had overgenomen. De vergissing lag dus voor de hand. Vilt vertaalde de zeer uitgebreide proloog van Pseudo-De Meung (in totaal 672 verzen, vgl. *Sonnemans 1995*, p. 195-212) in zijn geheel. Hieronder worden het begin en eind van die proloog uitgegeven (resp. vs. 1-85 en 655-672). De vertaling heeft de prosimetrische vorm van het oorspronkelijke werk van Boethius behouden. Alleen daaruit spreekt al een ontzag voor de brontekst. Dat ontzag wordt in de proloog inderdaad geëxpliciteerd: in navolging van Pseudo-De Meung neemt Vilt zich voor de tekst ‘van woorde te woorde’ te vertalen (vgl. vs. 48). Dat hij zich daarbij heel wat op zijn hals haalt, realiseert Vilt zich maar al te goed, want verschillende malen verontschuldigt hij zich bij voorbaat voor de eventuele fouten. In vs. 95 zegt hij zelfs letterlijk dat hij ‘qualic translateren can’. Vgl. *Goris 1996* en *Goris en Wissink 1997*.

In Gods heylighe waerde name
Ende in zijn eere om elx vrame,[2]
Heb ic te dichtene seer vercoren
Een boucxkin dat mittelic wort om hooren
Den gheenen die thoochste goet begheeren.
Hoement vercrijcht, machmer in leeren
In Dietsche, wil my God levens jonnen.[7]
Ten alder besten dat ic sal connen,
Sal ict stellen, dat es mijn meenen,
Wil my God zijn gracie verleenen.

2 *vrame*: nut.
7 *wil ... jonnen*: als God mij voldoende tijd geeft het te voltooien.

Maer elc mensche die moet wel weten
Dat ic my niet en mach vermeten[12]
Dat ic de materie studeerde
Of dat ic den bouc eerst oordeneerde,
Maer een goet man, in liden, in pine,[15]
Maecte dien eerst in scoonen Latine.
Boecius was zijn rechte name,
Een harde wijs clerc van groter vrame.
Ende huut den Latine, langhe daer na,
Stelden een ander, zo ict versta,[20]
In Walsche. Men hiet dien meester Jan
Van Meun, goet clerc ende oec wijs man.
Gheerne soudicken, const ict gheraken,
Om elx profijt in Dietsche maken
Huut den Latine ende huut het Walsche,
Ten naesten, dat ict lettel valsche.[26]
Om die Latijn noch Walsch en connen
Heb ic den arbeit eerst beghonnen.
Dies biddic elcken, wort het vuldaen:[29]
Dat zij diet lesen ende beede verstaen,
Dat es het Walsche ende het Latijn,[30-31]
Dat si doch in mijn hulpe zijn,
Up dat ic yeuwers of meer of min
Stelde dan de verstannesse heeft in,[33-34]
Midts dat ic in consten ben seer weec
Ende in verstannessen ooc een leec
Ende int Latijn wel na al stom.
Dus comter wat in dat clercken dinct crom,
Bij goeden besceede zo biddic dien
Dat si mijn simpelheit willen an sien
Ende rechten tcromme ter Gods eeren,[41]
So dat het wel sta om elckerlijx leeren.
Meester Jan, oec hier vooren vermont,[43]

12 *Dat ... vermeten*: dat ik mij er niet op kan beroemen.
15 *in liden, in pine*: Vilt refereert hier aan het gegeven dat Boethius zijn tekst in zijn dodencel schreef.
20 *Stelden*: vertaalde hem (te weten: deze tekst).
26 *Ten ... valsche*: zo letterlijk mogelijk, om de inhoud niet te veel te verdraaien.
29 *wort het vuldaen*: wordt het werk voltooid.
30-31 *zij ... Latijn*: degenen die mijn tekst lezen en bovendien het Frans en het Latijn machtig zijn.
33-34 *Up ... in*: omdat ik waarschijnlijk nu eens iets aan de betekenis toevoegde en dan weer iets over het hoofd zag.
41 *Ende*: geëmendeerd uit ‘Et’.
43 *vermont*: genoemd.

Die seecht ende maect my int Walsche cont,
In zijn prologhe: 'Waer gheordonneert
Dit bouc juyste ende ghetranslateert
Na tLatine in eenighe tale
Van woorde te woorde alte male,
Gheleerden clercken diet lesen zullen
En zoudent niet wel verstaen te vullen.'[50]
Dus stelde hijt, zeit hij, sonder haesten,[51]
Ten besten verstane, ende ten naesten.
Ende hem wil ic nu volghen mede
Ten naesten, na mijn mueghenthede.
Maer sonder hulpe ende gracie van boven
Ende zonder bede, ende sonder loven
Es mine mueghentheit veel te cleyne.
O, maecht Maria, moeder Gods reyne,
Wilt doch nu doen mijn behouflike bede
Ende draghen die ter hoochster stede
Voor Jhesum Cristum wiens moeder ghij sijt,
Die tsondaers bidden te gheenre tijt
Hooren en wil noch bringhen in state
Ten zij dat ghij Sijn advocate
Sijt. Maria, fonteine vul duechden,[62-65]
Pryeel des hemels, vul euwigher vruechden,
Van ontfaermicheden coninghinne,
Troost vul zoeticheden, zuvre minne
Ende hope der dolende buten den weghe
Van allen gracien ende van zeghe,
Ic bid hu oetmoedelic met natten ooghen,
Suchtende, bevende: wilt moederlic pooghen
Altoos te sine mijn advocate
Ende voor my nu bidden dat ic in state
Van hu kijnts gracie mach gheraken,
Zo dat ic dit bouc doch mach vulmaken
Ende bringhen tot eenen profiteliken heynde
Van elcken mensche die in elleynde[78]
Ende in keytivicheden licht ghevanghen
So vaste, dat hij leeft in verlanghen

50 *te vullen*: ten volle.
51 *Dus*: daarom.
62-65 *Die ... Sijt*: die enkel luistert naar het gebed van zondaars als u Hem adviseert.
78 *Van*: ten bate van.

Ende om sijn doot eenpaerlic bidt,[81]
Om dat hem zijn aermoede so zeere verhit.
Dus helpt my, Maria, sonderlinghe,
Als nu ter tijt dat ict vulbringhe
Ende zo maken dat het elc versta.
...
Dits vander prologhe thende dan,
Die maecte van Meun meester Jan,
Of emmers de maniere wel na
Ten beste also ic tWalsche versta.
In prose staet sijn Walsch ghescreven;
In dichte heb ic mijn Vlaemsch ghegheven.
Dus esser yet dat niet juuste en gaet,
Dats om dat tVlaemsche in dichte staet
Ende oec om dat ic ben leec man
Ende qualic translateren can.
Maer doch so willic voort volghen an[96]
Den bouc, om dat ict daer om began
Ende daer in vaste moyen mijn sinnen,
Ende dien voort in Vlaemsche beghinnen
Van welcken tLatijn beghint alzo:
'Carmina qui quondam studio - vt super'.
tWalsche beghint up deze maniere:
'Je qui souloie ditter et escripture...'

81 *eenpaerlic*: voortdurend.
96 *doch*: ondanks mijn beperkte kwaliteiten als vertaler.

33
Pape van den Hamme: *Cyromanchie*

Chiromantie betekent handleeskunde, in de Middeleeuwen behorend tot de onzekere kunsten, omdat het niet zeker was of hij was ingegeven door God of door de duivel. Maar volgens de auteur van deze *Cyromanchie*, een priester uit Ham, was het ongetwijfeld een goddelijke wijsheid (vgl. vs. 1-5).
De (vijftiende-eeuwse?) tekst beschrijft de handleeskunde aan de hand van concrete gebeurtenissen uit het leven van de mens: voorspoed, ongeluk, rijkdom, armoede, huwelijk en dood. Na een uitgebreide introductie op dit onderwerp geeft de auteur aan waarom hij zijn tekst vertaalt (vs. 46 vlg.). Het werk is interessant en nuttig genoeg om ook toegankelijk gemaakt te worden voor diegenen die het Latijn niet machtig zijn. Hij wil met zijn vertaling zo dicht mogelijk bij het origineel blijven. De enige vrijheid die hij zichzelf toestaat, is het toevoegen van passende rijmvormen. Vgl. *De Pauw 1893* (uitgave van de proloog op p. 272-274) en *Lie 1985* (m.n. p. 164-167).

God, die oyt was ende nie begonste,[1]
Heeft Cyromanchia, eene conste,
Allen creaturen die leven
In die hant te siene ghegheven
An die linien, diet besceeden.[5]
Hoe datti den tijt sal leeden,[6]
Weder te ghelucke van goede
Of in rauwen der armoeden,[8]
Tusschen beeden in wiltheden
Loepen, jaghen of houden steden,[9-10]
Met ghelucke groet in sonden
Of in huwelike te sine ghebonden,
In water sterven of upt lant,
Dit toecht die tafel van der hant.[14]

1 *oyt*: altijd.
5 *besceeden*: blootgeven, duidelijk maken.
6 *leeden*: lopen.
8 *rauwen*: verdriet.
9-10 *Tusschen ... steden*: tussen geluk en verdriet verdwaasd ronddolen, (geluk na)jagen, of rustig op je plaats blijven.
14 *tafel*: tableau, ‘schilderij’.

Want elken mensche, bi Gods consente,[15]
Hebben gheset die helemente,[16]
Hoe hi dus leeden sal sijn leven,
Als hiervoren staet bescreven,
Sinen tijt, ende hoe hoec mede.[19]
Maer mids goeder lieder bede[20]
So mach gracie van boven
Nature wel haer recht roven,[21-22]
Want God es altoes ten naesten.
Oec mach men wel die doot verhaesten,
Alsoe dickent ghevalt van hem somen;[25]
Maer als die tijt es al vulcomen
- Dat nature wijst te ghesciene -
Alle medicine of surgiene[28]
Die hoit hoerden die scrijfture,
En daden niet een half ure
Daerboven leven, het en dede
Gracie van Gods moghenthede.
Dits in die hant gheteekent tsiene,
Also philosophen ende astromiene
Bescreven hebben ende ict las
Van Galiene ende Pytagoras,[36]
Diet prouven in hare argumenten,
Hoe elc van den viere elementen[38]
Heeft ontfaen in sine figure[39]
Sijn wesen, complexie ende nature;[40]
Ende die planeten, diet oec mede
- Mids der naturen hemelichede[42]
Bin der secreten moederbant -[43]
Daer doen formeren in die hant

15 *consente*: wil.
16 *die helemente*: de (astrologische) elementen.
19 *ende hoe hoec mede*: en hoe dat precies in zijn werk zal gaan (= herhaling van vs. 17).
20 *mids*: door middel van.
21-22 *So ... roven*: Gods genade kan het natuurlijke beloop van de dingen overstemmen, terzijde schuiven.
25 *Alsoe ... somen*: zoals ook regelmatig gebeurt.
28 *medicine of surgiene*: doktoren en chirurgijns.
36 *Galiene*: de Griek Galenus (ca. 130-199), schreef meer dan 250 medische, filosofische en filologische teksten. Stond bekend als een van de grootste autoriteiten op geneeskundig gebied.
Pytagoras: Grieks filosoof uit de tweede helft van de 6de eeuw voor Christus.
38 *elc*: ieder mens.
39 *figure*: wezen.
40 *complexie*: lichaamsgestel.
nature: karakter.
42 *Mids*: door toedoen van.
hemelichede: behoefte.
43 *Bin*: binnen.

Nature ende wesen altemale.[45]
Omdat die Latijnsche tale
Niet en verstaen alle die lieden,
So willict hu in Dietsche bedieden,
Ende niewer hoec toeslaen een wort[49]
Anders dan ten rime behoert.
Sallic tLatijn hier exponeren[51]
Datter die goede an moghen leeren,
Want hets ghenoughelic ende bequame.[53]
Nu so beghinnic in Marien name.

45 *Nature*: aard.
49 *niewer hoec toeslaen*: niet toevoegen.
51 *exponeren*: uitleggen, vertalen.
53 *bequame*: nuttig.

34
Ghetide van Onser Vrouwen

In een laatvijftiende-eeuws gebedenboek uit Brugge staat het berijmde aflaatgebed *Ghetide van Onser Vrouwen*. De tekst beschrijft niet de gewone getijden van Maria, maar de zeven droefheden die de heilige maagd doorstond tijdens het lijden van Christus. Het is een vertaling van de *Hore de doloribus Beate Mariae in passione domini edite per dominum papam Johannem XXII, qui contulit omnibus eas singulis diebus legentibus quadraginta annos indulgentiae*. Uit deze *titulus* valt af te leiden dat paus Johannes XXII (1316-1334) waarschijnlijk niet de auteur van de tekst is (zoals de Middelnederlandse tekst wil doen geloven), maar enkel degene die het gebed tot een officiële aflaat verklaard heeft.
De vertaler voert als reden voor zijn werk aan dat velen de Latijnse gebeden uitspreken zonder dat zij de betekenis kennen. Om het gebed goed te kunnen verwoorden en zo de 40 jaar aflaat te verdienen, is deze voor leken verdietst (vgl. *De Gheldere 1896*, p. 13-36 en 151-162).

Dit zijn die ghetide van Onser Vrouwen,
Ghemaect na den groten rauwe
Die zoe hadde upten dach
Dat zoe haer lieve kint passien sach.
Ende dit ghetide maecte die Paues
Jan, die de XXIIste was
Also gheheten, ende heift geset
XL jaer oflaets in dit selve gebet,
Die elke mensche sonderlinghe
Verdienen, die gone diet vul bringhe.
Maer omme dat menich niet ne weet,
Die tLatijn niet en versteet,
Wat hi bidt ende wat hi doet,
Anders dan zine meninghe es goet,[14]
So hebbict, bider Gods jonste,
In Dietsche ghemaect, zo ic best conste.

14 *dan ... goet*: dan dat de bedoeling goed is.

35
Olyvier van Castillen

Omstreeks 1510 verscheen bij de Antwerpse drukker Henric Eckert van Homberch de prozaroman *Olyvier van Castillen*. Het betreft een vertaling van een vijftiende-eeuwse Franse prozaroman die door Philippe Camus zou zijn geschreven. De vertaler heeft twee prologen toegevoegd. In de tweede proloog verklaart hij dat hij wil vermijden anders of mooier dan het Franse origineel te formuleren, omdat zo'n werkwijze al snel tot dwalingen leidt. Vgl. *Nijhoff en Kronenberg 1923-1971* (nr. 3170), *Oude drukken 1960* (nr. 110) en *Debaene 1977* (p. 125-133; uitgave op p. 132).

[1] Ten alder heylichsten ende alder salichsten love, magnifiencie ende hoocheyt van
[2] onsen behouder Jhesus Christus ende van Zijnder alre heylichster ende glorioos-
[3] ter moeder Maria, dye beroeringhe ende verweckinghe zijn van allen goeden ende
[4] duechdelijcken wercken ende sonder welcke gheen dinck beghonnen noch gheeyndt
[5] wesen en mach. Ick .N., hopende inder gracien Gods, hebbe begrepen desen te-[5]
[6] ghen woordighe historye te translateren ende over te setten vanden Walsche int Duyt-
[7] sche ter begheerten ende bevelen van N., nyedt aensiende noch denckende dye in
[8] ander oft schoonder tale te setten dan si int Walsche staet oft ghesedt is, wandt daer
[9] in hadt ick lichtelijck moghen dwalen. Soo bidt ick alle den ghenen diese lesen
[10] sullen oft hooren lesen, als dat si excuseren ende ontschuldighen mijn arme cleyne
[11] ende donckere verstandenisse, onsen lieven Here biddende als dat Hy my gracie
[12] ende cracht verleenen wille dye te volbrenghen in alsulcker manieren dat si beha-
[13] ghelijck zijn mach, danckelijck ende profijtelijck alle den ghenen dyese lesen sullen
[14] oft hooren lesen.

5 *begrepen*: aanvaard.

36
Petrus Antonianus: *Fasciculus medicine*

In 1512 verscheen bij de Antwerpse drukker Claes de Grave de *Fasciculus medicine*, een boek met medische traktaten. In zijn proloog verklaart de (vermoedelijk Antwerpse) auteur Petrus Antonianus dat hij zijn vertaling gemaakt heeft om medische kennis beschikbaar te stellen aan 'den gemeinen volcke'. Fouten in zijn bron heeft hij verbeterd en hij heeft bovendien additionele bronnen gebruikt. Critici verzoekt hij te zwijgen zolang zij niet met iets voor de dag komen dat zijn werk overtreft.
De tekst is uitgegeven naar het exemplaar dat in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek bewaard wordt onder signatuur Ned. Inc. 88 (fol. Ai,V). Vgl. *Nijhoff en Kronenberg 1923-1971* (nr. 1223) en *Jansen-Sieben 1989* (p. 99).

[1] God van hemelrijck geneest alleene alle siecheden ende ghebreken ende beswaert
[2] die menschen weder daer mede als dat sinen goddelijcken wille belieft. Ende hy
[3] heeft den menschen doer syne goddelijcke goedertierenheit ghegeven een redene
[4] ende verstandenisse, op dat sy haer selven helpen moghen van hare ghebreecken.
[5] Welcke gebreecken vele ende menigherande ende sonder ghetal zijn, op dat si haer
[6] broescheit ende gebrekelijcheit ende sterffelijcheit kennen moghen. Ende op dat si
[7] daer dore goede wercken in dit cort leven doen moghen, doer welcke wercken si
[8] dat eewich leven vercrigen mogen.

[9] Want God en heeft dye crachten der cruyden, der steenen ende van alle andere
[10] creaturen niet te vergheefs gescapen. Ghelijc in Exodo int XV capittel gescreven[10]
[11] staet dat God Moyses geboet dat hi een hout dwelc God hem wijsde, in die bittere
[12] wateren van Marath worpen soude. Welc hout alle die bittere wateren soet maecte,
[13] opdat God die crachten der medecinen niet te vergeefs gescapen en soude hebben,
[14] want hi hadde met eenen woerde alle de wateren moghen soet maecken.

[15] Datselfde dede oec sinte Pauwelsken sinen discipel Thimotheus, want hy wist[15]
[16] wel dat hem God een wijsheit ende een kennisse der hulpen ende der medecinen
[17] gegheven hadde. Ende want hi God niet tempteren en woude, daeromme maeckte

10 *Exodo*: het bijbelboek *Exodus*, verwezen wordt naar vs. 15:25.
15 *Thimotheus*: als naaste medewerker van Paulus had Timotheüs tot taak de gemeente van Efese uit te bouwen.

[18] hy Thymotheo een medecine daer hi hem van zijnder siecte mede cureerde, want

[19] hi de crachten Gods gelovende was. Maer andere joeden ende heidenen ghenas
[20] hy van hare gebreecken doer zijn bedingen, op dat si de crachten Gods bekennen
[21] mochten.

[22] Desgelijcke en sullen alle kerstene menschen God niet tempteren, maer sullen
[23] haer selven helpen also langhe als si mogen. Ende want menich mensche in meni-
[24] gerande siecte dicwils haestelic doot blijft of verrast wordt doer die onbekentheit
[25] ende onwetenheit der hulpen. Ende want si den medecijn meesters nyet betrouwen
[26] en willen. Ende want si ende deghene die bi die pacienten zijn dicwils die hulpen
[27] ende remedien nyet en weten. Ende want si dye gebreecken dicwils cleine achten.
[28] Ende want die cyrurginen ende andere meesters hair neersticheit nyet daer toe en[28]
[29] doen gelijc si schuldich zijn. Ende want menigerande siecte ende gebreken onder
[30] dat gemenen volc regneert.

[31] Hieromme hebbe ic, Petrus Antonianus, ter eeren vander generoser stadt van
[32] Antwerpen ende ten profijte vanden gemeinen volcke, eenen boeck uut den Latijne
[33] in dye Duytsche sprake ghetranslateert geheeten: *Fasciculus medecine*. Welcken
[34] boec vele profitelijke ende nootsaeckelijcke boecsken ende tractaten in hem hou-
[35] dende is, met vele schone ende experten hulpen ende remedien tegen alderhande
[36] siecheden ende gebreken. Ende in dese heb ic vele fauten gebetert. Ende ic heb
[37] hier toe vergadert zommige andere tractaten uut andere auctentike doctoren, die
[38] sere profijtelijc ende nootsakelijc zijn. Biddende alle kerstenen menschen die hair
[39] gheerne helpen souden, ende denghenen de haer tegen de siecheden bewaren wil-
[40] len, ende sonderlinge denghenen de haer met cyrurgijnlijcke werckingen behelpen,
[41] dat si onsen arbeyt in dancke willen nemen. Ende denghenen diet beter weten dat si
[42] onse fauten goedertierlic willen castigeren. Ende den opsprekers dat si haren mont[42]
[43] willen houden tot dat si wat beters gemaect hebben. Valete.[43]

28 *neersticheit*: inspanning.
42 *castigeren*: verbeteren.
opsprekers: critici.
43 *Valete*: vaart wel.

37
Jan Gymnick:
opdracht bij *Livius Roemsche historie*

In opdracht van de Antwerpse boekverkoper en drukker Jan Gymnick (ca. 1502- 1568) vertaalde een anonieme auteur de Romeinse geschiedenis van de historiograaf Titus Livius (59 v.Chr. 17 n.Chr.), daarbij steunend op een contemporaine, Duitse bewerking van de Latijnse bron. De Nederlandse tekst werd in 1541 door Jan Grapheus te Antwerpen gedrukt. De titelpagina luidt als volgt: *Titus Livius, Dat is de Roemsche historie oft Gesten, doer den alderwelsprekensten ende vernaempsten historiscrivere Titum Livium bescreven, waer uut niet alleene alle weereltlike staten tot vromicheyt ende ridderlike manlike feyten beweget ende gedrongen, maer oock alle andere staten tot grooter recreatien ende ghenuechten des herten ghetrocken sullen worden. Nu eerstmael in onser Nederlantscher spraken ghedruckt*. Gymnick voegde aan de vertaling een opdracht toe, gericht tot de Antwerpse notabelen en ten dele eveneens gebaseerd op de Duitse Livius-bewerking. Hij prijst het Nederlands aan als een taal waarin men zich goed kan uitdrukken en verantwoordt de keuze om juist Livius' werk in het Nederlands te vertalen. Vgl. *Vanderheyden 1959* (met uitgave van de opdracht op p. 125-130), *De Smet 1970* en *Van den Branden 1980*.

[1] Eerweerdighe, wijse ende seer voersienighe heeren, als ick neerstelick by my sel-[1]
[2] ven overpeyst ende overdacht hebbe hoe dat by onsen tijden alderhande gheleert-
[3] heyt ende scientien haer so overvloedelick in alle natien uutghestort ende ghelijck[3]
[4] een diluvie alle landen overloopen hebben, also dat niet alleen die selve inder He-
[5] breuscher, Grieckscher ende Latijnscher spraken, maer oock bicants in anderen ta-
[6] len (in Italiaens, Spaensch, Duytsch ende Franchoys) bevonden wordden, so en
[7] can ick niet bevinden hoe dathet comen mach dat onse Nederlantsche taele also[7]

1 *neerstelick*: ernstig.
3 *haer*: zich.
7 *bevinden*: begrijpen.

[8] aerm, ongheciert oft onbequaem ghehouden wort dat wy iet waer in eenighe liberael[8]
[9] consten oft oude historien begrepen wordden daer met hebben dorren oversetten,
[10] daer nochtans egeene van alle de voerghenoemde wijcken en soude dorven, waert[10]
[11] saecke datse een weynich ghelijck de andere gheoefent ende met diversche mate-
[12] rien ende argumenten ghetracteert ware. Want hoe machmen eenighe taele vinden[12]
[13] die armer van haer selven is dan de Latijnsche, de welcke nochtans doer scherpsin-[13]
[14] nighe ende vernufte mannen nu also vol, overvloedich ende volcomen is datter alle
[15] materien niet alleen op een maniere maer bycants op ontallighe manieren souden
[16] verclaert ende uutghesproken moghen wordden. Niet dat de tale van haer selven
[17] alsulcke perfectie heeft, maer datse doer diversche formen van spreken ghevon-
[18] den zijnde om te vullen datter in ghebrack (welcke formen sy Figuras heeten) tot[18]
[19] alsulcker perfectien ghecomen is. Boven dien hebben sy oock cloeck geweest in
[20] vreemde woerden aen te nemene ende die te gebruycken waer sy egheene eyghene
[21] en hadden. Want waert datmen de Figuratas ende de verbloemde woerden uut dier[21]
[22] taelen name, so soudemen wel sien hoe naeckt, onvolmaeckt ende aerm dat haer
[23] spraecke zijn soude. Ist nu dat de Latijnsche spraecke doer conste, practijcke ende
[24] scherpsinnicheyt der gheenre diese gheoefent hebben tot alsulcker perfectien co-
[25] men is, waerom hebben wy ons dan laten duncken dat onse Nederlantsche spraecke[25]
[26] niet en soude moghen doer oefeninghe ende tractatie van de ghene diese wel ver-[26]
[27] stonden ende daer in langhe haer gheoefent hebben, tot volmaecktheyt connen co-
[28] men? Maer ist dat wy alsulcke werck (te weten oversetten in onser taelen) niet doer

8 *ongheciert*: lelijk.
10 *daer ... dorven*: hoewel de Nederlandse taal voor geen van de genoemde talen zou hoeven onderdoen.
12 *ghetracteert*: gebruikt.
13 *doer*: dankzij.
18 *te vullen*: aan te vullen.
21 *verbloemde woerden*: opsmuk.
25 *hebben ... duncken*: hebben wij ons dan de mening laten opdringen.
26 *tractatie*: omgang.

[29] alsulcke persuasie, maer om dat ons den arbeyt verdroot ende te moeyelijck was,[29]
[30] achterghehouden hebben, voerwaer so moghen wy ons onser traecheyt wel scamen,[30]
[31] dat wy om cleynder moeyten ende arbeyt so costelijcke ende profitelijcke scatten[31]
[32] onderghehouden, ja den ghemeynen man ontstolen hebben.[32]

[33] Nu om dat voortaen een ieghelijck hem vercloecken soude, so heb ick den wech[33]
[34] voor inghegaen ende heb Titum Livium, die dat Roemsche rijck ende feyten des-[34]
[35] selfs also heerlijck ende pomposelijck bescreven heeft dat hi in zijnen leven also[35]
[36] veel lofs met de Romeynsche gheschiedenissen te bescriven als de stadt Roma met
[37] te onderbringhen haer vianden ende triumphen vercregen heeft. (Waer van sinte[37-40]

29 *persuasie*: overtuiging.
30 *achterghehouden*: nagelaten.
31 *dat*: omdat.
32 *onderghehouden*: verdrukt.
den ghemeynen man: het volk.
33 *om dat*: opdat.
34 *heb Titum Livium*: lees 'heb Titum Livium overgeset', d.i. heb T.L. vertaald.
35 *pomposelijck*: uitbundig, overdadig.
37-40 *Waer ... zijn*: onder meer gebruik makend van reeds bestaande vertalingen heeft Hiëronymus (ca. 350-420) de Latijnse bijbelvertaling, de *Vulgaat*, tot stand gebracht.

[38] Hieronymus inde voerredene der Biblen ghetuychnisse gheeft, segghende dat so-
[39] mighe eedele heeren uut Vrancrijck ende Spaengien tot desen Titum Livium als tot
[40] eenen honich oft melckvloeyende riviere gecomen zijn.) Ende dat die gheene die
[41] eedelen staet ende magnificentie der stadt niet ghetrecken en conste om daer te co-[41]
[42] men ende te besien, die heeft de fame ende lof van desen eenen Titus Livius daer toe
[43] ghebrocht dat sy hem sien ende hooren willen. Want Livius is onder alle andere die[43]
[44] vander Romeynscher natien, ghesciedenissen ende oorloochsche feyten ghescre-
[45] ven hebben, de voorganger ende die het velt ghelijck eenen Hercules teghen alle an-
[46] dere historiescrivers behouden heeft in manlijcke eloquentie oft uutspreken, waer[46]
[47] in hi alleene al even sterck ende vrolic sonder eenich verdriet voortgaet. Egheen[47]
[48] en isser onder alle die haer in historien te scriven gheoefent hebben, die de ooren[48]
[49] der menschen met also sueten gheclanck van redenen (die in alle zijn boecken won-
[50] derlijc haer openbaeren) volcomelijcker verlusten ende vervullen mach. Egheen en[50]
[51] isser oock die therte ende den sin der menschen meer doerdringhen ende lichtelijc-[51]
[52] ker tot blijscap, gramscap ende compassie beweghen mach. Egheen en isser oock
[53] wiens historien van grooter weerden ende autoriteyt om der waerheyt zijnder histo-
[54] rien ghehouden wordt dan de historie van desen Livius, waerom hi wel billicx alle[54]
[55] andere in historien te scriven voorghesedt ende voor den besten ende profitelicsten[55]
[56] ghehouden mach wordden.

[57] Nu en wil ick niet desen onsen arbeyt alleen om des autoers wonderlike gaven
[58] ende crachten die hi daer in geopenbaert heeft, den leser commenderen, maer oock[58]

41 *ghetrecken*: ertoe brengen.
43 *hem*: d.i. Rome.
46 *eloquentie oft uutspreken*: welsprekendheid.
47 *voortgaet*: vooropgaat.
48 *haer*: zich.
historien: geschiedverhalen.
50 *verlusten*: vermaken.
51 *sin*: geest.
54 *wel billicx*: als vanzelfsprekend.
55 *voorghesedt*: bovengeplaatst, vooropgesteld.
58 *commenderen*: aanbevelen.

[59] om der materien wille die daer in bevanghen wordt. Te weten om der historien,[59]
[60] want gheen dinck eenen weereltschen man meer tot wijsheyt, manheyt ende duech-
[61] delijcken leven dient dan vlytelijck historien ende oude gesciedenissen te lesen; te
[62] weten als die bequamelic (ghelijck hem daer toe de oude Romeynen ghevoecht heb-[6262-63]
[63] ben) bescreven wordden, met alle saken ende circunstantien, woorden ende daden
[64] daer aen eenich groot verlanck gheleghen is gheweest. Waer dat niet en gheschiet,[64]
[65] daer en can uut lesen der historien niet veel profijts ghecomen, want wat helpet my
[66] oft waer toe dienet my dat ick weet dat de Romeynen haer coningen verdreven ende[66-67]
[67] een ander regiment aengenomen hebben, als ick niet en weet waeromme oft uut wat
[68] oorsake het gheschiet is? Oft wat profijt comt my daer uut als ick lese dat Scipio[68-69]

59 *bevanghen wordt*: een plaats heeft.
62 *bequamelic*: prettig, aangenaam.
62-63 *ghelijck ... hebben*: zoals de oude Romeinen nastreefden.
64 *verlanck*: belang.
66-67 *dat ... hebben*: de laatste koning van de Romeinen was Tarquinius (534-510 v.Chr.). Hij werd verdreven en in 496 v.Chr. definitief verslagen.
68-69 *dat ... heeft*: vermoedelijk wordt hier gedoeld op Scipio Africanus Maior (235-183 v. Chr.), een Romeins veldheer die vanaf 210 in Spanje de Carthagers bestreed. In 204 landde hij in Afrika, waar hij bij Zama in 202 de Carthagers onder leiding van Hannibal versloeg en hun vervolgens uiterst strenge vredesvoorwaarden oplegde. Het is echter niet uitgesloten dat verwezen wordt naar Scipio Africanus Minor (186-129 v. Chr.), de Romeinse bevelhebber die in 146 Carthago innam en met bezwaard gemoed met de grond gelijk maakte.

[69] de machtighe stadt Cartago ghewonnen ende onder zijn subjectie ghebrocht heeft?
[70] Maer als ick considerere wat ellendicheyt ende armoede daer gheschiet is ende wat
[71] onghemack de Romeynen ende Cartago daer entusschen gheleden hebben, wat tij-[71-72]
[72] dinghen daer tusschen ghesciet zijn, hoe wijselick Scipio zijn beginsel aenghestelt[72-73]
[73] heeft, hoe mannelick ende ridderlick dat hi dat volbrocht heeft, dat dient eenen ie-
[74] geliken die hem in manneliken ende ridderlijcken oft wereltlijcken saken oefenen
[75] sal ende moet. Aldus moeten oock alle princen alsulcke exemplen wel gaeslaen,[75]
[76] waer doer si vermaent wordden hoe si geluckelic in haer regiment geprospereert,[76]
[77] met wat middelen ende manieren si dat opgehouden hebben, hoe datse niet anders[77]
[78] dan tgemeyn profijt gesocht ende justitie met grooter vliticheyt bewaert, datse straf-[78-79]
[79] felick donrecht gebroken, ende datse niet om cleyne saecken oorloghen en begon-
[80] nen, maer somtijts oock (mits door den vingher te siene) pays ghehouden hebben.
[81] Item hoe datse in teghenspoet onghebroken van moede, in voerspoet niet te seer[81]
[82] hooch van moede, warachtich, beleeft ende sachtmoedich geweest zijn. Item hoe
[83] sy haer rijcken niet alleen met wereltlijcke sterckheyt, maer oock met godtvruchti-
[84] cheyt, goede wetten ende policien ghevesticht ende sterck ghemaect hebben. Waer[84]
[85] in onse alder genadichste keyser Carolus V also excelleert dat hi wel te rechte niet[85]
[86] alleen onder alle vrome ende wijse princen gherekent, maer boven tot een vercie-[86-87]
[87] ringhe van allen ghestelt mach wordden. Desghelijcken moetmen oock voor oo-
[88] ghen setten hoe dat tyrannen altoes quaden voortganck in haer regiment, vele sca-[88]

71-72 *tijdinghen*: gebeurtenissen.
72-73 *zijn beginsel aenghestelt heeft*: zijn regering geregeld heeft.
75 *princen*: heersers.
76 *in ... geprospereert*: in voorspoed geregeerd (hebben).
77 *opgehouden*: in stand gehouden.
78-79 *straffelick donrecht gebroken*: het onrecht streng bestraft hebben.
81 *moede*: geest.
84 *policien*: bestuur, beleidsdaden.
85 *keyser Carolus V*: Karel V, koning van Spanje en keizer van het Heilige Roomse Rijk (1519-1555).
86-87 *vercieringhe*: sieraad.
88 *quaden ... regiment*: met slechte gevolgen geregeerd (hebben).

[89] delike muterien in alle haer landen ende ten laetsten een onsalich eynde ghehadt[89]
[90] hebben. Dit thoonen ons Pharao die inde roode zee verdroncken is ende de Ro-[90]
[91] meynsche coninghen die om haer hovaerdicheyt ende wreetheyt uut Rome ghedre-
[92] ven zijn gheweest.

[93] Als wy de historie aldus tot onsen roepe voeghen, so ontfanghen daer doer de[93]
[94] oude mannen wijsheyt, de jonghe manlicheyt ende ghescictheyt ende leeren hoe sy[94]
[95] hen tot duechden keeren, scade ende laster vlieden ende scouwen sullen. Daer can

89 *muterien*: opstanden.
90 *Pharao ... is*: vgl. *Exodus* 14.
93 *tot ... voeghen*: tot ons voordeel benutten.
94 *ghescictheyt*: vaardigheid (in het nemen van besluiten).

[96] oock een ieghelic die hem in weereltlike saken oefent, zijn verstant doer alsulcke
[97] oude ghesciedenissen leyden ende daer van exempel nemen hoet hem betaempt zijn
[98] leven te scicken in allen saken die hi te handen trecken moet ende hoe hijt tot eenen[98]
[99] goeden ende prijsweerdighen eynde brenghen mach, niet alleen in orloghen ende
[100] in strijden, maer oock in raedt ende alle borgherlike saken die in landen ende ste-
[101] den oprijsen moghen. Ghelijckerwijs die aenmerct hoe de stadt Roma, die eenen[101]
[102] cleynen oorspronck ende beginsel ghehadt heeft, doer wat oefeninghe ende manie-
[103] ren oft policie si so grootelick toeghenomen, ghewassen ende ten laetsten alle de
[104] weerelt bestreden, subject ende ghehoorsaem ghemaect heeft, ende waer duer haer[104]
[105] ghewelt ende macht vermindert ende afghenomen is geweest, die leest de historie
[106] met grooten nut ende profijte. En houden wy niet daer om die oude luyden wijser
[107] dan de jonghe, om dat si gheoefent zijn, vele ghesien ende verleeft hebben? Waer
[108] uut si tghene dat haer aencoempt so veel te beter bescicken connen ende weten, hoe[108]
[109] wel haerlier ouderdom na den menscheliken leven niet over de tachtentich oft ten[109]
[110] langsten hondert jaren strecken en mach ende wy nochtans in so corte tijt het min-[110-111]
[111] ste deel tot ons ende ander menschen profijt bringhen connen, want de juecht wordt
[112] ghemeynlic in sotticheyt ende idelheyt overghebracht ende daer na den ouderdom[112]
[113] met cranckheden ende ghebrecklicheyt beladen. Ende als een mensch hem selven
[114] ende anderen ten nutsten ware, so werpt hem de cranckheyt neder ende wordt met
[115] den doot van hier ghesceyden. Maer so wie vlytelick historien ende oude ghescie-
[116] denissen leest ende daer doer beproeft, niet alleen wat in eens menschen leven oft

98 *te ... moet*: moet ondernemen.
101 *oprijsen moghen*: aan de orde kunnen komen.
104 *subject*: onderworpen.
108 *dat haer aencoempt*: dat hen overkomt.
109 *haerlier*: hun.
na: overeenkomstig.
110-111 *minste*: kortste.
112 *ghemeynlic*: doorgaans.
idelheyt: ledigheid, lichtzinnigheid.
overghebracht: doorgebracht.

[117] in eender stadt, maer oock wat in alle steden ende landen over twee oft drie duysent
[118] jaren ghesciet is, die mach (ist sake dat hijt ter herten wilt nemen) in corten jaren
[119] vercrijgen wijsheyt ende ghescictheyt, dat hi sonder twifel in allen saken die hem in[119]
[120] zijnen levene aencomende zijn so veel te wijseliker ende voorsichtichliker hande-
[121] len, zijns selfs ende ander luyden nut ende profijt scaffen, eere ende prijs vercrighen
[122] can, want een historie en is anders niet dan een ghetuyghe der tijden, een licht der[122-124]
[123] waerheyt, een leven der ghedachtenissen, een onderwisersse ende meestersse des
[124] levens.

[125] Ende want alle consten den menschen nut ende profijtelick zijn, so is sonder[125]
[126] twijfel wetenheyt der historien alle menschen nut ende profijtelick, want wy daer
[127] doer alle exempelen ghelijck in eenen spieghel aenscouwen ende verstaen welcke

119 *dat*: zodat.
122-124 *een ... levens*: vgl. Cicero, *De oratore*: Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, ... (geciteerd naar *Vanderheyden 1959*, p. 46, n. 1).
125 *want*: omdat.

[128] ghesciedenissen na te volghen ende welcke te schouwen zijn. Want dit is tpropoest[128]
[129] der historienscrivers, dat wy alle ghedachten, woorden ende wercken der voerle-
[130] den weerelt die daer nut zijn ende dienen totten menschelijcken leven, lesen, lee-
[131] ren, oefenen ende naevolghen souden ende uut abuys ende dwalinghe van anderen
[132] menschen ons leven te formlijcker ende rechter overbringhen souden. Hier mede[132]
[133] wordden de jonghers met menigherhande exempelen om haer leven wijselick over
[134] te bringen toegherust ende de oude ghecrijghen daer meer vervaerentheyt ende ex-[134]
[135] perientien doer dan si doer langhen ouderdom crijghen souden moghen. Ende dit is
[136] tghene dat Cicero van Lucullo, die oppercapiteyn teghen den coninck Mithridates[136-141]
[137] vanden Romeynen gesonden wort, bescrijft hoe dat hi als hi dien last aennam geheel
[138] ongescickt ende onvervaren in orloochschen saken was, nochtans tusschen weghen
[139] eensdeels met historien te lesen, eensdeels met te vragen van den ghenen die daer
[140] in geoefent waren, also expert ende practijkich geworden is dat hi onder alle vrome
[141] ende wijse capiteynen den oppersten prijs bicants ghewonnen heeft. Item Alexan-[141-142]
[142] der Severus de Roemsche keyser, als hi van orloochsche saken tracteerde, pleecht[142]
[143] hi hem te bevragen met den ghenen die in historien vervaren waren, want die niet[143]
[144] alleen de ghesciedenisse van eender ouderdom oft van eender stadt, maer van allen
[145] tijden ende natien voor ooghen hebben.

[146] Nu, historie wapent ons teghen al tghene dat ons in onsen leven droefelic oft
[147] ongeluckelic toecomen mach. Te weten, als wy hooren oft ons selven voerhou-

128 *schouwen*: schuwen.
tpropoest: de bedoeling.
132 *te formlijcker*: voorbeeldiger.
rechter overbringhen: juister leiden.
134 *vervaerentheyt*: ervaring.
136-141 *Cicero ... heeft*: Lucullus bestreed als consul van Rome (74 v. Chr.) Mithridates VI Eupator, koning van Pontos (va. 132-63 v.Chr.) en lange tijd een geduchte tegenstander van de Romeinen. Hij was een rijk en belezen man.
141-142 *Alexander Severus de Roemsche keyser*: Alexander Severus was keizer van Rome tussen 222 en 235. Hij bewonderde de wereldveroveraar Alexander de Grote, van wie hij meende af te stammen.
142 *van orloochsche saken tracteerde*: oorlogsaangelegenheden besprak.
143 *hem ... met*: navraag te doen bij.

[148] den hoe onse voervaders daer tegen gestreden ende cloeckelic alsulcken ongemack
[149] doer haer manlike sterckheyt ende patientie verdraghen hebben, hoe souden wy dan
[150] daer doer oock niet tot ghelike sterckheyt ende patientie gheport wordden? Noch
[151] daerenboven en ist gheen cleyn sake dat historie goede ende duechdelike mannen
[152] met prijsen altijt verheft, maer de tyrannen ende boose menschen met lasteren ver-
[153] vloeckt ende veracht. Als nu dit iemant overmerckt, dinckende hoe dat den goe-[153]
[154] den eewighen lof ende glorie inder historien bewaert wort, wordt hi oock daer toe
[155] gheport desghelijcken oock te verwerven. Ende dat de boose ewighe infamie ende[155]
[156] schande vercregen hebben, wort hi daer doer afgetrocken van leelickheyt, want[156]
[157] dese twee dingen veel doen om duechdelic zijn leven te overbringhen, te weten:
[158] begheerte van eeren ende vreese van schande.

153 *overmerckt*: inziet.
155 *infamie*: eerloosheid.
156 *leelickheyt*: slecht gedrag.

[159] Nu, eerweerdighe, wijse ende voersienighe heeren, op dat inden iersten doer[159]
[160] desen onsen arbeyt de kennisse van ouden autentijcken historien in onser moederli-
[161] ker spraken een beginsel hebbe, ten anderen op dat de selve onse moederlike sprake
[162] doer dese oersake voortane meer ende meer gheoefent ende gheacht mach werden,
[163] ten derden op dat ick mijn grondelike jonste teghen uwe E. ende dese seer love-[163]
[164] like stat (diens medeburgher ick ben ende mijns levens neeringhe daer by hebbe)
[165] thoonen soude, ten vierden op dat dit boeck onder den titele van uwer E. ende deser
[166] stadt hoochweerdigen name (tot profijte van allen liefhebbers van ouden warachti-
[167] gen manliken historien) te bat onder die ghemeyne handen comen soude, so heb ick
[168] den selven tot uwer E. ende der voorseyder stadt eeren (als die doer den wonder-[168-169]
[169] liken handele ende prosperiteyt van coopmanscapen alle andere steden in geheel
[170] Europa te boven gaet) inden druck laten uutgaen ende den selven uwer E. (na ou-
[171] der costumen) gededicеert ende toegescreven, begeerende seer hertelijck dattet der
[172] selver uwer E. ghelieven wille dese onse jonstelijcke dedicatie van uwen goetwil-
[173] lighen ende onderdanighen dienare ende medeburgher int goede te nemene, denc-
[174] kende dattet also wel princelijck is cleyne giften in dancke te nemene als groote te
[175] ghevene.

[176] God de Heere wille uwe E. in langhe geduerigher ghesontheden (tot deser ghe-
[177] lucksaligher stadt ende der selver ghemeynten prosperiteyt, voerspoet ende wel-
[178] waert) ghenadelijck ghesparen ende behouden.

159 *inden iersten*: op de eerste plaats.
163 *grondelike jonste*: diepe genegenheid.
168-169 *wonderliken*: opzienbarende.

38
Nicolaus van Winghe: *Den gheheelen bybel*

Nicolaus van Winghe werd omstreeks 1495 geboren als zoon van een invloedrijke Leuvense patriciër. In 1511 ging hij naar de Leuvense universiteit, die in die jaren doortrokken was van de humanistische geest. In 1517 trad hij in in het klooster van de Reguliere Kanuniken van Sint Maartensdaal, dat in de zestiende eeuw een beroemd centrum van humanisme en wetenschap was. In 1532 was hij er bibliothecaris, later werd hij procurator en subprior. Hij stierf in 1552.
In 1547 kreeg Van Winghe van de drukker Bartholomeus van Grave, die in 1546 het alleenrecht voor het drukken van bijbels verworven had, het verzoek voor de Nederlandse vertaling van de nieuwe Vulgaateditie te zorgen. Een jaar later is Van Winghe al klaar met zijn vertaling. In de voorrede bij *Den gheheelen bybel* (Leuven: Bartholomeus van Grave, 1548) gaat hij op zijn vertaalwerk in. Om drie redenen zag hij tegen het werk op: hij achtte zichzelf onbekwaam de bijbel te vertalen; de tijd die hij ervoor kreeg was te kort; en de meningen over de gewenstheid om de bijbel in het Nederlands te vertalen liepen uiteen. Bij zijn vertaling heeft hij getracht zo dicht mogelijk bij de grondtekst te blijven. Hij heeft de voorkeur gegeven aan een getrouwe vertaling, ook al ging dat ten koste van de stijl. Vgl. *Van Herreweghen 1949* (over *Den gheheelen bybel* in het bijzonder p. 290-314). De tekst is uitgegeven naar het exemplaar van de druk dat in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek bewaard wordt onder signatuur 976 A 9 (fol. Aiii,R - Aiii,V).

[1] Naedat onlancs int jaer MCCCCCXLVI by der keyserlijcker majesteyt uutgheghe-
[2] ven is een seer profitelijck ende nootelijck mandement der printerien aengaende,[2]
[3] waer mede onder al verboden waren alle Walsche ende Duytsche bybelen binnen
[4] XX jaren herwaerts in Brabant ghedruct, met vele nieuwe testamenten hier te lande
[5] ende oock elders uutghegheven, waer in bevonden waren veel faulten ende valsche-
[6] den niet accorderende, maer dat meer is, somtijts contrarie ghestelt den ghemeynen
[7] Latijnschen text der bybelen die over duysent jaer in die ghemeyn Roomsche kers-
[8] ten kercke ghehouden is gheweest. Ende nae dien dat voerts by sonderlinghe privi-
[9] legie der keyserlijcker majesteyt in zijnen rade verleent is gheweest den eersamen
[10] Bartholomeo van Grave, ghesworen printer der Universiteyt van Loeven, dat hy
[11] alleen int gheheel ende by deelen soude moghen drucken den bybel in Latijnsche,

2 *mandement*: bevelschrift, edict.

[12] Walsche ende Duytsche tale, by alsoo die selve te voren souden ghecorrigeert, ghe-
[13] examineert ende by hanteekenen gheadmitteert sijn by sekeren gheleerden docto-
[14] ren inder Faculteyt der heyligher Godtheyt te Loeven, daer toe vander keyserlijc-
[15] ker majesteyt commissie hebbende. Soo heeft my die voerseyde printere by advys
[16] vanden voerscreven commissarisen aenghesocht die Duytsche bybele te willen cor-[16-18]
[17] rigeren nae den ghemeynen Latijnschen text te Loeven onlancs ghecorrigeert ende
[18] by den voerseyden Bartholomeus aldaer ghedruct. Welc werc ic niet gheerne en
[19] heb willen aennemen ende dat om versceyden redenen. Ten iersten om mijn ombe-
[20] quamicheyt tot soo grooten swaren werck. Ten anderen om des tijts cortheyt. Ten
[21] derden om die versceyden ordeelen der menschen van dat oversetten der heyligher
[22] scriftueren in ghemeynder talen.

[23] Want als ick dit werck wel bedachte, soo bevonde ick inder waerheyt wel dat
[24] dit eens menschen werck alleen niet en was, al waer die oock seer gheleerdt. Be-
[25] sonder aenghemerct dat die heylighe scriftuere niet alleen en is diep van verstande,
[26] maer oock te veel plaetsen seer vreemdt in manieren van spreken uut die Hebreus-
[27] sche tale comende is, die seer vreemdelijck luyden in ghemeynder talen ende quaet
[28] sijn om over te setten. Oock soo spreect die scriftuere dicmael (besonder int Oude
[29] Testament) van sommighe vreemde cruyden, boomen, beesten, ghesteenten, die in
[30] desen onsen Duytschen landen niet bekent en zijn. Item van versceyden instrumen-
[31] ten ende ghereetscappen van orloghen ende vanden dienst Godts inden tempel, die
[32] nu ter tijt nerghens ghebruyct en worden ende daerom oock als ombekende dinghen
[33] gheen Duytsche termen en hebben daermen nochtans die soude behooren mede te
[34] noemen. Daer en boven soo is die Duytsche tale zeer onghelijck den Latijne, soo
[35] wel in manier van spreken als in woerden. Want het is een eyghen tale, niet ghe-
[36] maect oft ghesproten uuten Latijne, als die Ytaliaensche, Spaensche ende Walsche

16-18 *corrigeren ... ghedruct*: het woord *corrigeren* moet hier niet letterlijk opgevat worden; Van Winghe heeft wel degelijk voor een oorspronkelijke vertaling gezorgd. Vgl. *Van Herreweghen 1949*, p. 294-295.

[37] spraken, die uuten Latijne comen zijn ende daer om meer dan half Latijn sijn. Waer
[38] om dat het Latijn oock veel lichtelijcker ende beter mach overghesedt worden in een
[39] van dien talen dan int Duytsche. Wantmen dicmael gheen bequaem Duytsche woer-
[40] den vinden en can om die Latijnsche woerden oprechtelijck te vertalen. Alsoo oock
[41] veel gheleerde dicmael bevinden ende bekennen dat sij veel woerden ende senten-
[42] tien die sij int Latijn wel verstaen, niet bequamelijck en connen verduytschen om
[43] die groote onghelijcheyt der talen. Oock aenghemerct dattet gheen cleyn sake is,
[44] noch van cleynen perikel, die heylighe woerden Godts doer den Heylighen Gheest[44]
[45] ghedicht van deen tale in dander te stellen, welck sonder speciael gratie des selfs
[46] Heylichs Gheests niet wel doenlijck en is.

[47] Het welcke ooc wel bevroedt was voer Christus gheboerte als dierste overset-[47-57]

44 *perikel*: risico.

47-57 *Het ... saten*: volgens de legende werd de *Septuaginta* (de vertaling van het Oude Testament vanuit het Hebreeuws in het Grieks die in de eerste eeuw v.Chr. in Alexandrië tot stand kwam) gemaakt door 72 vertalers. Hun vertalingen - in afzondering gemaakt - bleken geheel met elkaar overeen te stemmen.

[48] tinghe der heyligher scriftueren uuten Hebreusschen in die Griecsche tale ghedaen
[49] worde doer begheerte van Ptolomeus, den coninck van Egypten, die dat sonder-
[50] linghe van den oversten priester der joden, Eleazarus ghenaemt, met grooter beden
[51] ende veel ghiften begheerde ende vercreech. Want die voerscreven priester, wel
[52] verstaende dat dit eens menschen werck niet en was, heeft uut Judeen in Egypten
[53] daer toe gesonden niet een oft twee oft seven, maer LXXII wijse, gheleerde man-
[54] nen om dat werck oprechtelijck te volbringhen, die welcke tsamen in een sale met
[55] ghemeynen raet dat deden. Alsoo Aristeas, een gheleert man van dien tijden uut des[55]
[56] conincs Ptolomeus hof, diet ghesien hadde, dat bescrijft, hoe wel dat sommighe an-
[57] dere contrarie willen segghen dat sij elck besonder in versceyden camerkens saten.

[58] Oock weet ick wel datter vele gheleerde ende experte gheweest hebben ende al
[59] noch sijn, hier ende elders, diet grootelijck misprijsen datmen den blooten text der
[60] heyligher scriftueren den ghemeynen menschen in die handen gheeft, die welcke
[61] meestendeel niet bequaem en sijn om dien te verstaen by hen selven ende vele van
[62] dien door ombequaemheyt hens verstants oft door verkeertheyt ende vermetelij-
[63] cheyt haers herten, trecken die scriftuere ten quaden sinne ende misbruycken die
[64] grootelijck. Maer wat isser soo goet dat die menschen, besonder die hooverdich
[65] ende vermetelijck sijn, niet en misbruycken? Oock aenghemerct dat den bybel over
[66] langhe in ghemeynder talen overghesedt ende wijt verbreydt is gheweest, niet op-
[67] rechtelijck soo duncket den sommighen anderen by nae nootelijc te wesen datmen
[68] een goede, onghevalschte Duytsche bybel soude uutgheven om die andere incor-
[69] recte ende vervalschte bybelen beter uuten handen der slechter menschen te crij-
[70] ghen. Ende aenghaende dat misbruyck der quader menschen seyden sommighe
[71] andere datmen noch vele goede menschen vint die de heylighe scriftuere met be-
[72] hoorlijcke weerdicheyt ende ootmoedicheyt lesen ter goeder meyninghen, om dat
[73] si die sermoonen der predicanten, vanden welcken die heylighe scriftuere uutghe-

55 *Aristeas*: vermeende hofbeambte van Ptolemaios II, die in een brief (een vervalsing uit de tweede eeuw v.Chr.) over de totstandkoming van de *Septuaginta* bericht.

[74] leyt wort, te beter souden verstaen ende onthouden als sij den text der scriftue-
[75] ren te voren door lesen oft hooren in memorie begrepen hadden. Want alsoo pleg-
[76] hen die heylighe leeraers ende bisscoppen het ghemeyn volc te vermanen dat sij
[77] die heylighe scriftuere te voren lesen souden diemen tsanderdaechs oft corts daer
[78] na by costuyme ende by deelen in die sermoonen verclaeren soude, alst blijct int
[79] derde sermoon van den weerdighen leeraer sint Jan diemen noemt Guldemont dat[79]
[80] hy bescreven heeft van den armen Lazarus ende den rijcken vrecke. Ghelijck oock
[81] hedensdaechs die schoolmeesters den leerkinderen den blooten text oft materie doen

79 *sint Jan diemen noemt Guldemont*: Johannes Chrysostomos, die leefde in de tweede helft van de vierde eeuw, was patriarch van Constantinopel en een beroemd prediker.

[82] te voren lesen ende oock van buyten leeren, die sij hen naemaels willen declareren
[83] in die lesse.

[84] Maer boven al nochtans heeft my van dit werck vervaert die swaricheyt des
[85] wercs ende cortheyt des tijts, want die printer seer haestich was, eensdeels want
[86] hem bevolen was dat hy hem haesten soude om dat die valsche ende incorrecte by-
[87] belen te eer uuter luyden handen souden ghenomen worden, ende eensdeels om dat
[88] hy oock vernomen hadde datter sommighe ondercruypers op hande hadden desghe-[88-89]
[89] lijcs werck buytens lants te doen prenten te sijnen grooten achterdeele, alst namaels
[90] ghebleken heeft.

[91] Maer hier teghen is my beloeft ende ghedaen groot behelp daer toe dienende,
[92] want sonder een Duytsche bybel over tseventich jaer in Hollant ghedruct. Item[92]
[93] noch twee versceyden Hoochduytsche bybelen, waer aff die eene overghesedt was
[94] vanden hooghe gheleerden heere Joannes Eckius, die ander vanden eerweerdighen
[95] Joannes Dietenbergius vander predicaren orden, beyde doctooren inder godtheyt
[96] ende bescermers des kersten gheloofs. Soo heb ick noch sonderlinge behelp ende
[97] onderwijs ghehadt van twee eerweerdighe wel gheleerde heeren ende meesters: M.
[98] Peeter di Corte, over prochiaen der over kercken van S. Peeters te Loeven ende als
[99] nu rectoor der universiteyt, ende van M. Godevaert Strijrode, regent der studenten
[100] des convents vanden predicaren orden te Loeven, beyde doctooren inder godtheyt,
[101] die dwoort Gods ende die heylighe scriftuere den ghemeynen volcke over langhe
[102] tijt in ghemeynder talen met grooten lof ende vrucht ghepreect hebben ende ver-
[103] claert. Die welcke ooc vander keyserlijcker majesteyt besonder commissie hadden
[104] dit werck te examineren, te approberen oft reproberen.[104]

[105] Aldus door Gods gracie ende door dese redenen, middelen ende helpen heb
[106] ick dit swaer werck aenveert ende ten eynde ghebrocht ende den gheheelen bybel

88-89 *desghelijcs ... prenten*: bedoeld wordt de Nederlandse bijbel die in 1548 in Keulen bij Jaspar van Gennep gedrukt werd.
92 *sonder*: voornamelijk.
Duytsche ... ghedruct: de vertaling die hier bedoeld wordt, is de Delftse bijbel van 1477.
104 *approberen oft reproberen*: goed of af te keuren.

[107] overghesedt ende ghescreven in die ghemeyn Brabantsche tale, alsmen die useert te
[108] Loeven, daer ick gheboren ende eenpaerlijc residerende ben. Volghende seer scer-
[109] pelijck den voorseyden Latijnschen text, niet alleen inden sin der redenen, maer ooc
[110] in die maniere van spreken der heyligher scriftueren ende int vervolch der woerden,
[111] soo verre alst die Duytsche tale lijden mocht, ghelijc my vanden voerseyden hee-
[112] ren commissarisen in desen bevolen was. Die welcke liever hadden een ghetrouwe
[113] ende warachtighe translatie, al waer die niet seer constich van talen, dan contrarie.
[114] Ende hoe wel sij die ghescreven copie heel gheleesen, gheexamineert ende ghe-
[115] corrigheert hadden voer den druc, soo hebben sij nochtans die gheheel ghedructe
[116] Duytsche bybel wederom doen confereren teghen den Latijnschen text ende die

[117] Duytsche copie ende die faulten doen verghaderen die voor oft int drucken niet wel
[118] ghenoech ghemerct en waren.

[119] Ende om die slechte menschen te verhoeden van onwijselijck lesen ende quaet
[120] verstant, oft oock vermetelijc uutlegghen der heyligher scriftueren, soo heb ick een
[121] corte instructie oft onderwijs onder luttel capittelen uut die boecken der leeraers
[122] vergadert, leerende daer in hoe datmen die heylighe scriftuere behoort te lesen, te
[123] verstaen ende te volghen ter zielen salicheyt, sonder perikel van dolinghen. Dwelck
[124] vanden voorseyde commissarisen gheaxamineert wesende oock voor den bybel ghe-
[125] stelt is. Maer wat grooten arbeydt ende naersticheyt dat ghedaen is gheweest int
[126] doorsoecken van veel boecken der leeraers die den sin der bybelen uutlegghen om
[127] den rechtsten ende warachtichsten sin der scriftueren te vinden ende hoe veel plaet-
[128] sen der heyligher scriftueren hier te recht verduytscht sijn die in ander translatien[128]
[129] qualijck ende verkeerdelijck ghestelt waren, dat sal elck verstandich leser wel lich-
[130] telijck bevinden. Dus bidden wij Gode ende alle godtvruchtighe kersten menschen,
[131] om der welcker liefden dit werck ghedaen is, dat sij desen onsen arbeydt ende jon-
[132] ste goedertierenlijck willen in dancke nemen ende ist dat sij eenighe meer faulten
[133] daer in vinden dan wij ghestelt hebben, dat sij dat ons willen vergheven, aenghe-
[134] merct des tijts cortheyt ende des wercs grootheyt ende swaricheyt. Hier mede blijft
[135] Godt bevolen. Ghescreven te Loeven in sinte Martens clooster. Anno MCCCCC
[136] ende XLVIII, den lesten dach van Augusto.

128 *te recht*: op juiste wijze.

39
Nicolaus van Winghe: *Navolging Christi*

In 1548 verscheen niet alleen Van Winghe's Nederlandstalige bijbel in druk, maar ook zijn vertaling van *De imitatione Christi* van Thomas à Kempis. De titel luidt: *Van die werelt te versmaden ende Christum te volghen. Een devoet tractaet vol goeder leeringhen, wijlen ghemaect bi eenen devoten Regulier, ghenaemt heer Thomas Hamerken van Campen, welc boecxken men pleech te noemen Qui sequitur me*. Het boekje verscheen bij de Antwerpse drukker Henrick Peeters van Middelborch, die de voorrede van Van Winghe zo bewerkte dat niet de vertaler maar de drukker het woord voert. Hij richt zich tot Theodoricus van Hese, met wie Van Winghe bevriend was. De uitgave heeft volgens de drukker tot doel eerdere, slechte vertalingen van Thomas' tekst te vervangen.
De tekst wordt hier uitgegeven naar het exemplaar van de druk uit 1548 dat in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam onder signatuur 1365 F 31 bewaard wordt (fol. Ai,V-Aij,V). Vgl. *Van Herreweghen 1949* (in het bijzonder p. 357-363).

[1] Eerweerdighe heere, tis eenen corten tijt geleden dat ic was te Loven bi eenen re-
[2] ligiosen persoon, minen goeden vrient, die welcke mi seyde hoe dat ghi onlancx
[3] seer van hem begeert haddet dat hi soude willen van nyeus in Duytschen uuten
[4] Latine overstellen dat seer goet boecxken welcmen gemeynlic noemet *Qui sequi-*[4-5]
[5] *tur me* in gemeynder Brabantscher talen. Het welcke om zijn seer goede leerin-
[6] ghen in voortijden overgestelt is geweest in verscheyden talen, als in Italiaensche,
[7] Spaensche, Walsche ende Duytsche, mer nergers en waert (na u goetduncken) qua-
[8] liker overgestelt dan in Duytschen. Aldus want hi dat na uwer begheerten ende zijn
[9] vermogen voldaen hadde, so begheerde hi van mi dat ic dit soude willen prenten,
[10] met sommige andere devote tractaetkens, welc die selve ooc uuten Latijne verduyt-
[11] schet hadde. Het welcke ic seer gheerne ontfangen hebbe te doen - hoe wel dattet
[12] selve boecxken seer dicmael geprent is geweest in Duytschen - goet betrouwen heb-
[13] bende dattet selve te meer behagen sal veel geestelike personen, aengesien dat van
[14] uwer eerweerdicheyt so sonderlinge ghepresen wort ende so neerstelijc besorcht is
[15] om wederom beter ende claerliker verduytscht te worden in gemeyn Brabansch-
[16] duytsch, dwelc te voren int sticht van Uutrecht of daer ontrent verduytscht is ge-

4-5 *Qui sequitur me*: het incipit van het Latijnse origineel. Indertijd werden de incipits van teksten gebruikt als titelaanduiding.

[17] weest. Dus heb ict na mijn beste correctelijck ende suyverlic geprent, hopende ooc
[18] mede deelachtich te worden der devotien vanden genen die daer wat beter verstant
[19] oft smaec in vinden sullen dan si te voren deden als zijt in haer eyghen tale lesen
[20] mogen. Het welcke vol goeder leeringen is om deser werelt gansschelic te sterven
[21] ende tot een volcomen geestelic leven te comen, gescreven ontrent over hondert ja-
[22] ren, niet vanden eerweerdighen cancellier van Parijs Johannes Gerson (als die tij-[22]
[23] tels van sommige geprente exemplaren in Latijn ende Duytsch inhouden) maer, als
[24] uwer eerweerdicheyt wel kenlijc is, van eenen seer devoten religioes genaemt heer
[25] Thomas Hamerken van Campen, wijlen regulier van sinte Augustijns oorden, int
[26] clooster van sinte Agneten berge bi Zwolle. Die ooc noch meer dier geliker devote
[27] tractaetkens gemaect heeft, den simpelen geesteliken menschen seer nut ende wel
[28] dienende, want alle zijn leeringen zijn meer gescreven uut eygen ondervinden van
[29] een goet leven ende gevuelen der devotien dan uut grote geleertheyt der scriftueren,
[30] alst wel kenlijc is den devoten menschen die desghelijcx ooc wat ondervonden ende
[31] ghesmaect hebben. Aldus, eerweerdige heere, bid ic u dat ghi in dancke wilt nemen
[32] onsen dienst - te weten des oversetters ende mijns des prenters - die beyde desen ar-
[33] beyt van scrijven ende prenten sonderlingen geerne aengenomen hebben om uwer
[34] eerweerdicheyt te believen ende uwer devoter begeerten te voldoen. Ende ist dat
[35] ghi daer yet in misraect vint, dat suldy toescrijven der menscheliker onwetentheyt
[36] oft versuymelicheyt ende tselve ons te kennen geven, op dat wi dat beteren mo-[36]
[37] ghen metter tijt ten naesten drucke (eest dat desen haest vercocht mach worden).
[38] By den welcken ic ooc geprent heb drie ander devote tractaetkens vanden selven
[39] geesteliken persoon overgestelt uuten Latijne in Duytschen.

22 *Johannes Gerson*: het auteurschap van *De imitatione Christi* is omstreden. Volgens Van Winghe werd het traktaat soms ten onrechte op naam gesteld van de invloedrijke theoloog Johannes Carlerius de Gerson (1363-1429).
36 *versuymelicheyt*: onachtzaamheid.

40
Nicolaus van Winghe, *Die joetsche oorloghe*

De joodse historicus Flavius Josephus, die leefde van 37 tot ca. 95 na Christus, schreef in het Grieks een tekst over de joodse oorlogen (vanaf de opstand van de Makkabeeën tot de val van Jeruzalem in 70 na Christus) en een over de joodse geschiedenis. De Latijnse vertaling van het eerstgenoemde werk, *De bello Judaico*, werd in 1552 door Van Winghe in het Nederlands vertaald. Deze vertaling werd door de Antwerpse drukker Symon Cock in hetzelfde jaar gepubliceerd. De titel luidt: *Flavij Josephi. Des vermaerden joetschen hystorie scrivers seven boecken van die joetsche oorloghe ende destructie van Jerusalem. Uuten Griecxschen in Latijn ende voorts uuten Latine nu eerst in Duytschen ghestelt, met een onderwijs van een prologhe, thoonende die nutticheyt deser hystorien. Desselfs Josephi leven, by den selven ghescreven ende nu corts eerst uuten Griecxschen int claer ghecomen*. Een jaar later verscheen bij Cock de Nederlandse vertaling van Josephus' tweede werk, onder de titel *Flavij Josephi. Des vermaerden joetschen hystorie scrivers twintich boecken vanden ouden gheschiedenissen der joden, nemende zijn beghinsele van dat eerste schepsel der werelt ende also ghecontinueert tot dat twalefste jaer van Nero den keyser van Rome*. Van Winghe heeft deze vertaling niet meer zelf kunnen voltooien.
Aan zijn vertaling van *De bello Judaico* heeft Van Winghe een omvangrijke proloog vooraf laten gaan, gericht tot de bestuurders van Antwerpen. Hij zet zijn opvattingen over geschiedschrijving uiteen en keert zich daarbij onder meer tegen populaire werken als *Karel ende Elegast*. Deze proloog wordt hier bekort uitgegeven naar het exemplaar dat in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek bewaard wordt onder signatuur 977 A 12 (fol. +ij,R- +v,R). Vgl. *Van Herreweghen 1949* (in het bijzonder p. 364-376).

[1] Discrete, wise ende voorsienighe heeren, aenghesien dat die menschen onder veel-
[2] derhande lusten vander natueren ingheplant ooc een sonderlinghe begheerte ende
[3] lust hebben om alderhande onbekende oft vreemde dinghen te weten ende van alles
[4] kennisse te hebben, so gheschiet dat veel lieden gheen dinck liever en doen dan hys-
[5] torien, croniken ende oude voorleden gheschiedenissen lesen oft hooren van voor-
[6] leden tiden, verre landen oft vreemde volcken, oft van bisonder merckelike perso-[6]
[7] nen, midts dat si daer door kennisse crighen van veelderhande saken ende vreemde
[8] gheschiedenissen, die som seer ghenoechlijck ende som oock profitelijck zijn om

6 *merckelike*: opmerkelijke.

[9] lesen. Dwelck aenmerckende sommighe dichters, scrivers ende prenters, haer ey-
[10] ghen bate meer dan tghemeyn profijt soeckende, aenghesien dat sulcke boecken
[11] seer ghesocht ende wel vercocht pleghen te werden, hebben in voortiden vele ver-
[12] scheyden ydele ende loghenachtighe hystorien ghedicht, ghescreven oft oock ghe-
[13] prent, die sulcke uut haren eyghen hoofden versiert hadden ende voor die hant con-[13]
[14] stelijck ghedicht, sonder eenich fundament der waerheyt. Oft hadden si eenich be-[14-15]
[15] scheede van eenighe warachtighe gheschiedenisse, daer deden si noch drymael meer
[16] loghenen toe om sulcke hystorie langher oft ghenoechliker te maken. Waer af die
[17] werelt over al vol is gheworden van ydele versierde hystorien, sonder naem oft ti-
[18] tel der autheuren oft bescrivers, som oock valsche titels hebbende van eenighe be-
[19] kende ende vermaerde scrivers, om daer door den lesers wijs te maken dat warach-
[20] tighe hystorien waren, die dicmaels nerghens toe en dienen dan den tijt (die boven
[21] maten costelijck is) onnuttelijck over te brenghen ende somtijts oock veel onnutte
[22] ghedachten ende quade lusten daer uut te crighen, als zijn die *Hystorien vanden*
[23] *vier Heymskinderen*, van *Amadijs ende Gaulen, Coninc Karel ende Elegast* ende
[24] dyer ghelijcke meer ander in Walsche ende Duytsche. Onder die welcke oock is
[25] een cleyn hystorie boecxken, overlanghe ghedruct ende uutghegheven, van die de-
[26] structie van Jerusalem by Vespasianum ghedaen, sonder naem oft titel des autheurs.
[27] Ende hoe wel daer meer loghenen dan bladeren in staen, nochtans wordet van veel
[28] slechten menschen voor warachtich ghelesen. Ende binnen corten tiden is van-
[29] der selver destructien een meerder boeck uutghecomen, eerst uuten Hebreeusschen
[30] overgheset by eenen David Kyber int Latijn ende voorts uuten Latine in Duytsche[30-30-31]
[31] ghedruct onder den titel des vermaerden joetschen hystoriescrivers Flavii Josephi,

13 *voor die hant*: in het wilde weg.
14-15 *bescheede*: feitelijke informatie.
30 *David Kyber*: de bedoelde druk is in 1550 te Straatsburg verschenen. Vgl. *Van Herreweghen 1949*, p. 371.
30-31 *in Duytsche ghedruct*: in zijn bericht tot de lezer vermeldt Symon Cock dat deze oudere Nederlandse vertaling door Jan Knyf vervaardigd is.

[32] dwelck ooc so vol loghenen is bevonden dat deerste oversettere uuten Hebreeus-
[33] schen int Latijn selve belijdt dat hi veel dinghen die hy int Hebreeusch vant, ach-
[34] terghelaten heeft int Latijn, want het openbaer ende onghelooveliike loghenen wa-
[35] ren, meynende dat die van sommighe valsche joden daer in ghesteken waren.[35]

[36] Hierom want dese destructie van Jerusalem een seer merckelike gheschiede-
[37] nisse is ende alle kerstenen menschen oorbaerlijck om lesen tot een verstercken des
[38] kersten gheloofs, want daer in bethoont wort Gods vervaerlike ende rechtveerdighe
[39] wrake die Hy ghedaen heeft over dat joetsche volck, die Christum, onser alder Sa-
[40] lichmaker, wreedelijck ende onrechtelijck ghedoot hadden, ende bisonder over die
[41] hooftstadt Jerusalem, daer Hy ghedoot was. Hier vintmen ooc hoe Christus pro-
[42] phecien vervult zijn die Hy int evangelie te voren seyde van deser stadt jammer-
[43] like verderffenisse, aenghemerct oock dat hier af het meeste ende beste bescheet

35 *ghesteken*: gestopt.

[44] ghescreven heeft die voorghenoemde joetsche priester ende hystorie scriver Fla-
[45] vius Josephus, die selve oock het beste bescheedt daer af wel wiste, midts dat hy in
[46] dyen tiden een vanden principaelsten joetschen capiteynen was ghestelt om den Ro-
[47] meynen te wederstaen. Waer af hy seven schoon hystorie boecken bescreven heeft
[48] in Griecxscher talen, die welcke over duysent jaren uuten Griecxschen oock int La-
[49] tijn overghesedt zijn by eenen priester, Ruffinus ghenaemt, ende namaels in veel-[49]
[50] derhande talen (als Italiaensch, Spaensch, Walsch ende Hoochduytsch) overghe-
[51] set zijn ende by verscheyden druckers uutghegheven. So hevet sommighe goeden
[52] mannen - minen goeden vrienden - goet ghedocht my te versoecken ende te bidden
[53] dat ick na het oversetten der gheheelder bybelen in onse Nederlantsche-duytsche[53-54]
[54] tale, dese voorseyde seven hystorie boecken oock soude willen in die selve onse
[55] tale over setten. Bisonder want dese destructie van Jerusalem, met die verderffe-[55]
[56] nisse des tempels ende verstroyinghe des joetschen volcx, is gheweest het laetste
[57] eynde der ouder wet door Moysen ghegheven, want die joden doen haer wet niet[57-59]
[58] meer houden en conden als haren tempel gantsch verdorven was, ende een vast se-
[59] ker verstercsel der nieuwer evangelisscher wet door Christum ghebracht.

[60] Om welcke ende meer ander saken heb ick dit swaer werck aenghenomen ende
[61] metter hulpen Gods na mijn vermoghen volbracht. Dwelck ick oock te liever aen-
[62] veerdt ende ghedaen hebbe om dat deser hystorien scriver, al yst een jode gheweest
[63] ende ghebleven, nochtans altijt oock in die heylighe kercke voor warachtich oft
[64] ymmer seer gheloovelijck ghehouden ende ghelesen is gheweest. Bisonder want
[65] hy hier sulcke dinghen bescrijft die hy meest deel selve ghesien ende som oock
[66] selve ghedaen hadde ten tide als die gheschieden, want hy in sinen tiden was niet

49 *Ruffinus*: Latijns-christelijk auteur en vertaler van vele Griekse teksten die leefde van ca. 345-410.
53-54 *der ... tale*: Van Winghe verwijst hier naar zijn bijbelvertaling (vgl. hierboven, tekst 38).
55 *Bisonder want*: met name omdat.
57-59 *want ... ghebracht*: Van Winghe betoogt hier dat de diaspora van de joden na de vernietiging van de tempel bevorderlijk geweest is voor de ontwikkeling van het christelijk geloof.

[67] alleen een groot gheacht man ghecomen van der joden coninclike ende priesterlike
[68] stamme, maer oock seer gheleert int Hebreeussch ende Griecsch ende daer boven
[69] oock een seer vroom capiteyn ende gouverneur ende president van tgheheel lant
[70] van Galileen. Oock heeft hy dese hystorie bescreven ende int openbaer ghebracht
[71] ter stont na dat dese dinghen gheschiet waren, die wile datter noch vele leefden die
[72] dese oorloghe ghesien ende mede ghevoert hadden, die welcke hem hadden mo-
[73] ghen wederlegghen ende bescamen, hadde hy yet merckelijck teghen die waerheyt
[74] ghescreven. Daer toe heeft hy dese hystorie eerst laten examineren ende corrigeren
[75] by den joetschen coninck Agrippa, die doen noch regneerde in een deel van Judeen
[76] ende der Romeynen hulper hadde gheweest int voeren van deser oorloghen. Waer
[77] af zijn werck seer ghepresen werde vander waerheyt ende in sommighe saken oock
[78] verbetert by meerderen bescheede dat hem die coninck daer af gaf. Ten laetsten

[79] heeft hy dese selve hystorie den Roomschen keysers Vespasiano ende sinen sone
[80] Tito, die Jerusalem bestreden ende verdorven hadden, ghepresenteert. Die welcke
[81] hebben die alsulck bevonden dat si die deden uut scriven ende legghen op die ghe-
[82] meyn librarie van Rome. Ende den scriver ende autheur van deser hystorien daer
[83] toe oock groote eere bewisende, want Vespasianus gaf hem zijn eyghen huys te be-
[84] woonen binnen Rome, daer hy selve in woonde eer hy keyser was. Stellende daer
[85] toe ooc een eerlijc staende beelt te Rome int openbaer ter eeren ende eewigher ghe-
[86] denckenissen des hystoriescrivers (daer die ghedenckenissen van ander vermaerde
[87] oft vrome mannen stonden), so wel om zijn vromicheyt int voeren vander voorsey-
[88] der oorloghen als om zijn naersticheyt, warachticheyt ende conste int bescriven der[88]
[89] selver oorloghen.

[90] Welcke historie van sinen tiden af over XV C jaren altijt ghehandelt is gheweest
[91] van alle gheleerde mannen der heyligher kercken (als Origenes, Chrysostomus, Au-[9191-92]
[92] gustinus, Jeronymus ende meer ander ondersoeckers der waerheyt ende minnaers[92]
[93] der rechtvaerdicheyt), die te som steden int verclaren der evangelien haer lesers
[94] senden tot dese Josephus hystorie, daer men claerlijc vint volbrocht veel dinghen
[95] die int evangelie te voren gheseyt zijn. Niet dat Josephus in alles sonder dolen die
[96] waerheyt gheseyt heeft, want dats een sonderlinghe gave Gods, alleen verleent den[96]
[97] heylighen propheten, apostelen ende evangelisten, die door Gods gheest die hey-
[98] lighe scriftueren ende het seker Gods woort ons sekerlijck bescreven ende gheghe-[98]
[99] ven hebben; die vanden selven gheest also gheleert zijn gheweest om dat si in gheen
[100] sake ghedoolt en hebben vander waerheyt, wetens oft onwetens, int groot oft int

88 *naersticheyt*: volharding.
91 *Origenes*: Griekse kerkvader (ca. 185-254).
Chrysostomus: Johannes Chrysostomus (tweede helft van de vierde eeuw), patriarch van Constantinopel en beroemd prediker.
91-92 *Augustinus*: Aurelius Augustinus (354-430), de belangrijkste Latijnse kerkvader.
92 *Jeronymus*: Hiëronymus, kerkvader (ca. 350-420), vooral bekend geworden door zijn Latijnse vertaling van de bijbel (de *Vulgaat*).
96 *verleent*: verleend aan.
98 *seker*: ware.

[101] cleyn. Maer ander scrivers ende bisonder hystoriescrivers dolen al ghemeynlijck in
[102] sommighe saken daer si die nauste waerheyt niet en hebben af connen vernemen.
[103] Oock pleghen sulcke somtijts uut gonste oft afgonste die feyten van sommighe per-
[104] sonen, daer si liefde oft hate toe draghen, te verheffen, verbreyden, oft oock te ver-[104-105]
[105] nipen ende verswighen na haer affectie om die vrientscap van sommighe personen
[106] te crighen ende danck oft loon te behalen, alst wel te duchten is dat desen hysto-
[107] rie scriver somtijts ooc gheschiet mocht wesen, midts dat hy een jode was buyten
[108] die gracie Gods int joetschap levende na dat het licht des evangelijs langhe hadde
[109] gheblict door der apostelen woorden ende wercken. Maer hy is voor een warach-[109]
[110] tich hystorie scriver ghehouden gheweest, midts datmen bevonden heeft dat hy int
[111] principaelste van dese gheschiedenisse zijn beste kennisse ghescreven heeft ende
[112] in desen uut gonste oft afgonste niet merckelijck teghen die waerheyt gheseyt en

104-105 *vernipen*: verdraaien.
109 *gheblict*: geschenen.

[113] heeft. Dwelcmen daer aen oock wel bevroeden mach, want al was hy een joetsch
[114] priester vander Phariseen secte (welcker archeyt ende valscheyt teghen onsen heere[114]
[115] Jesum int evangelie ghenoech blijct), so bevint men nochtans dat dese Josephus si-
[116] nen voorvaderen daer in niet ghelijck en is gheweest.
...

[117] Oock vintmen hier in veel hertelike vermaninghen int prisen der duechden ende
[118] misprisen van onduechden (als ongherechticheyt, onbevreestheyt, onwijsheyt, twee-
[119] drachticheyt, gheltghiericheyt ende eerghiericheyt), waer door - als hy openlijck
[120] thoont te veel steden - Jerusalem tot haer verderffenisse ghecomen was. Ende hoe
[121] wel dese Josephus - als een jode - die principael sake niet en wiste van die destructie
[122] van Jerusalem, te weten die onrechtvaerdighe doodinghe ons salichmakers Christi,
[123] daer God wrake over dede, nochtans seyt hy te veel steden openlijck dat die stadt
[124] met haren overcosteliken tempel vanden Romeynen verdorven werde door Gods
[125] rechtveerdich ghehenghen om die ontsprekelike groote sonden ende onrechtvaer-[125]
[126] dighe bloetstortinghen die daer ghedaen waren.

[127] Om dese ende meer ander saken is dese Josephus dicmael gheorboort gheweest[127]
[128] vanden leeraers der heyligher kercken tot verclaren van sommighe plaetsen der hey-
[129] ligher scriftueren ende verstercken des kersten gheloofs (bisonder ooc int dispute-
[130] ren teghen der joden ongheloovicheyt, als Origenes doet in zijn boecken teghen
[131] eenen ongheloovighen vyant Christi, Celsus ghenaemt). Waerom dat sinte Jerony-[131]
[132] mus niet sonder redene desen ooc stelt onder die vermaerde scrivers ende gheleerde
[133] der heyligher kercken in een boec dat hy daer af ghemaect heeft, niet om dat Jo-
[134] sephus een kersten leeraer oft scriver was, maer want hy veel dinghen ghescreven
[135] heeft seer wel dienende tot verstercsel ende onderwijs der kerstenen.

114 *Phariseen secte*: een politieke oppositiepartij in de joodse staat, die een strenge handhaving van de wet en tradities voorstond.
125 *ghehenghen*: goedvinden.
127 *gheorboort*: aangewend.
131 *Celsus*: Griekse neoplatonicus (tweede eeuw na Chr.); bestrijder van de joods-christelijke religie.

[136] Ooc yst wel te dencken dattet God door sonderlinghen raet ende reden aldus
[137] gheordineert heeft dat die vervaerlike wrake van Christus doot ende die destructie
[138] van Jerusalem ende verderffenisse des joetschen tempels ende volcx na Christus
[139] prophecie gheschiet, bescreven soude werden niet van eenighen kersten mensch,
[140] maer van eenen jode die in Christum niet en gheloofde - hoe wel hy groot ghe-
[141] voelen daer af hadde - om dat die joden in nacomende tiden dit te beter mochten
[142] ghelooven ende daer door ghetrocken werden om in Christum te ghelooven, die al-
[143] dus voorseyt hadde als hy dese verderffenisse van Jerusalem ende vanden tempel te
[144] voren gheseyt ende beweent hadde also die na gheschiet is ende van desen Josepho
[145] bescreven. Want hadde dit eenich kersten scriver bescreven, so hadden die naco-
[146] mende joden moghen vermoeden oft meynen dat sulck dese dinghen meestdeel uut
[147] gonsten versiert hadde tot voordeel des kersten gheloofs, oft door ongonste tot der

[148] joden achterdeel. Maer nu werden si desen aengaende verwonnen van desen haren
[149] priester ende wetgheleerde Josepho, dat si moeten ghelooven oft ymmer beliden
[150] dat Christus Jesus warachtich was ende Gods gheest hadde in Zijn woorden ende
[151] crachtich was in Zijn wercken.
...

[152] Ooc is dese hystorie ghenoechlijck om lesen midts dat hier menigherhande vreemde
[153] ende merckelike dinghen vertelt werden die ghenoechlijc om lesen zijn, als van die
[154] natuere vreemde condicien ende gheleghentheyt des joetschen lants ende der bylig-
[155] ghender steden ende landen. Item van der Romeynen crijchshandel ende oorlooch-
[156] sche instrumenten die si doen ter tijt ghebruycten.

[157] Daer toe is dese selve hystorie seer bevallijck ende constelijck bescreven ghe-
[158] weest in conste van spreken ende beleyden van redenen na die conste der Griecx-
[159] scher spraken, want al was Josephus een gheboren Hebreeusch man ende van joncx
[160] gheleert in der joden wet ende tale, die seer rou ende onghelijck is der Griecxscher[160]
[161] oft Latijnscher talen, nochtans was hy so wel gheleert in die conste der Griecxscher
[162] talen dat hem sinte Jeronymus op een plaetse ghelijct by Titum Livium, die dalder[162]
[163] constichste ende fraeyste hystorie scriver der Romeynen gheweest is, noemende
[164] Josephum den Griecxschen Livium. Hem oock seer verwonderende dat sulck een
[165] Hebreeusch man, van joncx in die Hebreeussche scriftueren ghewent ende gheoef-
[166] fent, die Griecxsche tale hadde so volcomelijck moghen leeren ende so veel Griecx-
[167] sche boecken lesen als oft hy een gheboren Grieck hadde gheweest ende van joncx
[168] anders niet gheleert en hadde. Welcke conste van spreken die oversetters int Latine,
[169] veel te min wy uut den Latine in Duytsche, niet wel en hebben moghen volghen om[169]
[170] der talen onghelijcheyt in manieren van spreken.
...

160 *rou*: ongevormd.
162 *Titum Livium*: Titus Livius (59 v. Chr.-17 na Chr.) was een Romeinse historicus (vgl. ook tekst 37).
169 *veel te min*: en in nog veel mindere mate.

[171] Om dan onse Nederduytsche landen die door Gods gracie ende groote naersticheyt
[172] ende wijsheyt der keyserliker majesteyt tot noch toe in redelike goede eendrachti-
[173] cheyt, recht gheloove ende warachtighen godsdienst ghehouden is gheweest in de-
[174] sen meer te stercken ende die vreese Gods onder tvolck te vorderen, hevet som-
[175] mighen goeden ende gheleerden mannen goet ghedocht dat dese oude hystorie Jo-
[176] sephi der verderffenissen van Jerusalem ende des gantsschen joetschen lande in
[177] onse Nederlantsche-duytsche tale overghestelt soude worden, op dat die Christe-
[178] nen uut desen deerliken spieghel van Gods wrake over die joetsche nacie Gods ver-
[179] vaerlike rechtvaerdicheyt aenmercken souden, denckende: yst dat over die onghe-
[180] loovighe ende wreede joden die Christum ende zijn discipulen ghedoot hebben so
[181] swaren wrake ghedaen is, dat ons gheen saechter maer swaerder oordeel staet te

[182] verwachten, die Christus gheloove aenghenomen hebben, by also wy door onghe-
[183] loovicheyt oft onghetrouwicheyt van quaden wercken Christum metten joden ver-
[184] loochenen, wederom cruycen ende versmaden, als Paulus seyt totten Hebreen. Dus[184]
[185] heb ick dit swaer werck van dese hystorie over te setten uut versoeck deser goeder
[186] mannen ende der voorseyder redenen aenghenomen ende metter hulpen Gods na
[187] mijn beste ten eynde ghebrocht.

[188] Welcken minen arbeyt ick niet sonder goede redene ende raet uwer voorsie-
[189] nigher ende goeder heeren namen heb toeghescreven, als tot uwer eeren ghedaen
[190] ende in drucke ghebracht, hopende dat desen minen dienst in so goeden wercke
[191] ter goeder meyninghen ghedaen u lieden sonderlinghe ghenaem sal wesen. Bison-[191]
[192] der aenghemerct dat ghi lieden altijt sonderlinghe naerstich ende voorsienich zijt
[193] gheweest ende al noch zijt om met ripen rade, met verscheyden goede middelen
[194] u goede, groote ende machtighe stadt ende ghemeynte metten verscheyden buy-[194]
[195] tenlantsche coopluyden enden nacien versaemt, also altijt in goede policie te hou-[195]
[196] den dat die comenschap by u lieden also mocht ghehandelt ende ghevordert wesen,
[197] datter nochtans door die vreemde buyten luyden onder tdecsel van comenscap te[197]
[198] hanteren gheen schadelike secten, ketteryen oft valsche godsdiensten van buyten
[199] en souden inghebrocht werden, waer door u goede ingheseten borghers mochten
[200] eenichsins verarghert werden ende God also verthoornen dat hy eenighe scadelike[200]
[201] muyteryen oft werringhen mocht laten comen tusschen de borghers onder malcan-[201]
[202] deren, oft tusschen die borghers ende buytenlanders, oft teghen u wettighe heeren
[203] ofte overste (beide gheestelike ende weerlike) tot dese heerliker stadt ganssche ver-[203]

184 *als Paulus seyt totten Hebreen*: in de marge wordt verwezen naar Hebr.6.
191 *ghenaem*: aangenaam.
194 *u ... ghemeynte*: Antwerpen (vgl. de inleiding).
195 *nacien*: staten.
197 *tdecsel*: het voorwendsel.
200 *verarghert*: benadeeld.
201 *werringhen*: opstanden.
203 *weerlike*: wereldlijke.

[204] derffenisse.
...

[205] Oock bevroeddy wel dat uwer stadt voorspoet ende welvaert beter ende meer ghe-
[206] voordert ende bewaert wert door dese duechden ende goede puncten dan door over-
[207] vloedighe rijcdommen, menichte van volcke, costelijcheyt van tymmeragyen oft
[208] stercheyt van poorten, vesten oft torren, al waren die oock van yser ghemaect oft
[209] van metael ghegoten. Want dese dinghen souden al meer letten dan helpen wan-
[210] neer God, van u lieden grooteliken verthoornt wesende, Zijn hant ende hoede van
[211] u stadt wilde trecken, alst wel ghebleken heeft aen die heerlicste stadt van Jerusalem
[212] met haren over grooten costeliken tempel, die vol rijcdommen was, ende met dry-
[213] dobbel mueren bevrijdt ende met seer veel stercke torren, casteelen, poorten ende
[214] berghen also besedt ende besloten ende daer toe so vol volcx dat die scheen onwin-[214]
[215] lijck te sine. Die welcke beleghert werde vanden Romeynen ontrent Paesschen, ten

214 *berghen*: burchten.

[216] selven tide als si Christum ghedoot hadden, doen (na die joetsche wet) alle tvolck
[217] van Judeen te Jerusalem binnen moest comen om Gode daer offerande te doen,
[218] waerom si niet winlijck en scheen te wesen. Maer midts dat si van God om haer[218]
[219] groote sonden verlaten waren, so vielt haer al teghen dat haer scheen mede te we-
[220] sen. Want om die overgroote rijcdommen die te Jerusalem waren, stonden daer veel
[221] muytmakers, roovers ende moorders op, die uut gheltghiericheyt ende eerghieri-
[222] cheyt grooten twist van binnen maecten, vanghende, beroovende ende doodende
[223] die edelste, rijcste ende treffelijcste mannen vander stadt, haer oplegghende dat si[223]
[224] heymelike verraderye op handen hadden om die stadt den Romeynen over te leve-
[225] ren. Die welcke van hongher oock benaut zijnde, hanteerden seer onghenadelijck
[226] ende onmenschelijck het ghemeyn volck dat eenighe victalie binnen haren huyse
[227] hadde, also datter een vrouwe uut ghebreke van nootdruft haer eyghen kint ghedoot,
[228] ghebraden ende een deel daer af gheten heeft. Welcken hongher haer principalijck
[229] quam uut die overgroote menichte des volcx die daer binnen besloten was, die alle
[230] der stadt victalie seer corts al verteyrt hadden, alst plach te wesen in sulcke beleyde
[231] steden die meer volcx binnen hebben dan haer victalie langhe voeden mach. Ten[231]
[232] derden heeft haer die machtighe stercte vander stadt een oorsake haerder verderf-
[233] fenissen gheweest. Want die oproerighe muyters van binnen, diet ghemeyn volck
[234] verheert hadden, waren so moedich ende hadden so grooten betrouwen op deser[234]
[235] stadt stercte dat si die den Romeynen met gheen condicien en wilden op gheven,
[236] noch oock laten opgheven, hoe wel si dicmael van Tito den keyser daer toe versocht
[237] werden, die groot medeliden creech met die allendighe ghemeynte van Jerusalem,

218 *winlijck*: veroverbaar.
223 *treffelijcste*: voortreffelijkste.
haer oplegghende: hen ervan beschuldigend.
231 *victalie*: voedsel.
234 *verheert*: onderworpen.

[238] die haer begheerden op te gheven om haer lijf te salveren maer waren van binnen[238]
[239] meer bedwonghen dan van buyten.
...

[240] Dus om die vreese Gods in uwer goeder stadt ondersaten ende alle ons lants lieden
[241] die gheen Latijn en verstaen te vermeerderen, heb ick dese hystorie verduytscht,
[242] niet sonder grooten arbeyt, te veel steden meer den sin dan die woorden volghende,
[243] hoe wel ick den rechten sin dicmael uuten Latine niet wel en heb connen begri-
[244] pen, maer dyen moeten soecken uuten Griecxschen exemplaren, onlancx te Basel[244-245]
[245] ghedruct, door hulpe van sommighe mijn goede vrienden inder Griecxscher talen
[246] wel gheleert. Oock heb ick voor dese hystorien ghestelt het leven Josephi, dwelck
[247] hy van zijns selfs gheschiedenissen ende avontueren ghescreven heeft, also hy be-
[248] loeft int laetste capittel des laetsten boecx der ouder gheschiedenissen, het welck
[249] nu corts eerst int Griecx ende Latijn uut ghecomen is. Dus bidde ick uwer goe-[249]

238 *salveren*: redden.
244-245 *onlancx te Basel ghedruct*: bedoeld is de druk die in 1544 te Bazel bij H. Froben verscheen. Vgl. *Van Herreweghen 1949*, p. 368.
249 *corts ... is*: bedoeld is de druk die in 1548 te Bazel van de pers kwam. Vgl. *Van Herreweghen 1949*, p. 368-369.

[250] dertierenheyt dat ghi desen minen goetwillighen dienste int goede wilt nemen, den
[251] welcken ick oock anderssins uwer voorsienicheyt heb willen toescriven, tot een tey-
[252] ken van dancbaerheyt voor vele uwer goeder weldaden desen armen clooster daer
[253] ick nu woonachtich ben ghedaen, tsindert dat by onghevalle eens heel verbrant was.[253]
[254] Ende by also ick bevinden mach dat desen minen dienst u lieden ghenaem is, so wil
[255] ick metter tijt ende Gods hulpe corts alle die andere hystorien ende scriften des sel-
[256] ven Josephi oock verduytschen. Hier mede blijft Gode bevolen. Ghescreven uuten
[257] clooster van Syon onder Ekeren, anno MCCCCC ende LII, den achthiensten dach
[258] der maent Meye.

253 *by onghevalle eens heel verbrant was*: waarschijnlijk werd het klooster in 1541 geplunderd. Vgl. *Van Herreweghen 1949*, p. 165, noot 31.

Geraadpleegde literatuur

Amos 1920:
F.R. Amos: *Early Theories of Translation*. New York 1920.
Bartelink 1980:
Hieronymus: *Liber de optimo genere interpretandi (epistula 57)*. Ein Kommentar von G.J.M. Bartelink. Leiden 1980. Mnemosyne, supplement 61.
Beer 1989:
Medieval translators and their craft. Ed. by J. Beer. Kalamazoo, Michigan 1989.
Van den Berg 1993:
M.K.A. van den Berg: 'Tekstgeleding in de Noordnederlandse historiebijbel'. In Th. Mertens e.a.: *Boeken voor de eeuwigheid*. Middelnederlands geestelijk proza. Amsterdam 1993, p. 264-279.
Van den Berg 1998:
M.K.A. van den Berg: *De Noordnederlandse historiebijbel*. Een kritische editie met inleiding en aantekeningen van Hs. Ltk 231 uit de Leidse Universiteitsbibliotheek. Hilversum 1998.
Blommaert 1846:
Der vrouwen heimelijkheid. Dichtwerk der XIVde eeuw. Uitgegeven door P. Blommaert. Gent 1846.
Blommaert 1858:
Theophilus. Gedicht der XIVe eeuw, gevolgd door negen andere gedichten uit de middeleeuwen. Uitgegeven door P. Blommaert. Gent 1858.
Bormans z.j.:
Leven van Sinte Christina de Wonderbare. In Oud-dietsche rijmen, naer een perkementen handschrift uit de XIVde of XVde eeuw. Uitgegeven door J.H. Bormans. Gent z.j.
Van den Branden 1980:
L. vanden Branden: 'De Antwerpse boek verkoper en drukker Jan Gymnicus (ca. 1502-1568)'. In: *Archives et bibliothèques de Belgique* 51 (1980), nr. 1-2, p. 203-257.
Brandt 1906:
Boethii: *In Isagogen Porphyrii Commenta*. Ed. S. Brandt. Wenen 1906. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 48.
Brinkman en Schenkel 1997:
Het Comburgse handschrift. Hs. Stuttgart, Würtembergische Landesbibliothek, Cod. Poet. Et phil. 2° 22. Diplomatische editie bezorgd door H. Brinkman en J. Schenkel. Twee delen. Hilversum 1997. Middeleeuwse Verzamelhandschriften

uit de Nederlanden IV.
De Bruin 1967-1971:
C.C. de Bruin: ‘Bespiegelingen over de “bijbelvertaler van 1360”. Zijn milieu, werk en persoon.’ In: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 48 (1967-1968, p. 39-59), 49 (1968-1969, p. 135-154), 50 (1969-1970, p. 11-27) en 51 (1970-1971, p. 16-41).
De Bruin 1970:
Het Luikse diatessaron. Uitgegeven door C.C. de Bruin, met de Engelse vertaling van A.J. Barnouw. Leiden 1970. Verzameling van Middelnederlandse bijbelteksten, kleine reeks afdeling I: evangeliënharmonieën, deel 1.
De Bruin 1977:
Het Oude Testament. Eerste stuk, Genesis - II Koningen. Uitgegeven door C.C. de Bruin. Leiden 1977. Verzameling van Middelnederlandse bijbelteksten, grote reeks, afdeling I: het Oude Testament, eerste stuk.
De Bruin 1978:
Het Oude Testament. Tweede stuk, I Kronieken - Jesus Sirach. Uitgegeven door C.C. de Bruin. Leiden 1978. Verzameling van Middelnederlandse bijbelteksten, grote reeks, afdeling I: het Oude Testament, tweede stuk.
De Bruin 1979:
Het Nieuwe Testament van de Moderne Devotie. Uitgegeven door C.C. de Bruin. Leiden 1979. Verzameling van Middelnederlandse bijbelteksten, grote reeks, afdeling II: het Nieuwe Testament, deel II.
De Bruin 1980:
tLeven Ons Heren Ihesu Cristi. Het Pseudi-Bonaventura-Ludolfiaanse Leven van Jesus. Uitgegeven door C.C. de Bruin. Leiden 1980. Verzameling van Middelnederlandse bijbelteksten, Miscellanea: deel II.
De Bruin 1984:
C.C. de Bruin: *Fragmenten*. Uitgegeven door C.C. de Bruin. Leiden 1984. Verzameling van Middelnederlandse bijbelteksten, Miscellanea, deel IV.
Claassens 1996:
G.H.M. Claassens: ‘Een dichter lijdt. De verborgen liefdesgeschiedenis uit *Der vrouwen heimelijcheit* (Gent U.B., 444)’. In K. Porteman e.a. (red.): *Tegendraads genot*. Opstellen over de kwaliteit van middeleeuwse teksten. Leuven 1996, p. 93-102.
Copeland 1991:
R. Copeland: *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages. Academic traditions and vernacular texts*. Cambridge 1991.
Coun 1976:
T. Coun: *De Middelnederlandse vertalingen van de ‘Regula sancti Benedicti’*. Een studie gebaseerd op een codicologisch onderzoek van de handschriften, met

een tekstuitgave van de oudste Middelnederlandse vertaling. Leuven 1976.
Coun 1993:
T. Coun: 'De Zuidnederlandse vertaling van de vier evangeliën'. In Th. Mertens e.a.: *Boeken voor de eeuwigheid: Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam 1993. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 8, p. 87-107, 395-400.
Cramer 1908:
De reis van Jan van Mandeville. Naar de Middelnederlandsche handschriften en incunabelen(...). Uitgegeven door N.A. Cramer. Leiden 1908.
Debaene 1977:
L. Debaene: *De Nederlandse volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans, gedrukt tussen 1475 en 1540*. Hulst 1977. Onveranderde herdruk van de uitgave Antwerpen 1951.
Deschamps 1961:
J. Deschamps: 'Middelnederlandse vertalingen van Super modo vivendi (7de hoofdstuk) en De libris teutonicalibus van Gerard Zerbolt van Zutphen'. In: *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 14 (1960), p. 67-108 en 15 (1961), p. 175-220.
Deschamps 1972:
J. Deschamps: *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*. Catalogus. Tweede herziene druk. Leiden 1972.
Van Dijk 1993:
R.Th.M. van Dijk: 'Methodologische kanttekeningen bij het onderzoek van getijdenboeken'. In Th. Mertens e.a.: *Boeken voor de eeuwigheid: Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam 1993, p. 210-229, 434-437.
Van Doorn en Kuiper 1976-1977:
M. van Doorn en W. Kuiper: 'Der vrouwen heimlicheid.' In: *Spektator* 6 (1976-1977), p. 539-551.
Ebbinge Wubben 1904:
C.H. Ebbinge Wubben: 'De zogenaamde eerste Nederlandse Historiebijbel.' In: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* NS 3 (1904), p. 323-350.
Ellis e.a. 1989:
The Medieval Translator: The Theory and Practice of Translation in the Middle Ages. Ed. by R. Ellis, J. Price, S. Medcalf, P. Meredith. Woodbridge 1989.
Ellis 1991a:
The Medieval Translator II. Ed. by R. Ellis. London 1991.
Ellis 1991b:
New Comparison 12 (1991): *Translation in the Middle Ages*. Ed. by R. Ellis. (The Medieval Translator 3)

Ellis en Evans 1994:
The Medieval Translator 4. Ed. by R. Ellis and R. Evans. Exeter 1994.
Ellis en Tixier 1996:
The Medieval Translator - Traduire au Moyen Age. Ed. by R. Ellis and R. Tixier. Vol. 5. Z.p. 1996.
Van Es 1950:
Sint Servaes legende. Naar het Leidse handschrift uitgegeven door G.A. van Es, met medewerking van G.I. Lieftinck en A.F. Mirande. Antwerpen etc. 1950.
Ganser 1985:
W.G. Ganser: *Die niederländische Version der Reisebeschreibung Johanns von Mandeville. Untersuchungen zur handschriftlichen Überlieferung*. Amsterdam 1985.
De Gheldere 1896:
K. de Gheldere: *Dietsce rime*. Geestelijke gedichten uit de XIIIe, XIVe en XVe eeuw naar een hs. van het einde der XVe eeuw. Brugge 1896.
Goris 1996:
M. Goris: 'Boethius' *De Consolatione Philosophiae*: twee Middelnederlandse vertalingen en hun bronnen'. In P. Wackers e.a.: *Verraders en bruggenbouwers*. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en de Middelnederlandse letterkunde. Amsterdam 1996, p. 113-132 en 297-301.
Goris en Wissink 1997:
M. Goris en W. Wissink: 'The medieval Dutch tradition of Boethius' *Consolatio Philosophiae*'. In M. Hoenen en L. Nauta: *Boethius in the Middle Ages*. Latin and vernacular traditions of the *Consolatio Philosophiae*. Leiden etc. 1997, p. 121-165.
Gysseling 1981:
Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). Uitgegeven door M. Gysseling, m.m.v. en van woordindices voorzien door W. Pijnenburg. Den Haag 1981. Reeks II: Literaire handschriften, deel 2, Der naturen bloeme.
Gysseling 1987:
Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). Uitgegeven door M. Gysseling, m.m.v. en van woordindices voorzien door W. Pijnenburg. Den Haag 1987. Reeks II: Literaire handschriften, deel 6, Sinte Lutgart, Sinte Kerstine, Nederrijns Moraalboek.
Van Herreweghen 1949:
P. van Herreweghen: 'De Leuvense bijbelvertaler Nicolaus van Winghe. Zijn leven en zijn werk'. In: *Ons Geestelijk Erf* 23 (1949), p. 5-38, 150-167, 268-314, 357-395.
Hindman 1977:
S. Hindman: *Text and Image in Fifteenth-century Illustrated Dutch Bibles*. Lei-

den 1977. Verzameling van Middelnederlandse bijbelteksten, Miscellanea: deel I.
Hyma 1926:
A. Hyma: ‘Het traktaat “Super modo vivendi devotorum hominum simul commorantium”, door Gerard Zerbolt van Zutphen’. In: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 52 (1926), p. 1-100.
Jansen-Sieben 1989:
R. Jansen-Sieben: *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur*. Utrecht 1989.
Janssens 1987:
J.D. Janssens: ‘De handschriftelijke overlevering van de “Trojeroman” van Segher Diengotgaf’. In E. Cockx-Indestege en F. Hendrickx (red.): *Miscellanea Neerlandica*. Opstellen voor Dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag. Drie delen. Leuven 1987, dl.2, p. 153-161.
Jongen 1988:
L. Jongen: *Van Achilles tellen langhe*. Onderzoekingen over Maerlants bewerking van Statius' Achilleis in de Historie van Troyen. Deventer 1988.
Jongen en Schotel 1993:
Hendrik van Veldeke: *Servaaslegende*. Vertaald door L. Jongen en C. Schotel. Maastricht 1993.
Kienhorst en Sonnemans 1996:
Het Tübingse Sint-Geertruihandschrift. Hs. Tübingen, Universitätsbibliothek, Me IV 3. Diplomatische uitgave bezorgd door H. Kienhorst en G. Sonnemans. Hilversum 1996. Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden III.
Van Leusden 1986:
A. van Leusden: ‘St. Servaas, heilige tussen paus en keizer. Peilingen naar de context van Hendrik van Veldeke's *Sint Servaaslegende*’. In: *De nieuwe taalgids* 79 (1986), p. 134-151.
Lie 1985:
O. Lie: ‘Middelnederlandse artes-teksten in verzen en proza: een eerste verkenning’. In A.M.J. van Buuren e.a.: *Tussentijds*. Bundel studies aangeboden aan W.P. Gerritsen ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag. Utrecht 1985, p. 157-173.
Lie 1994a:
O.S.H. Lie: ‘What is Truth? The Verse-Prose Debate in Medieval Dutch Literature’. In: *Queeste* 1 (1994), p. 34-65.
Lie 1994b:
O.S.H. Lie: ‘Seksualiteit en de middeleeuwse leek. Over de seksuele ethiek in het “Boec van Sidrac” en haar cultuurhistorische context’. In J. Reynaert e.a.: *Wat is wijsheid?* Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde. Amsterdam

1994, p. 116-131 en 389-394.
Lie 1996:
O.S.H. Lie: ‘Kanttekeningen bij Maerlants berijmde “Heimelijkheid der heimelijkheden” en de Proza-“Heimelijkheid”’. In: *Queeste* 3 (1996), p. 136-150.
Mak 1976:
Diederic van Assenede. Floris ende Blancefloer. Uitgegeven met inleiding en aantekeningen door J.J. Mak. Derde druk. Culemborg 1976.
Maximilianus 1954:
Sinte Franciscus leven van Jacob van Maerlant. Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door P. Maximilianus O.F.M. Cap. Twee delen. Zwolle 1954.
Meder 1994:
T. Meder: ‘Gepast gedrag. Ethiek en ethische motivaties in de “Boeken van Zeden”’. In J. Reynaert e.a.: *Wat is wijsheid?* Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde. Amsterdam 1994, p. 86-100 en 380-384.
Mertens 1984:
Hendrik Mande, Can. Aug. (+ 1431): *Een spiegel der waerheit*. Uitgegeven en toegelicht door Th. Mertens. Köln 1984.
Nijhoff en Kronenberg 1923-1971:
W. Nijhoff en M.E. Kronenberg: *Nederlandse bibliographie van 1500 tot 1540*. 3 delen. 's-Gravenhage 1923-1971.
Van Oostrom 1996:
F. van Oostrom: *Maerlants wereld*. Amsterdam 1996.
Oude drukken 1960:
Oude drukken uit de Nederlanden. Boeken uit de collectie Arenberg thans in de verzameling Lessing J. Rosenwald. Den Haag 1960.
Palmer 1982:
N.F. Palmer: *Visio Tnugdali*. The German and Dutch Translations and their Circulation in de Later Middle Ages. München 1982.
De Pauw 1893:
N. de Pauw: *Middelnederlandsche gedichten en fragmenten*. Deel 1: geestelijke en zedelijke gedichten. Gent 1893.
De Pauw en Gailliard 1889-1892:
Dit is die istory van Troyen van Jacob van Maerlant. Naar het vijftiendeëeuwse handschrift van Wessel van de Loe met al de Middelnederlandse fragmenten. Diplomatisch uitgegeven door N. de Pauw en E. Gailliard. 4 delen. Gent 1889-1892.
Van der Poel 1996:
D.E. van der Poel: ‘“Mijn lieve joncfrouwe heeft mi gebeden iet te dichtene”. *Der vrouwen heimelijkheid* en de geadresseerde opdrachtgeefster’. In: *Nederlandse letterkunde* I (1996), p. 249-260.

Van Rooij 1936:
J. van Rooij: *Gerard Zerbolt van Zutphen. I. Leven en geschriften*. Nijmegen etc. 1936.
Serrure 1859-1860:
C.P. Serrure: ‘Rinclus, door Gielijs van Molhem en Hendrik’. In: *Vaderlandsch Museum* 3 (1859-1860), p. 225-286.
De Smet 1970:
G. de Smet: ‘Eerherstel voor Jan Gymnick’. In: *Wetenschappelijke tijdingen* 29 (1970), nr. 2, kol. 119-124.
Sonnemans 1995:
G. Sonnemans: *Functionele aspecten van Middelnederlandse versprologen*. 2 delen. Boxmeer 1995.
Tinbergen 1900:
Des Coninx Summe. Uitgegeven door D.C. Tinbergen. Leiden 1900.
Van Tol 1936:
J.F.J. van Tol: *Het ‘Boek van Sidrac’ in de Nederlanden*. Amsterdam 1936.
Vanderheyden 1959:
J.F. Vanderheyden: *De Livius-vertaling van 1541. Kanttekeningen bij de opdracht en Livius-uitgave van Jan Gymnick*. Gent 1959. Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Reeks IV, Nr. 15.
Verdeyen en Endepols 1917:
Tondalus' visioen en Sint Patricius vagevuur. Uitgegeven door R. Verdeyen en J. Endepols. 2 delen. 's Gravenhage en Gent 1917.
De Vooys 1903:
C.G.N. de Vooys: ‘Iets over middeleeuwse bijbelvertalingen’. In: *Theologisch Tijdschrift* 37 (1903), p. 111-158.
De Vooys 1907:
C.G.N. de Vooys: ‘De Dietse tekst van het traktaat: *De libris teutonicalibus*.’ In: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie, 4 (1907), p. 113-134.
De Vries en Verwijs 1863-1879:
Jacob van Maerlant's Spiegel historiael. Met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten, bewerkt door Philip Utenbroeke en Lodewijc van Velthem. Uitgegeven door M. de Vries en E. Verwijs. 4 delen. Leiden 1863-1879.
Wackers 1996:
P. Wackers: ‘Latinitas en Middelnederlandse letterkunde: ter inleiding’. In P. Wackers e.a.: *Verraders en bruggenbouwers*. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en de Middelnederlandse letterkunde. Amsterdam 1996, p. 9-42, 265-275.

Warnar 1993:
G. Warnar: ‘Biecht, gebod en zonde. Middelnederlandse moraaltheologie voor de wereldlijke leek’. In Th. Mertens e.a.: *Boeken voor de eeuwigheid*. Middelnederlands geestelijk proza. Amsterdam 1993, p. 36-51 en 372-380.
Van Wijk 1940:
Het Getijdenboek van Geert Grote. Naar het Haagsche Handschrift 133 E 21 uitgegeven door N. van Wijk. Leiden 1940.
Winkelman 1984:
J.H. Winkelman: ‘Diederic van Assenede en zijn Oudfranse bron: de *Floire et Blanceflor* (Version Aristocratique)’. In: *De nieuwe taalgids* 77 (1984), p. 214-231.
Wissink 1989:
W. Wissink: ‘Dit jeghewordighe lied of rijm es twijfelic ende hoghe omme wel verstaen... De interpretatie van de scheppingshymne in de Gentse Boethiusvertaling van 1485’. In: *Millennium* 3 (1989), p. 128-150.

Register

Dit register bevat de namen van alle werken en auteurs die in tekst en noten voorkomen. De auteurs zijn gealfabetiseerd op de achternaam, met uitzondering van degenen die met hun voornaam bekender zijn.

Achilleis 32; zie ook Statius
Aeschines 4, 5
Albertus Magnus 35, 36, 88
Allexander 32; zie ook Jacob van Maerlant
Amadis 18, 19, 49, 138
Apocalyps 83
Apophtegmata patrum 63; zie ook Cassianus, Johannes
Apparatus super quinque libros Decretalium 73; zie ook Innocentius IV
Aristeas 132
Aristoteles 20, 33, 34
Ars poetica 4-6; zie ook Horatius
Augustinus 46, 74, 82-84, 140; zie ook *De civitate Dei, Van den geloeve ende van den werken, Van der kerstelekere leeringen*

Bardesanus 81
Beda Venerabilis 46, 79, 80
Beer, Jeanette 3
Benedictus regule 55, 60; zie ook Bijbelvertaler van 1360
Benoît de Sainte Maure 30, 32; zie ook *Roman de Troie*
Bernardus van Clairvaux 57
Bijbelvertaler van 1360 11, 13, 15, 19, 21, 22, 55-64, 67, 68; zie ook *Benedictus regule, Bijbelvertaling van 1360, Der heyleger vader leven, Der heyleghere vadere collacien, Sente Gregorius Dyalogus, Sinte Gregorius Omelien*
Bijbelvertaling van 1360 8, 11, 13, 15, 19, 21, 22, 55-59
Boethius 3, 4, 6, 7, 9, 17, 110, 112, 113; zie ook *De consolatione philosophiae*
Bonaventura 37; zie ook *Legenda Major*
Bouc van seden 8, 17, 41, 88
Brederode, Jan van 8, 9, 13, 96; zie ook *Des coninx summe*

Caesarius Arelatensis 77, 78
Camus, Philippe 120
Cassianus, Johannes 63,64; zie ook *Apophtegmata patrum, Collationes patrum, De institutis coenobiorum*
Cassiodorus 80; zie ook *Historia ecclesiastica tripartita*
Celsus 141
Chanson de Roland 76
Chaucer 30
Cicero 4-6, 127, 128; zie ook *De optimo genere oratorum, De oratore Collationes patrum* 80; zie ook Cassianus, Johannes
Copeland, Rita 6
Cornelius 17, 32
Cyromanchie 9, 116-118; zie ook pape/pastoor uit Hamme

Daniel 99
Dares 17, 30, 31
Dboec vander stat Gods 82; zie ook *De civitate Dei*
De bello Judaico 11, 15-17, 19, 137; zie ook Flavius Josephus
De civitate Dei 82; zie ook Augustinus
De consolatione philosophiae 9, 13, 17, 110, 111, 112; zie ook Boethius
De imitatione Christi 18, 22, 135, 136; zie ook Thomas à Kempis
De institutis coenobiorum 80; zie ook Cassianus, Johannes
De libris Teutonicalibus 72; zie ook Zerbolt van Zutphen, Gerard
De natura rerum 17, 35; zie ook Thomas van Cantimpré
De optimo genere interpretandi 4
De optimo genere oratorum 4; zie ook Cicero
De oratore 127; zie ook Cicero
De secretis mulierum 88
Decretales 73, 74; zie ook Gregorius IX
Demosthenes 4, 5
Den gheheelen bybel 130-134; zie ook Winghe, Nicolaus van
Der heyleger vader leven 63; zie ook Bijbelvertaler van 1360
Der heyleghere vadere collacien 15, 20, 55, 60, 63, 64; zie ook Bijbelvertaler van 1360
Der naturen bloeme 10, 17, 35, 36; zie ook Jacob van Maerlant
Der vader collacien 63; zie *Der heyleghere vadere collacien*
Der vrouwen heimelijcheit 8, 10, 12, 17, 20, 88-90
Des coninx summe 8, 9, 13, 96; zie ook Brederode, Jan van
Deuteronomium 78
Dialogi 67, 68; zie ook Gregorius de Grote
Didascalion 83; zie ook Hugo van St. Victor
Diederic van Assenede 7, 10, 16, 29; zie ook *Floris ende Blancefloer*
Die joetsche oorloghe 137-145; zie ook Winghe, Nicolaus van
Dietenberg, Johannes 133
Dorotheos van Gaza 79

Ecclesiasticus 55, 58; zie ook *Wijsheid van Jezus Sirach*
Eck, Johannes 133
Eckhart 84
Ellis, Roger 23
Ephrem de Syriër 81
Epistolae ad Lucilium 111; zie ook Seneca
Esdras 99
Esther 58, 99
Eusebios 81; zie ook *Historia ecclesiastica*
Exodus 121, 126
Ezra 58, 99, 100

Facetus, 'cum nihil utilius' 41
Fasciculus medicine 8, 21, 22, 121, 122; zie ook Petrus Antonianus
Faustus Reiensis 78
Fierabras 18, 49
Flavius Josephus 11, 16-19, 137-142, 144, 145; zie ook *De bello Judaico*
Floire et Blancheflor 29
Floris ende Blancefloer 10, 29

Galenus 117
Geert Grote 8, 11, 65, 66, 69; zie ook *Getijden van Maria*
Gentse Boethius-vertaler 10, 11, 13, 110, 111
Genesis 55
Geraert, Broeder 8, 14, 42-44; zie ook *Leven van Sinte Christina*
Gerson, Johannes Carlerius de 136
Gesta sancti Servatii 27, 28
Getijden van Maria 8, 65, 66; zie ook Geert Grote
Ghetide van Onser Vrouwen 15, 119
Gielijs van Molhem 8, 21, 91, 92; zie ook *Rinclus*
Gregorius IX 73; zie ook *Decretales*
Gregorius de Grote 13, 46, 56, 61, 62, 67, 68, 75, 76; zie ook *Dialogi, Homiliae in evangelia*
Gymnick, Jan 7, 16, 123-129; zie ook *Livius Roemsche historie*

Heemskinderen 19, 138
Heimelicheit der heimelijcheden 14, 21, 33, 34; zie ook Jacob van Maerlant
Hendrik Mande 98; zie ook *Spiegel der Waerheit*
Hendrik van Veldeke 8, 14, 17, 27, 28; zie ook *Sint Servaes legende*
Heinrec 91; zie ook *Rinclus*
Hiëronymus 3, 4, 6, 7, 9, 46, 51, 59, 75, 79, 80, 84, 94, 100, 111, 125, 140-142; zie ook *De optimo genere interpretandi, Super Job*
Historia ecclesiastica 81; zie ook Eusebios
Historia ecclesiastica tripartita 80; zie ook Cassiodorus
Historia monarchorum in Aegypto 63
Historia scolastica 19, 55, 57, 58, 99, 100; zie ook Petrus Comestor
Homerus 30, 32
Homiliae in evangelia 61; zie ook Gregorius de Grote
Horatius 4-7; zie ook *Ars poetica*
Hore de doloribus Beate Mariae 119
Hugo van St. Victor 83; zie ook *Didascalion*

Innocentius IV 73; zie ook *Apparatus super quinque libros Decretalium*
Isagoge 6; zie ook Porphyry
Istorie van Troien 13, 16, 17, 30-32; zie ook Jacob van Maerlant

Jacob van Maerlant 7, 8, 10, 12-14, 16-20, 30-40, 55, 99, 100; zie ook *Alexander, Der naturen bloeme, Heimelicheit der heimelijcheden, Istorie van Troien, Lapydarys, Merlyn, Rijmbijbel, Sinte Franciscus leven, Sompniarys, Toerecke, Spiegel historiael*
Jan Guldemont 74, 132; zie Johannes Chrysostomus
Jean de Meung 112, 113, 115; zie ook *Roman de la Rose*
Jeremia 68
Jeruzalem, destructie van 18, 138
Job 111
Johannes 61
Johannes 45, 46, 80
Johannes Chrysostomus 74, 76, 77, 82, 132, 140; zie ook *Opere imperfecto, Opere perfecto*
Johannes XXII 119
Judith 59, 99

Karel ende Elegast 19, 137, 138
Kerkelekere hystorien 81; zie *Historia ecclesiastica*
Knyf, Jan 138
Koningen 99, 106
Kronieken 55, 99; zie ook *Paralipomenon*
Kyber, David 138

Lapydarys 32; zie ook Jacob van Maerlant
Legenda Aurea 55
Legenda Major 37; zie ook Bonaventura
Leven van ons Heren Jhesu Cristi 93; zie Pseudo-Bonaventura-Ludolfiaanse
Leven van Jezus
Leven van Sinte Christina 8, 42-44; zie ook Geraert, Broeder
Livius Roemsche historie 16, 123-129
Livre de la fontaine de toutes sciences 48
Livre de Sidrac 48
Lucas 45, 46, 80, 83, 106
Ludolphus van Saksen 93; zie ook *Vita Christi*
Luikse diatessaron 8, 12, 21, 45-47

Makkabeeën 58, 59
Marcus 45, 46, 80
Mattheus 45, 46, 79, 80, 83, 106, 107
Meditationes vitae Christi 93; zie ook Pseudo-Bonaventura
Merlyn 32; zie ook Jacob van Maerlant
Miserere 91; zie ook Reclus de Molinens
Navolging Christi 135, 136; zie ook Winghe, Nicolaus van
Nehemia 58, 99, 100
Nieuwe Testament 55, 69-71, 78, 79, 83
Noordnederlandse historiebijbel 8, 12, 99, 100

Oeconomicus 4, 5; zie ook Xenofon
Olivier de Langhe 13, 108; zie ook *Regel van Benedictus*
Olyvier van Castillen 8, 21, 120
Ons Heren passie 11, 12, 15, 18, 105-108
Opere imperfecto 82; zie ook Johannes Chrysostomus
Opere perfecto 74, 76; zie ook Johannes Chrysostomus
Origenes 140, 141
Oude Testament 12, 55, 78-80, 83, 99, 131
Ovidius 30, 32

pape/pastoor uit Hamme 8-10, 15, 116-118; zie ook *Cyromanchie*
Paralipomenon 99; zie ook *Kronieken*
Parthonopeus 18, 49
Patricius' Vagevuur 101, 104
Paulus 13, 69-71, 78, 79-81, 93, 101, 103, 121, 143
Petrus 70
Petrus Antonianus 8, 121, 122; zie ook *Fasciculus medicine*
Petrus Comestor 19, 55, 57, 58, 99; zie ook *Historia scolastica*
Plato 4, 5; zie ook *Protagoras*
Porphyry 6; zie ook *Isagoge*

tPrieel van Troyen 31; zie ook Segher Diengotgaf
Protagoras 4, 5; zie ook Plato
Psalmen 59, 67, 68
Pseudo-Bonaventura 93; zie ook *Meditationes vitae Christi*
Pseudo-Bonaventura-Ludolfiaanse *Leven van Jezus* 15, 22, 93-95
Pseudo-De Meung 9, 112
Pythagoras 117

Qui sequitur me 135; zie ook Thomas à Kempis

Reclus de Molinens 91; zie ook *Miserere*
Regel van Benedictus 108; zie ook Olivier de Langhe
Reis van Jan van Mandeville 15, 21, 97
Rijmbijbel 19, 99, 100; zie ook Jacob van Maerlant
Rinclus 8, 91, 92; zie ook Gielijs van Molhem, Heinrec
Roeland 18, 76
Roman de la Rose 112; zie ook Jean de Meung
Roman de Troie 30, 32; zie ook Benoît de Sainte Maure
Ruffinus 139

Scutken, Johan 13, 69-71
Seconda Secunde 78; zie ook Thomas van Aquino
Secretum secretorum 33; zie ook Tripolitanus, Philippus
Segher Diengotgaf 30, 31; zie ook *tPrieel van Troyen, Trojeroman*
Seneca 111; zie ook *Epistolae ad Lucilium*
Sente Gregorius Dyalogus 20, 55, 67, 68; zie ook Bijbelvertaler van 1360
Septuaginta 132
Sidrac 7, 8, 10, 12, 17, 18, 48-55
Silvae 32; zie ook Statius
Sint Servaes legende 27, 28; zie ook Hendrik van Veldeke
Sinte Franciscus leven 8, 10, 14, 37, 38; zie ook Jacob van Maerlant
Sinte Gregorius Omelien 55, 61, 62; zie ook Bijbelvertaler van 1360
Sirr al-Asrar 33
Somme le roy 13, 96
Sompniarys 32; zie ook Jacob van Maerlant
Speculum historiale 12, 39, 101; zie ook Vincentius van Beauvais
Spiegel der Waerheit 98; zie ook Hendrik Mande
Spiegel historiael 12, 14, 19, 39, 40, 72; zie ook Jacob van Maerlant
Statius 30, 32; zie ook *Achilleis, Silvae, Thebais*
Summa theologiae 78; zie ook Thomas van Aquino
Super Job 111; zie ook Hiëronymus
Super modo vivendi 72-84; zie ook Zerbolt van Zutphen, Gerard

Thebais 32; zie ook Statius
Theophilus 8, 15, 21, 85-87
Thomas van Aquino 78; zie ook *Seconda Secunde, Summa theologiae*
Thomas van Cantimpré 35, 42; zie ook *De natura rerum*
Thomas à Kempis 18, 135, 136

Titus Livius 123-125, 142
Tobit 59, 99
Toerecke 32; zie ook Jacob van Maerlant
Tondalus visioen 10, 22, 101-104
Tripertiter hystorien 80, 81; zie ook *Historia ecclesiastica tripartita*
Tripolitanus, Philippus 33; zie ook *Secretum secretorum*
Trojaanse oorlog 18, 49, 76
Trojeroman 30, 31; zie ook Segher Diengotgaf
Troost van philosophien 8, 112-115; zie ook Vilt, Jacob

Ulfilas 80
Utenhove, Willem 17, 18, 35

Vadere collacien 80; zie ook *Collationes patrum*
Van den geloeve ende van den werken 74; zie ook Augustinus
Vanden instituten der outvaderen 80; zie ook *De institutis coenobiorum Vanden levene Ons Heren* 11, 18, 105-107
Vander edelre doecht der verduldicheit 15, 98
Van der kerstelekere leeringen 83; zie ook Augustinus
Van die werelt te versmaden ende Christum te volghen 135; zie ook Thomas à Kempis
Van retractacien 75; zie ook Augustinus
Vergilius 30
Vilt, Jacob 8-10, 14, 17, 21, 22, 112-115; zie ook *Troost van philosophien*
Vincentius van Beauvais 12, 39, 101; zie ook *Speculum historiale*
Visio Tnugdali 101
Vita Christi 93; zie ook Ludolphus van Saksen
Vita Jesu Christi 15, 93
Vulgaat 12, 18, 99, 100, 105, 124, 140

Wijsheid van Jezus Sirach 58, 59; zie ook *Ecclesiasticus*
Winghe, Nicolaus van 7-9, 11, 13, 16-19, 22, 130-145; zie ook *Den gheheelen bybel, Die joetsche oorloghe, Navolging Christi*
Wissink, W. 110

Xenofon 4, 5; zie ook *Oeconomicus*

Zerbolt van Zutphen, Gerard 18, 20, 39, 72-84; zie ook *De libris Teutonicalibus, Super modo vivendi*

XIX boeckelkine vander heyleghere vadere collacien 63; zie *Der heyleghere vadere collacien*